

Ivan Kosić

GOLI OTOK

NAJVEĆI TITOV KONCLOGOR

Ivan Kosić

GOLI OTOK
NAJVEĆI TITOV KONCLOGOR

Urednik
Franjo Butorac

Objavljivanje ove knjige pomogli su

Grad Krk
Općina Baška
Općina Dobrinj
Općina Malinska
Općina Punat

CIP - Katalogizacija u publikaciji
SVEUČILIŠNA KNJIŽNICA RIJEKA

UDK 821.163.42-4

KOŠIČ, Ivan

Čisti snovi : izvorišni Tierni koncepti / Ivan Košič ;
Rijeka : "Adamič", 2003.

Prologova / Ivana Zambić.

ISBN 953-219-036-2

110000000

Ivan Kosić

GOLI OTOK
NAJVEĆI TITOV KONCLOGOR

adamić

Rijeka, 2003.

POVODOM KNJIGE IVANA KOSIĆA "GOLI OTOK - NAJVEĆI TITOV KONCLOGOR"

Jedan moj davni, ratni prijatelj, a u poraću jedan od šefova u UDB-i, pismom mi je zamjerio što sam u svojoj knjizi njegove udbovske kolege (a time i njega) nazvao titoističkom klikom.

Smatrao sam da sam mu već poodavno odgovorio objavljivanjem svojih stihova koje sam krišom donio s Golog otoka (Hajka za mnom po otoku 2, u drugom izdanju Pakao nade), ali to je poezija, krhka stvar, pa njega, izgleda mi, kao potencijalnog čitaoca nisam uvjerio. Dotični penzionirani udbovski službenik, zaključio sam, ili je nedovoljno inteligentan ili je sasvim naivan kada poslije toliko objavljene literature o Golom otoku ne uviđa sramotu i zločin kojemu su osobno kumovali ovi pobirokraćeni bivši sudionici antifašističke Narodnooslobodilačke borbe, dakle borci za slobodu i demokraciju za što smo se zajednički borili. Pohvalio se čak kako su nas evidentno upokorili, a ja, evo, divergiram od toga.

Udbovski kotačić koji je vjerojatno otkrivanjima i uhićenjima "informbiroovaca" već vrlo isproban u "dokazivanju vjernosti" - bez koje ni u kom slučaju nije mogao naprijed - postavljen je za šefa Udbe u Varaždinu. Da bi na mene djelovao što uvjerljivije, u pismu mi se povjerava kako je na Goli otok poslao brojne građane ovoga grada i okolice te mi kazuje, kako su ovi, kad su se vratili, svi priznavali svoju grešku i pokajnički mu se obraćali.

U tom kontekstu, da bi bio još uvjerljiviji, imenovao mi je naše bivše sekretare oblasnih komiteta Hrvatskog primorja i

Istre (M. K. i J. K.) kako su poslije Gologa njemu osobno u razgovoru priznavali svoju krivicu i zabludu. Ponovih, ili je vrlo naivan ili je nedorastao vremenu. Na ovim primjerima trećeg zaključka ne znam.

Šalu na stranu, ovaj moj davni prijatelj je vrlo očit predstavnik njemu ravnih inkvizitora u janjećoj, pardon, u svećeničkoj odori svoga reda. Zato recimo odmah kako njemu, kao izvršiocu terora, još ni danas nije jasno rafinirano ubijanje osobnosti - vrpcom prihvaćenom iz staljinskih čistki - svih tako inkriminiranih uhićenika, a što je već na tisućama stranica opisano, a mislim to da nije jasno ni dijelu njegovih kolega koje sam, s njime zajedno, svrstao u titoističku kliku.

Ovu tupost bi trebalo razraditi na posebnim stranicama za što nemam ovdje prostora, ali usput mi se nameće pitanje, kakvi su to vješti pirati "bdjeli" nad ondašnjim našim društvom, nad nama, a da ih nismo svi stigli pročitati i zaustaviti u svemu kuda su navlačili ove narode?! Popevši nam se na vrat, ni đavo ih sa njega nije mogao skinuti osim propasti zemlje. Ovakvi bivši policijski đilkoši ni danas još ne shvaćaju koliko su nesreću prouzročili uhićenjem preko 50.000 ljudi, i neljudskim maltretiranjem još preko milijun i pol (možda i više), što iz obitelji uhićenih, što iz obitelji s kojima su uhićeni bili u neraskidivim prijateljskim odnosima.

Svaki čovjek, i najveći junak, brani svoj mali život i ne stavlja samo tako svoju glavu pod baltu svakom haharu. Rafinirano ubijanje duha i tijela na Golom otoku radalo je i još rafiniranijom obranom svakog pojedinca. Ova je obrana kod razoružanog - a duboko ispod granica izdržljivosti onemoćalog i satrvenog čovjeka - nalazila jedinu obranu u prijetvornosti i ujedno u očajničkoj poruzi prema opresoru koja je odzvanjala u duši svakog ugroženog pojedinca dok je bio to što je bio, ekvilibrist na tankoj žici najgroznijeg umiranja.

A Goli otok i predeni pakao na njemu bio je samo početak. Bataljoni naročito privilegirane policije, javne i tajne, čekali su bivšeg zatvorenika, povratnika svojoj kući, opkoljavajući ga svakodnevno, kad je već uspio izići živ. Stravičnih devet posto ih se nije vratilo ili su poumirali već prvih godina povratka.

Gospodin, moj ratni drug, šef brojnih progonstava, ljuljka se u zadovoljstvu dok ga povratnik uvjerava u svoje pokajanje i revidiranje a ne primjećuje - dok ga povratnik gleda u oči i pretvara se jedinom svojom sponom opstanka - da mu u isto vrijeme je... udbovsku majku na ogrubjeli robijaški način. Što to ti izvodiš iz ovakvog prisilnog izričaja? Zar se može u bocu od litre uliti litru i pol? Kajao se? Zar nije dovoljno bio hrabar kad se u zemlji pod vašom čizmetinom usudio progovoriti kritički na vaša sve ozbiljnija zastranjenja? Svladali ste ga, porazili ste ga, iako su se protiv vaših stavova izjašnjavali čitavi komiteti, borci, seljaci, studenti, umjetnici, novinari, savezni i republički poslanici, ministri i generali. U nekim okružjima ostalo se doslovno bez vlasti. U pitanju su bili najpopularniji ljudi, talentirana, zdrava i ambiciozna omladina. Oni nisu bili radikalniji samo zato što su slijedom svog demokratskog opredjeljenja poštivali zakonitost koju su očekivali od svoje zemlje. Nažalost, smatrali su vas i dalje svojim drugovima te bili itekako obzirni prema vama koji ste drukčije mislili. Da biste se još jednom uvjerali u ovo, pobrojite i analizirajte po tadašnjem njihovom položaju barem zatvorenike iz Hrvatskog primorja i otoka! Pa to su sami prvoborci, gospodo! Dok su oni iščekivali vaše poštivanje zakona (dodajmo: i drugarska razjašnjenja), vi ste zauzeli sve pozicije oslanjajući se na kruhoborski sitniš, a njih ste prognali u zatvore.

Sada ih, zarobljene povratnike, prozivate da vam ponavljaju iskaze pokajanja i trijumfirate nad nemoćnim, naizgled slomljenim ljudima.

Uvjeravam te, falični prijatelju, tvoja su iskustva naprosto nula. Poslušaj moj odgovor kojim svjedočim sebi i tebi: da sam samo i najmanje, i od najmanjega još manje odstupao od uvjeta života koje ste mi nakon četiri i pol godina robijanja nametnuli još četiri duga desetljeća, da sam se zaboravio samo nekim malim činom, prezrivom gestom, tankom riječju ili samo migom - i treći puta biste me odveli u podrum i devete krugove pakla pod "blagom rukom Partije i Tita".

Morao sam ti ovim osobnim primjerom zasvjedočiti, jer kako drugačije razgovarati s tobom kad više nema nijednog svjedoka koje si otpremao put Golog. Poslije povratka s Otoka, kad su već zaboravili kako im izgledaju obitelj i djeca, opet si ih ispitivao pod prijetnjama nastojeći ih primorati da ti postanu tajni doušnici. Poznavao sam ih. Znao sam za sve stupice. Pratio sam i njihove smrti.

Imenovao si ti meni i onu dvojicu sekretara oblasnih komiteta. Srami se spominjati ih! Ako ne znaš kroz kakve su dugogodišnje paklove prošli skupa sa mnom, osobito M.K., radnik, zidar, jedan od najplemenitijih, najodanijih, najskromnijih ljudi Hrvatskog primorja! Za njega je čak Bakarić - koji ni za koga nije ništa dobrog izjavljivao - upisao ovu hvalevrijednu istinu. I to poslije K-ovog povratka s Golog! Ja znam svaki K-ov dan na Golom. Zajedno smo uhićeni zajedno na kraju odvedeni u crnogorska brda da probijamo prolaze za njihove limuzine prema moru. K. je na Otoku propatic kao malo tko jer je stalno bio u - po posebnom patništvu obilježenim - barakama Petici i Dvojki. On je u tri navrata izdržao "bojkot" - gori od umiranja - od po dva do tri mjeseca. I što si u razgovoru s njim očekivao? Da ti dovikne kakva si kukavica kad si pristao da hapsiš njega, svoj davni ratni uzor? Da sada ponovo metne vrat pod tvoju baltu? Ti podcjenjuješ njegovu stamenost kao što su na Golom pokušali podcijeniti njegovu izdržljivost. I izdržljivost svih nas. Izdržljivost u najvišem moralnom smislu koji tebe, izgleda

mi, ne interesira i, zapravo, ni ne znaš o čemu se radi. Zaštitu od fizičkog uništenja našli smo u prijetvornosti, makar kakvoj, sve do njenog savršenstva. Postali smo majstori. Samo smo kroz tu rupicu mogli ugledati izlaz za čuvanje svog časnog odnosa prema drugima. To bi teško bilo rastumačiti običnim građanima, ali vi ste već jednom trebali prozrijeti naše jedino moguće utočište. Kakvo pokajanje, jadni čovječe! Ja sam zapisao da na Golom nije bilo heroja. Kadgod danas sretnem nekoga da mi se prči junaštvom ili sličnim narcizmom, poslije mog golootočkog iskustva ja ga u duhu prvo skidam do gola i šaljem ga "kroz stroj " gdje ga nekoliko stotina izgubljenika bubeta gdje stignu. Zatim ga, pretučena i okrvavljena, stavljam da odgovara na pitanja za vrijeme baračne "političke konferencije" koja je "njemu u čast" sazvana. Pred brojem od cca tri stotine logoraša. Ondje ga, natječući se, mlati tridesetak izluđenih i izgubljenih (i među njih ubačenih robijaša sumnjive kvalifikacije). I dok krv ispitanikova (a taj si ti, junačino) prska i zalijeva i desni i lijevi zid ali i strop iznad njega, čitav ostali zbor mora skandirati Titu i Partiji i udarcima koji trebaju slomiti ispitanika "u - dri - ban - du!" te ubojstvu "u - bi - ban - du!" ako treba jer "kolektiv ne vjeruje" da je istina ono što ispitanik iznosi. Svakako, odmah zatim ga stavljam "u bojkot" gdje nitko ne smije s bojkotiranim, ni samu jednu riječ progovoriti, ali ga smije tući do nemila ako hoće jer mu je to zadatak - u bojkot na "probnih" mjesec-dva tuče i svake vrste maltretiranja... i na radu pod kamenjem i "u krugu" pod nasrtajima i na drobljenje kamena pod kišama i burama i u noćima, bez sna i odmora, stajati glavom nad samom kiblom punom mokraće i fekalija da se do jutra "osvijesti" kad se u novom danu nad njim nastavlja isti progon na radu u kamenjaru, danas kao i jučer i prekjučer i sutra i preksutra i tako dalje i tako dalje, ponovni svakodnevni krug - do pred smrt. Tek poslije svega toga - opet pred konferenciju, pred nesmiljenu tuču i urnebesno skandiranje... i tako se žrvanj

okreće i okreće ad Calendas graecas. Prči se sada, prijatelju, da te vidim! Ja te vidim, ne brini, uvijek te vidim kad se prčiš. Svlačim te do gola iznova.

Kako za golootočane ponoviti riječ *heroj* kad je u suvremenoj moralistici herojem, velikanom nazivan samo onaj koji je makijavelističkom političkom kombinatorikom priznat za takvog? Ne, golootočani - stanovnici izdvojenog planeta ni na nebu ni na zemlji - ne spadaju u tu branšu. Golootočani su istinski junaci tragične iznimnosti. U našoj stvarnosti oni su dio pregorjele generacije. Oni su dostojni nastavci poeme iz mitskih vremena.

Nama nije najteže padao ubitačno teški rad, pa ni tuča. Navikli smo. Nama je najteže iskušenje bio osobni odnos prema drugome. *Kako ne naškoditi bližnjemu dok te svim silama i rafiniranim zamkama Udba tjera na to i nema ti izlaska, a ni normalnijeg življenja ovdje, na Otoku, bez kompromitacije? Posebno bivšim višim kadrovima? Jednako, tada, na Golom kao i kasnije na "slobodi"? Poučen stvarnošću, već sam u Crnoj Gori svoj tajni kanconijer dopunio stihovima o ostakljenoj samici. Citiram dio:*

*laž je da smo se puno ponadali
kad su nam doveli brod do hridine
i viknuli nam: marš u slobodu!*

.....

*u doviknutu slobodu mi smo ušli gnjevno
kao u istražnu samicu: tu nas ostavili
među staklene zidove da nas prozivaju svakodnevno.*

Još pola stoljeća poslije puštanja "na slobodu" mi smo stalno među staklenim zidovima, gospodine nezasitni inkvizitore! A ti si nedozrelošću pobrzao one fingirane odgovore dvojice svojih davnih uzora proglasiti pokajanjem. Trebalo ti je. Za viši čin. Kukuriknuo si! Zar ni danas ne vidiš

da si u osnovi poražen. Ratovao si protiv junaka kojih nisi dostojan.

Kukavni prijatelju, knjiga "Goli otok - najveći Titov konclogor" namijenjena je, na prvom mjestu, mladim generacijama da im posluži kao povijesno iskustvo. Ali ona je ujedno i konkretan odgovor tebi i malobrojnim preostalim tvojim istomišljenicima, koji ni do danas nisu uspjeli shvatiti da su bili u službi zločina. Napisao ju je u ime svih nas "pokajnika" moj golootočki drug, dosljedan antifašist, borac u NOB-u, oficir i stručnjak ekonomist - jednostavan, ali na svakom svom poslu i zadatku uvijek savjestan i kreativan čovjek.

Misliš li možda da je ovo pisanje u njegovim godinama išlo lako. Prihvatio ga se osjećajući svoj dug prema vremenu u kojem se tako žalosno obreo među tisućama. Svjestan svoje dužnosti da objavi i obrani svoju i našu slobodu ugašenu nam za čitave dvije trećine života, oboružao se nepobitnim činjenicama. Osjećaš li s koliko je strasti i hladnog rasuđivanja pristupio ovom svom kratkom (tek) podsjetniku na zločin i kako je pošteno odmjerio svaku svoju riječ za svaku svoju tvrdnju. Ispao je mali golootočki katekizam. Odmjeren je za malu, reklo bi se praktičnu (možda školsku) upotrebu, za operativu među pitanjima koja naviru u trećem mileniju. U njemu će život nositi djeca koja se u naše vrijeme robijanja nisu bila ni rodila. Oni za ovaj sramotni i zločinački povijesni segment trebaju čuti od nas, a ne od onih koji su četiri desetljeća dokazivali svoj kriminal kao neku pobjedu nad neprijateljima naroda, a da mi nismo ni zucnuti smjeli o tome. Iz ove će knjige, kao po nekom kratkom tečaju učiti i domaći i stranci, i bradati i golobradi. Ivo Kosić je posebno računao na mladu generaciju koja ne može život graditi na lažnim mitovima onih, koji su, ne poštujući slobodu bili *dvorjanska svita galantnih dana / versaljskim udvorništvom napudrana*, a iza sebe ostavili rasap i besperspektivnost. Poslije ovakvih

očitovanja istine kakvu je sagledao Kosić, ova zemlja, ako strpljivo razmotri ove tekstove, ne može nikada više prestati razmišljati o velikoj prevari niti je više ikada dozvoliti. I ne samo ova.

U svakom vremenu i u svakoj zemlji...

.....

*heroj je slabić, žgoljo, ptič proljetni
poleti nad prostranstva da ih preleti,
simfoniji snage ne stiže se oteti*

*jeku sluša, sâm, sve viši, nad oblake:
duboko u nebosklonu još ga jeka slavi -
s prezrenjem se domišlja koliko smo mali
buljuci gmizavi pod njim zaostali*

Hoćeš li, *uvrijeđeni* prijatelju, i poslije ovoga moći ostati kod svojih nostalgičnih rasuđivanja pri obrani titoističke klike, kako sam se, eto, na tvoj užas izrazio. Pri svojoj ocjeni bivam sve uvjereniji što bivam stariji, jer zapravo zaključujem da nije samo činjenica da ni u snu nisam bio ono zašto ste me optuživali, nego da mi je u osnovi uskraćivano pravo da kao pripadnik jednog društva kritiziram i predlažem što smatram za dobro u interesu istoga. Valjda nećeš reći da se nisam ponašao potpuno predan svojoj zemlji? I njenoj slobodi? I da nije isto takav put častan i skrban po svoju zemlju prošao i Ivan Kosić i tisuće drugih njegovih i mojih supatnika. Pregorena generacija uzaludna je tragedija. Žrtvovano je preko pola stoljeća slobode jedne zemlje. K tome i razdoblje posljedica. Uzaludno vrijeme. Lice mu je Goli otok.

I tako zaključujem: Uzaludan je prerovani Goli otok i Grgur i cijeli arhipelag zatvora kojima ste nas opsluživali i htjeli pretvoriti u ništarije.

Ante Zemljar

GOLI OTOK - OSAMLJENA JADRANSKA GOLET POSTAJE NAJZLOGLASNIJI EUROPSKI ZATVOR

Nasuprot Velebitskom primorju, između otoka Krka i Raba, nalaze se tri nenaseljena otočića - Prvić, Sveti Grgur i Goli otok. Putujući od Baške prema Rabu, najprije nailazimo na Prvić koji je površinom od 13,45 km² najveći među njima. Bašćanski stočari tamo od davnine drže ovce. Udaljen je oko 800 metara od rta Škuljica na ulazu u Bašćansku dragu. Preblizu Baški, velikom turističkom mjestu, nije bio prikladan za logor političkih zatvorenika, pa je njegovo ime ostalo nepoznato široj javnosti.

Najmanji među navedenim otočićima, ali kod nas i u svijetu po zlu najpoznatiji je Goli otok. Površina mu je svega 4,7 km². Postao je poznat po koncentracionom logoru koji su 1949. godine, poslije Rezolucije Informbiroa, ovdje osnovali tadašnji jugoslavenski vlastodršci za jednu posebnu vrstu kritičara svoje poslijeratne politike koje su prozvali "informbiroovcima". Po originalnim metodama mučenja zatvorenika, gaženju njihovog dostojanstva i osnovnih ljudskih prava, te posljedično, ali i direktno stravičnim ubojstvima, bio je to najgori zatvor poslije Drugog svjetskog rata u Europi.

Goli otok udaljen je desetak milja od obale, bez zelenila, stalno izložen burama i munjama, kao neka fantomska,

usamljena stijena. Najviši uspon od 227 metara nadmorske visine nalazi se u njegovom sjevernom dijelu. Ogoljele kamene hridine, izložene buri i posolici, ruše se strmo prema sjeveru. Duž sjeverne obale nema nikakvih uvala ni zaklona, a dubine neposredno uz obalu prelaze 30 metara. Južna i jugoistočna obala bolje su razvedene, s više manjih uskih draga.

Na Golom otoku su u vrijeme Prvog svjetskog rata Austrijanci držali zarobljenike. Poslije 1918. g. Talijani su tu obavljali rudarske radove, tražeći boksit. Našli su ga, ali slabe kvalitete, tako da se eksploatacija nije isplatila. U vremenu između dva svjetska rata Goli je bio vlasništvo Rada Vukovića, veletrgovca iz Brinja, ali je poslije 1945. g. nacionaliziran.

U Vojno-historijskom institutu u Beogradu navodno postoji dokument koji govori da je 1939. g. general Dušan Simonić predlagao da se na Golom otoku podigne koncentracioni logor za komuniste. To se tada nije ostvarilo, ali je ironija sudbine htjela da su 1949. g. sami komunistički vlastodršci tamo otvorili logor za svoje kritičare, koji su također bili komunisti.

Publicist Vladimir Dedijer tvrdi da su Goli otok kao idealno mjesto za logor političkih zatvorenika zajednički otkrili kipar Antun Augustinčić iz Zagreba i Ivan Krajačić Stevo, tadašnji ministar unutarnjih poslova Hrvatske. Krajačić je sam pričao Dedijeru kako su s Augustinčićem lutali jadranskim otocima tražeći kamen za Augustinčićeve skulpture. Na Golom otoku je kipar stvarno pronašao kamen, a iskusni policajac Krajačić prikladno mjesto za logor. U nedostatku sibirskih prostranstava kojima se u tu svrhu koristio Staljin, Goli otok je zbog svojeg okruženja morem i velike udaljenosti od naseljenih mjesta, **uz zabranu plovidbe tim područjem**, poslužio jugoslavenskim vlastodršcima kao zamjena za Sibir. Tamo su se **neometano od javnosti** mogli na miru obračunati s kritičarima svoje politike. Ljudi su godinama na Golome stradavali i ginuli, čak ni članovi njihovih najbližih obitelji nisu znali gdje se nalaze, a još manje što se s njima događa.

Otok Sveti Grgur i drugi logori kao sateliti Golog otoka - Arhipelag Goli

Istovremeno s osnivanjem logora za informbiroovce na Golom otoku 1949. g. Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove rezervirao je za svoje potrebe i susjedni otočić **Sveti Grgur**, površine oko 7 km², kome je jugozapadna strana (prema Rabu) obrasla skoro neprohodnom makijom, dok je njegova sjeveroistočna strana, zbog svoje izloženosti velebitskoj buri, bez raslinja.

Već iste 1949. godine na sjeveroistoku Sv. Grgura osnovan je i prvi ženski logor. Osim za izgradnju logora za sebe, žene su odvedene na zapadni dio otoka na dogradnju logora za oficire (opletale su žice oko logora). Nakon što su doradile logor za kažnjenike oficire, žene su 1950. g. prebačene na Goli, gdje su na sjeveroistočnoj strani otoka, prema Velebitu i buri, u uvali Senjska, opet gradile novi logor za sebe.

U podignuti logor na Svetom Grguru su u prvoj polovini 1951. g., iz zatvora Stara Gradiška doseljeni oficiri i druge osobe, koje je vojni sud kao "informbiroovce" osudio na dugogodišnju robiju. Logor s vojnim osuđencima već je krajem studenog 1951. preseljen sa Sv. Grgura na **otok Ugljan**, a odatle u proljeće 1952. g. u **Bileću**.

Kad su vojne zatvorenike preselili na Ugljan (i u Bileće), kažnjenice su ponovno prebačene na Grgur u "oficirski" logor, a kasnije opet na Goli.

Vezano za novi politički odnos prema SSSR-u poslije Hruščovljeva posjeta Jugoslaviji, većina administrativno kažnjenih logoraša bila je oslobođena. Da kapaciteti golotočkog logora ne bi zjapili neiskorišteni, kompletan logor iz Bileće bio je 1954. g. preseljen na Goli otok.

Koncem studenog 1956. g. oslobođeni su gotovo svi preostali informbiroovci, a na Golom otoku su ih zamijenili zatvorenici druge vrste, pretežno mladići koji su tih godina

masovno ilegalno pokušavali prebjeći na Zapad. U to vrijeme uvjeti robijanja na Golom otoku postali su znatno podnošljiviji. Sagrađene su nove hale za rad i prostorije za stanovanje. Razoreni su ostaci ambijenta političkih zatvorenika i zaravnati njihovi grobovi.

Na Sv. Grguru je od 1. siječnja 1959. g. do kraja 1960. g. ponovno boravilo 157 povratnika "informbiroovaca" (među njima neki i po treći put), a priključili su im i 80 tzv. "hopovaca", to jest pripadnika Hrvatskog oslobodilačkog pokreta. Prema svjedočenju onih koji su ovdje bili ranije, Sv. Grgur se više nije mogao prepoznati. Nije bilo ni traga od starih metoda mučenja. Bile su dozvoljene posjete, paketi, pisma, kantina u krugu, knjige, novine, i nitko zatvorenike nije "preodgajao". Mogli su misliti što god žele.

Zatvor, odnosno kazneno-popravni dom na Golom otoku, konačno je ukinut 1988. g.

Ostaci svih građevina, čak i onih najstabilnijih (radionica i hotela) kasnije su devastirani.

Jugoslavenski vlastodršci su, osim Golog otoka, za obračun s "informbiroovcima" koristili, tijekom dužeg ili kraćeg vremena, i nekoliko drugih manjih, ali ne manje stravičnih logora i zatvora (Stara Gradiška, Ramski rit, Zabela, Požarevac za žene, Sv. Grgur, Ugljan, Bileća i dr.) s istim ili sličnim režimom i za istu kategoriju zatvorenika. Po potrebi su zatvorenici bili pojedinačno ili grupno preseljavani iz jednog u drugi od navedenih logora, ali nije poznat slučaj da bi netko iz ove kategorije trajno bio prebačen u normalan kazneno-popravni dom, osim najtežih bolesnika i nemoćnika u Lepoglavu gdje su, izolirani, smjeli reći samo svoj broj, ali ne i ime i prezime.

Zbog toga što je bio najveći u toj vrsti jugoslavenskih robijašnica, te zbog svoje pionirske uloge u izgradnji specijalnog sistema fizičkog i psihičkog uništavanja ljudi, koji je po brutalnosti i zločinima u mnogočemu nadmašio svoje

staljinističke i nacifašističke uzore, Goli otok postao je kod nas i u svijetu pojam pod kojim se podrazumijevaju najveće nepravde i zločini prema nevinim ljudima, ne samo za ono što se na njemu događalo, već i za ono što se događalo u drugim manjim logorima te vrste. U tom smislu za cjelokupan sistem logora u bivšoj državi koji je služio obračunu s informbiroovcima uobičajio se naziv **Arhipelag Goli**.

Česte selidbe pojedinih grupa zatvorenika unutar Arhipelaga Golog, postupno poboljšanje životnih uvjeta i ublažavanje režima izdržavanja kazne nakon 1954. g., te puštanje na slobodu većine političkih zatvorenika koncem 1956. g. i njihova zamjena s drugom vrstom kažnjenika, ponekad neupućene dovodi u zabunu. Korištenje Golog otoka za zatvorske potrebe trajalo je skoro 40 godina. U tom dugom razdoblju bilo je i normalnijih perioda, jer se zatvorski režim mijenjao zavisno od političkih potreba i vrste kažnjenika. Normalizaciji zatvorskog života na Golom pridonijela je i postupna izgradnja nekoliko proizvodnih pogona kojih nije bilo u početku. Osnovano je poduzeće "Velebit" sa zasebnom direkcijom i sjedištem u Rijeci, a svoje pogone (pilana, stolarija, betonirnica i klesarski pogon) u kojima su radili isključivo zatvorenici, imalo je na Golom otoku.

Kad se govori o Golom otoku, uvijek treba imati u vidu razvoj i promjene koje su se na njemu događale tijekom četrdesetak godina njegove zatvorske funkcije. Period po kome je postao poznat u svijetu kao simbol jugoslavenskog totalitarizma i nečovječnosti, trajao je od 1949. do 1954. g., ili približno pet godina. U tekstu koji slijedi bavit ćemo se ponajprije tim razdobljem.

Pristanište za teretne brodove izvan Male drage. Prvobitno je na tom području bilo malo brodogradilište. Kasnije je izgrađena pilana i kamenorezački pogon, Goli otok, 1998.

Pogled na kamenu zgradu u kojoj su bili smješteni milicionari. Ispod terase zgrade bio je prostor s ćelijama za posebne slučajeve, Goli otok, 2000.

OD ANTIFAŠISTIČKE NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE DO SUROVOG TOTALITARIZMA

Za razumijevanje onoga što se događalo na Golom otoku, neophodno je ukratko se osvrnuti na događaje koji su prethodili.

Prve poslijeratne godine obilježene su izvanrednim entuzijazmom i poletom prvenstveno mlađih generacija u obnovi i izgradnji zemlje, ali i razočaranjem mnogih sudionika NOB-a i članova KP-a koji su drukčije zamišljali razvoj i odnose nakon pobjede.

Svojom politikom okupljanja najširih slojeva društva u suprotstavljanju fašističkoj opasnosti i predvodničkom ulogom u organiziranju i vođenju antifašističke Narodnooslobodilačke borbe, Komunistička partija i njeno vodstvo na čelu s Titom postigli su velik ugled u zemlji i svijetu, ali su već prvih godina po završetku rata počele izbijati na vidjelo razne deformacije koje nisu bile u skladu s proklamiranom i vođenom politikom tijekom rata. Umjesto demokratske širine i prihvatanja svakog tko se bio spreman uključiti u borbu protiv fašizma, bez obzira na njegovu ideološku i stranačku orijentaciju, jedna od glavnih preokupacija Partije i njenog vodstva po završetku rata postala je težnja da se trajno sačuvaju političke i osobne pozicije stečene u ratu, i da se onemogućí bilo kakva opozicija i kritika.

Iako su neki istaknuti političari pojedinih stranaka već od ranije bili uključeni u Narodnooslobodilački pokret (npr. Magovac, Kocbek i dr.), a polovinom 1944. g. sporazumom Tito - Šubašić otvorena je mogućnost za djelovanje građanskih političkih stranaka koje se nisu kompromitirale u suradnji s okupatorom, u prvim poslijeratnim godinama onemogućena je, bez biranja sredstava, politička aktivnost svim takvim strankama i političarima.

U svojoj knjizi **Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije - Glavni procesi** (Školska knjiga, Zagreb, 1978.) povjesničar Dušan Bilandžić piše:

U toku ljeta i jeseni 1945. godine provedeni su izbori za narodne odbore. U izbornim pripremama izvršeno je i političko "čišćenje". Otpadali su oni koji su bili protiv revolucionarnih mjera, a ulazili u organe vlasti oni koji će dosljednije ostvarivati te mjere. Na osnovi revolucionarnih zakona na masovnim se sastancima raspravljalo o političkom držanju pojedinaca u toku NOR kako bi im se oduzelo stečeno bogatstvo (str. 104.), pa zatim dalje nastavlja: U toku višemjesečnih izbornih priprema za Ustavotvornu skupštinu glavni je predmet političke propagande bio raskrinkavanje monarhije i agitacija za republiku, za bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije. Na osnovi revolucionarnih zakona iz biračkih je spiskova brisano 194.198 osoba zbog aktivne suradnje s okupatorima. Narodni sudovi pokrenuli su postupak protiv onih koji su se suprotstavljali novom režimu. Samo u toku 1947. godine osuđeno je zbog krivičnih djela protiv naroda i države 10.211 osoba, a zbog krivičnih djela protiv narodne privrede 47.126 osoba, uglavnom zbog djela špekulacije, crne burze i neizvršavanja otkupnih obaveza. (str. 105.)

Koliko je u navedenim brojkama osuđenih bilo stvarnih krivaca, a koliko je potpuno nepotrebno u žrvnju "revolucionarne pravde" stradalo nevinih nesretnika, posebno je pitanje.

Objašnjavajući taj teror sam autor na kraju poglavlja (str. 106.) zaključuje: *Obračun s antikomunističkim kontra-revolucionarnim snagama, premda one nakon revolucije nisu bile jake, stimulirao je državni i partijski centralizam i poticao autoritarnost političke vlasti.*

U periodu od 1945. do 1947. g. na vojnim je sudovima održano nekoliko velikih političkih procesa. U Beogradu je suđeno članovima Nacionalnog komiteta Draže Mihajlovića, u Zagrebu grupi prvaka NDH na čelu sa Slavkom Kvaternikom i godinu dana kasnije nadbiskupu Alojziju Stepincu, u Ljubljani generalu Rupniku i biskupu Rožmanu, a u Skoplju organizatorima VMRO-a. Sva navedena i slična manje važna suđenja iskorištena su kao politički obračun s ostacima starih režima.

Pobjedom na izborima za Ustavotvornu skupštinu 11. studenog 1945. g., donošenjem Ustava FNRJ 30. siječnja 1946. g., te republičkih ustava tijekom iste godine i siječnju 1947. g., konačno je legaliziran jednostranački sistem. Komunistička partija i njeno vodstvo onemogućili su legalno djelovanje opozicije i krenuli u proces etatizacije. Društvena struktura proizašla iz Narodnooslobodilačke borbe u vrlo kratkom roku bila je transformirana u totalitarni monolitni sistem, u kome su gotovo sva područja života, od privrede do kulture i umjetnosti, bila pokrivena državnim upravljanjem i rukovođenjem. Niži stupanj hijerarhije u sistemu bio se dužan pokoriti direktivama i odlukama višeg stupnja, a na vrhu piramide stajali su Politburo Centralnog komiteta sastavljen od desetak ljudi i Tito kao Generalni sekretar. **Po uzoru na Sovjetski Savez stvoren je birokratsko-centralistički sistem u kome je predvođen vojskom i policijom, djelovao moćan administrativni aparat kao realizator generalnih odluka partijsko-državnog vrha.**

Seljaštvo, obrtnici i druga prva društvena sloja cini su u to vrijeme 80 % stanovništva. Ovi slojevi bili su osnova

snaga na koju se oslanjao Narodnooslobodilački pokret u vrijeme rata. Nova vlast počela ih je odjednom tretirati kao kolebljiv element, koji može postati oslonac buržoaske kontrarevolucije, pa ih treba što prije preobratiti u "socijalističke proizvođače", odnosno u radnike državnog sektora ili zadrugare. Dok se to ne ostvari treba ih raznim administrativnim mjerama uključiti u etatistički privredni sistem, i time ujedno vršiti pritisak u pravcu preobrazbe njihove klasne svijesti. Oštro progresivno oporezivanje, nerazumni zahtjevi da se državi predaju viškovi poljoprivrednih proizvoda u količinama koje su bile veće od mogućnosti, usitnjavanje individualnih seljačkih gospodarstava, nasilno stvaranje seljačkih radnih zadruga bez ikakvog ekonomskog rezona, tjeranje seljaka na "dobrovoljni" rad bez obzira na neodgodive sezonske poljoprivredne radove i slične mjere državne politike kojih se još mnogi sjećaju, nanijele su neprocjenjivu štetu gospodarstvu, i ujedno izazvale veliko nezadovoljstvo i pasivni otpor, u prvom redu seljaštva.

U vojnim jedinicama, organima vlasti i društveno političkim organizacijama formirao se u vrijeme Narodno-oslobodilačkog rata rukovodeći sloj ljudi koji je proizašao iz naroda, a od njega se razlikovao prije svega po svojoj požrtvornosti u borbi služeći drugima za primjer. Privilegija nije bilo, ili su bile svedene na minimum. Međutim, ubrzo po završetku rata taj se sloj počeo pretvarati u upravljački birokratski sloj, dominantnu silu odvojenu od širokih narodnih masa, koji se pobrinuo da, usprkos općeg siromaštva, za sebe osigura razne privilegije (opskrbu u diplomatskim magazinima, zasebna odmarališta i sl.).

Stvaranje ogromnog centralistički postavljenog državnog aparata sa stotinama generalnih direkcija za privredu i rukovodećim saveznim tijelima za sva područja društvenog života, uključujući sport i zabavu, te koncentracija svega u Beogradu, nije bilo u skladu s proklamiranim načelom o

ravnopravnosti naroda i nosilo je u sebi klicu međunarodnih nezadovoljstava.

Odnos prema religiji bio je u vrijeme Narodno-oslobodilačkog rata vrlo tolerantan. Religioznost nije nikome bili smetnja da stupi u NOV, ili se na neki drugi način aktivira u antifašističkoj borbi. Većina boraca bila je religiozno odgojena. Ekstremni ateizam koji se nakon rata počeo nametati kao važan kriterij socijalističke opredijeljenosti stvorio je razne probleme i produbio jaz između Partije i širokih slojeva naroda. Ispovijedanje vjere nije bilo zakonom zabranjeno, ali je utjecalo na napredovanje u službi. Mnoga radna mjesta bila su nedostupna onima koji su se usudili javno sudjelovati u crkvenim obredima. To je urodilo licemjerjem, tajnim krštenjima novorođene djece, tajnim vjenčanjima u crkvi i sl. Nisu bili rijetki članovi Partije koji su je napuštali, budući da su se našli u procjepu između krutog partijskog formalizma i vjerskog fanatizma u vlastitoj obitelji.

Sve navedeno događalo se prije sukoba sa Staljinom i Informbiroom. Pod etiketom socijalizma u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji zaveden je totalitarni režim, istovjetan staljinizmu.

Naravno da mnogi sudionici antifašističkog NOR-a i mnogi članovi Partije nisu bili zadovoljni ovakvom poslijeratnom politikom i razvojem. Komunističko učenje koje su oni u svojoj mladosti upoznali i prihvatili preko Partije bilo je prožeto humanošću i čovjekoljubljem. Marksizam su shvaćali kao borbu za uspostavljanje čovječnosti, pravde, ravnopravnosti svih ljudi, naroda i rasa. Ono što se događalo, po njihovom mišljenju je odudaralo u mnogočemu i od socijalizma i od načela proklamiranih u antifašističkom Narodnooslobodilačkom ratu. Međutim, bili su bespomoćni. Vrh Partije uveo je monopol na idejnopolitički život društva. Počela su se javljati ideološka tumačenja i opravdanja politike centralnih organa. Svaki pokušaj da se kritički upozori na

greške i zastranjivanja, te ukaže na drukčije putove i mogućnosti razvoja, bio je u samom začetku gušen i osuđivan kao izdajnički akt onih koji su se usudili kritizirati trenutnu politiku vodstva Partije. Od članova Partije tražilo se da bez pogovora izvršavaju direktive dobivene od viših organa, koje su se nerijetko kosile s njihovim ranijim idejama o poslijeratnom uređenju, slobodi, demokraciji, ravnopravnosti, socijalnoj pravdi i sl.

Tito je bio Staljinov učenik. Od njega je, pored ostalog, naučio i kako se treba odnositi prema opoziciji i kritici u vlastitoj Partiji. Sukob sa Staljinom došao mu je kao naručen. Nakon bezobzirnog obračuna s građanskim strankama, neposlušnim crkvenim krugovima i desnom opozicijom, Rezoluciju Informbiroa vješto je iskoristio za još temeljitije gušenje svake kritike u vlastitoj Partiji, da bi sebe učinio nedodirljivim i svemogućim. Suprotstavio se Staljinu, ali je zadržao staljinističke metode upravljanja državom.

SUKOB SA STALJINOM I REZOLUCIJA INFORMBIROA

Informbiro (IB) je skraćeni naziv za Informacioni biro komunističkih i radničkih partija, koji je na inicijativu Staljina osnovan u jeseni 1947. g. kao konzultativno tijelo za razmjenu mišljenja između europskih komunističkih partija. Sjedište mu je u početku bilo u Beogradu, a KP Jugoslavije bila je njegov odani i vrlo revnosni član.

Uskoro nakon osnivanja krenula je kritika i sve žešći napadi na politiku vodstva KPJ-a i Tita, prvenstveno od strane KP Sovjetskog Saveza, ali i drugih komunističkih partija. U početku su neslaganja i svađe čuvani u najstrožoj tajnosti, dok Informbiro nije 28. lipnja 1948. g. objavio rezoluciju "O stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije". CK KPJ je sutradan 29. lipnja 1948. g. smjesta odgovorio svojom izjavom, odbijajući sve optužbe i konstatirajući da je donošenjem ovakve rezolucije Informbiro prekinuo principe na kojima je osnovan, a koji su predviđali dobrovoljnost svake partije u odnosu na prihvatanje zaključaka.

Rezolucija Informbiroa izazvala je zaprepaštenje u čitavom svijetu, a u Jugoslaviji zbunjenost i ogorčenje, s obzirom da je u javnosti do zadnjeg časa održavano uvjerenje o velikoj međusobnoj ljubavi i idealno dobrim odnosima i povjerenju u prvom redu između Jugoslavije i SSSR-a. Bio je to početak višegodišnjeg sukoba između komunističkih vlastodržaca u

kome je stradala masa potpuno nevinih i časnih ljudi i na jednoj i na drugoj strani.

Naziv **“informbироovci”** prišiven je građanima FNRJ-a koji su duže ili kraće vrijeme proveli u tadašnjim zatvorima i logorima pod optužbom da su podržali Rezoluciju Informbироa protiv KPJ-a i Tita. Javnosti je servirano mišljenje, a mnogi to još i danas vjeruju, da su informbироovci došli u zatvor zbog toga što su se na nekom partijskom sastanku izjasnili za Rezoluciju Informbироa, ili su kao njeni pristalice na neki drugi način djelovali. Neosporno je, pogotovo u početku, bilo i takvih slučajeva. Međutim, ogromna većina se nikada ni na kakvom sastanku nije izjasnila za Rezoluciju, niti su se osjećali njenim pristalicama, a na priznanje da su **“informbироovci”**, prisiljavani su batinama i torturom u zatvoru.

Dvije kategorije “informbироovaca”

Većina “informbироovaca” došla je u logor na temelju Zakona o prekršajima koji je 1948. g., pod izgovorom da će se tako olakšati rad sudovima, nadopunjen odredbom po kojoj se bez sudske procedure po kratkom postupku mogu izricati vremenske **administrativne kazne “društveno korisnog” rada** u trajanju do dvije godine, s time da je nakon izdržane kazne ona mogla biti neograničeno produžavana, ovisno od nahođenja onih koji su o tome odlučivali.

Druga vrsta “informbироovaca” bili su oni kojima su kazne izrekli vojni sudovi. Pretežno su to bile osobe na službi u Jugoslavenskoj narodnoj armiji, Miliciji ili UDB-i, ali i drugi građani s njima povezani, bilo u službi, bilo u braku, ili drugim rodbinskim i prijateljskim vezama. Njima je suđeno prema odredbama Zakona o djelima protiv naroda i države iz 1946. g. i Krivičnog zakonika - opći dio iz 1947.g.

Zakon o djelima protiv naroda i države bio je privremenog karaktera (vrijedio je od 1946. do 1951. g.), trajao je vrlo

kratko vrijeme, ali je obuhvatio vrlo dugi period, jer se primjenjivao i na djela učinjena od 1918. g., a i u pogledu prostornog važenja bio je velikog dometa, jer je korišten i za kažnjavanje djela učinjenih izvan Jugoslavije.

Koncipiran je bio tako da su pod njegov udar došli ministri, generali, državni činovnici, policijski pisari, agenti i žandari koji su se u bivšoj Jugoslaviji eksponirali kao protivnici KPJ-a.

Po njemu je suđeno ratnim zločincima, onima koji su se oružjem borili protiv NOV-a, ili su politički, ekonomski ili na neki drugi način pomagali okupatoru.

Oštricu ovog zakona osjetili su i pripadnici građanskih partija koji su se 1945. g. ili ranije uključili u politički život, ali su djelovali opozicijski (npr. slučaj Dragoljuba Jovanovića i dr.)

Na temelju ovog zakona u prvoj polovini 1948. g. izrečene su i izvršene smrtne presude članovima Partije i rukovodiocima iz Slovenije koji su se zatekli u njemačkim logorima, pa su lažno optuženi kao suradnici Gestapoa (Dahauški procesi).

Malo vremena potom, odredbe ovog zakona usmjerene su svom silinom na članove KPJ, borce NOR-a, nosioce partizanskih spomenica, narodne heroje, španjolske borce, oficire i generale JA, savezne i republičke poslanike i državne i partijske funkcionare.

Djelom izdaje naroda i države prema ovom zakonu smatrala se *svaka radnja kojom se ide za tim da se nasilnim putem obori ili ugrozi postojeće državno uređenje FNRJ, ili se ugrozi njena spoljna sigurnost* (član 2. i 3.), a dalje u članu 9. kaže se da će se kao djelo izdaje kazniti i *propaganda, ili agitacija koja sadrži poziv na nasilno obaranje postojećeg poretka*. Iz navedenoga jasno proizlazi da je zakon predviđao kažnjavanje samo za nasilno djelo, ili za poziv na nasilno obaranje poretka.

Poštujući odredbe ovog zakona možda se i moglo suditi u pojedinim slučajevima, ali sigurno samo vrlo malom broju ljudi. Međutim, djelatnost ogromne većine osuđenih svodila se na diskusije na partijskim sastancima, ili izvan njih, na iznošenje različitih pogleda, mišljenja, ili izražavanje nekog neraspoloženja. Sudilo se i onima koji nisu čak ni to uradili. Bilo je dovoljno da ono što su čuli nisu prijavili, pa makar se i ne slagali sa svojim sugovornikom.

Kad su generali Krdžić i Žižić, predsjednik Vrhovnog vojnog suda i vrhovni vojni tužilac, i još neki njihovi kolege iz Vrhovnog vojnog suda i tužilaštva pokušali ukazati na pravnu neodrživost ovakvih suđenja, i sami su završili u zatvoru, i to tako da se Krdžić više živ nije pojavio na slobodi i ne zna se kako i gdje je likvidiran, dok je Žižić pušten na slobodu tek nakon petnaestak godina. Sudovi su, naravno, nakon njihovog hapšenja i dalje nastavili suditi onako kako su zahtijevali vlastodršci.

Da bi se koliko-toliko uskladila praksa sa zakonom, donesen je 1951. g. novi Krivični zakonik kojim su obuhvaćena i djela protiv naroda i države u članovima 100. - 132. Prema članu 118. ovog zakona propisano je da djelo neprijateljske agitacije i propagande čini *onaj ko u namjeri da podrije vlast radnog naroda... crtežom, napisom, govorom na skupu, ili na drugi način, vrši propagandu...*

Prema tome, po novom zakonu više se ne traži "poziv na nasilno obaranje poretka". Za kažnjavanje su bile dovoljne riječi upućene većem ili manjem broju osoba, čak i samo jednoj osobi. Drugim riječima bilo je dovoljno izgovoriti nekoliko kritički intoniranih riječi pred jednom osobom, makar to bio suprug, žena, otac, sin, pa da se to protumači kao širenje neprijateljske propagande za koje je bila predviđena kazna od najmanje jedne godine zatvora s prinudnim radom, do smrtne kazne. Iako je smrtna kazna vrlo rijetko izricana, ipak se s izdržavanja kazne mnogi ljudi nisu živi vratili.

U stvari, pozivanje na zakon bila je čista formalnost. Tko je jednom bio uhapšen kao “informbiroovac”, taj je već unaprijed bio predviđen za kažnjavanje. To dokazuje činjenica da nije poznat ni jedan jedini slučaj da je netko pušten iz istražnog zatvora bez kažnjavanja ili da je oslobođen sudskom odlukom.

Uz glavnu kaznu obvezno je išla i kazna konfiskacije imovine i gubitak političkih i pojedinih građanskih prava.

Konfiskacija imovine provodila se oduzimanjem nepokretne imovine, a od pokretne je oduziman novac preko određenog iznosa, nakit, umjetnički predmeti i sl. U slučajevima “informbiroovaca” oficira, ova se kazna svodila na oduzimanje vojničke uniforme, obuće, namještaja ili neke ratne uspomene, jer oni uglavnom ništa drugo nisu ni posjedovali.

Kazna gubitka građanskih prava sastojala se u gubitku biračkog prava, prava na vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, prava javnog istupanja, prava nošenja počasnog zvanja, ordena i odlikovanja, prava na državnu ili drugu javnu službu, prava na mirovinu i roditeljskog prava. Oficirima i podoficirima sud je redovito izricao i kaznu gubitka čina.

Sva suđenja obavljana su tajno, bez prisutnosti javnosti. Dokazni postupak bio je u pravilu vrlo manjkav, a najčešće dokazi nisu niti izvođeni. Najjači dokaz bilo je “priznanje” optuženog, što se postizalo torturom u istražnom zatvoru. Branitelj je mogao biti samo pripadnik armije, a njega bi optuženi prvi i posljednji put vidio tek na suđenju. Optužnica se dobivala uoči suđenja i odmah je oduzimana. Osuđeni nije dobivao niti presudu kojom je osuđen.

Sve dosad navedeno potvrđuje da je promjena zakona bila isključivo formalna. Cilj promjene je bio da se što bolje kamuflira kršenje ljudskih prava, a ne da ih se zaštititi. Da bi jedna država bila pravna nije dovoljno da ima zakone, već ti zakoni moraju počivati na moralu i pravu pojedinca da

slobodno izražava svoje mišljenje, te da bude oslobođen straha od samovolje moćnika na vlasti

Broj uhapšenih i u zatvoru poginulih "informbiroovaca"

Teško da će ikada biti utvrđen točan broj onih koji su stradali kao "informbiroovci", jer su arhivi i podaci nedostupni ili uništeni. U feljtonu objavljenom u beogradskoj "Borbi" od 4. svibnja 1990. g. navodi se broj od *55.663 lica koja su neprijateljski djelovala i istupala sa kominformističkih pozicija, izjasnila se za rezoluciju, ili su bila evidentirana kao sumnjiva u tom pogledu*. Navodi se i podatak da su tri četvrtine svih osuđenih kaznu izdržavale na jadranskim otocima, Golom otoku i Svetom Grguru. Pisac feljtona poziva se na knjigu dr. Radovana Radonjića "Izgubljena orijentacija" koja je objavljena u Beogradu 1985. g., ali ujedno upozorava, da se podaci ne mogu provjeriti, jer na kraju knjige nema uobičajenog popisa literature i izvora. Po svemu sudeći, Radonjić je crpio podatke iz strogo povjerljivih arhiva organa unutrašnjih poslova i obavještajnih službi.

U već spomenutoj knjizi "Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije - Glavni procesi" (str. 158.) Dušan Bilandžić navodi da je od 1948. do rujna 1952. zbog IB-a isključeno iz Partije 59. 596, a kažnjeno ostalim kaznama 31.142 člana. Na istom mjestu, pozivajući se na Juru Bilića, sekretara u IK CK SKJ navodi i podatak da je u zatvoru bilo 12 - 13.000 osoba.

Pozivajući se na podatke iz "Istorije SKJ" u svom članku pod naslovom "Zakon za sva vremena" (Beogradska "Borba" od 9. - 10. lipnja 1990. g.). Svetozar Milanović navodi da je zbog IB-a bilo uhapšeno 12 sudionika Oktobarske revolucije, 36 španjolskih boraca, 268 predratnih članova partije, 1673 nosilaca "Spomenice 1941.", 1618 pripadnika organa unutrašnjih poslova, 2.300 oficira, 23 savezna i republička

ministra, 99 pomoćnika ministra, 36 saveznih poslanika. Iz ovakvih podataka ipak ne možemo utvrditi koliko je iz navedenih kategorija bilo ukupno uhapšenih, jer pojedina osoba može istovremeno pripadati u više kategorija. Npr. nosilac "Spomenice 1941." može istovremeno biti španjolski borac, predratni član partije, oficir i dr.

Isto tako, podaci koje navode Radonjić i Bilandžić nedorečeni su i zamagljeni. Umjesto da izričito navedu koliko je bilo kažnjenih administrativno i koliko sudski, oba autora, svaki na svoj način, manipuliraju podacima miješajući pojmove i brojke. Radonjić navodi brojku od *55.563 lica koja su neprijateljski djelovala i istupala sa kominformističkih pozicija, izjasnila se za rezoluciju, ili su bila evidentirana kao sumnjiva u tom pogledu*. Bilandžić pak navodi brojku od 59.596 osoba isključenih iz partije zbog IB-a. Mogućnost da bi u ono vrijeme netko bio isključen iz Partije zbog IB-a, ili se izjasnio za Rezoluciju IB-a i djelovao s informbiroovskih pozicija, a da ne bi završio u zatvoru, bila je uglavnom samo teoretska, ali se u praksi to izuzetno rijetko događalo. Pogotovo nije vjerodostojan podatak da bi od ukupno 55.663, koliko navodi Radonjić, ili 59.596 osoba, koliko navodi Bilandžić, koje su se izjasnile za Rezoluciju, djelovale na liniji IB-a i bile radi toga isključene iz Partije, u zatvoru završilo svega 12 - 13 tisuća osoba, kako pozivajući se na Bilića navodi Bilandžić. Nije isključena mogućnost da je Bilić navodeći broj zatvorenih "informbiroovaca" u obzir uzeo samo one koji su bili sudski kažnjeni, smatrajući da administrativno kažnjeni na društveno koristan rad nisu bili u pravnom smislu zatvorenici. Međutim, takav tretman "administrativaca" bila bi bezočna manipulacija s ciljem prikrivanja istine, jer su oni bez obzira na eventualne pravne smicalice uistinu bili najteža kategorija zatvorenika s kojima se postupalo krajnje brutalno, jednako kao i s onim "informbiroovcima" koji su bili kažnjeni sudski.

Očito povjesničarima neće biti jednostavno utvrditi točan broj osoba koje su na razne načine nastradale kao "informbiroovci". Međutim, na osnovi do sada objavljenih i poznatih podataka, i pored magle u koju su zavijeni, s velikom dozom sigurnosti možemo zaključiti da se taj broj kreće između 50 i 60 tisuća osoba. Koliko je među njima bilo hrvatskih građana možemo, nažalost, također samo procjenjivati, ali s obzirom na sve okolnosti sigurno je da na njih otpada barem dvadesetak posto.

Još je teže utvrditi broj onih koji su podlegli torturi u zatvoru. Nitko ne zna gdje su njihovi grobovi. Prema navedenom feljtonu beogradske "Borbe" njih 343 umrlo je na izdržavanju kazne "uslijed bolesti ili zbog torture kojoj su bili izlagani". Međutim, drugi izvori govore o mnogo većim brojkama. Vladimir Dedijer u svojoj knjizi "Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita" (treći tom, str. 468.) pozivajući se na "jednog funkcionara, s druge strane barikade, koji se istakao u borbi protiv Informbiroa", ali ne navodeći mu ime, napisao je: *Tom prilikom rekao mi je da je više od 3000 ibeovaca našlo smrt na Golom otoku. Pokopani su, ali im se ne zna grob. Prema nekim informacijama na Golom otoku je umrlo 3800 zatvorenika.*

S obzirom na više nego strašnu torturu kojoj je ova vrsta zatvorenika bila izložena, ubojstva i samoubojstva, plansko izgladnjivanje, povremene epidemije dizenterije, hepatitisa i distrofije, ali i s obzirom na status režimskog publicista Vladimira Dedijera i njegovim širokim mogućnostima da dođe u kontakt s najvišim funkcionarima i do najpovjerljivijih izvora, mnogo je vjerodostojnija brojka od 3.800 poginulih, koju treba povećati i uključiti i one koji su, onemoćali u logoru, umrli neposredno poslije puštanja na slobodu.

“INFORMBIROOVCI” IZ UVJERENJA I NEVINO OSUMNJIČENI

Pitanje koliko je među “informbiroovcima” bilo onih koji su zaista bili na strani Informbiroa i Staljina, a koliko onih koji su nastradali nevini, nikada neće biti do kraja raščišćeno. To je nemoguće utvrditi iz arhivske građe, presuda, potpisanih priznanja, izjava, pokajanja i sl., jer su svi uhapšeni po toj osnovi tijekom istrage i u vrijeme izdržavanja kazne bili beskonačnom torturom prisiljavani na priznanja i samooptuživanje radi spašavanja golog života. Međutim, danas raspoložemo stotinama svjedočanstava preživjelih, koji su nakon promjene režima prvi put mogli, bez straha za sebe i svoje obitelji, pred javnošću iznijeti istinu o svom stradanju. Pažljiva analiza tih autobiografskih zapisa i razgovora s nastradalima, koje nijedan ozbiljan povjesničar neće moći zaobići, pruža nam sasvim dovoljno dokaza za zaključak da ogromna većina tzv. “informbirovaca” ne samo da nisu ništa učinili što bi se moglo smatrati nekim razlogom za hapšenje, nego nisu bili niti idejni privrženici Rezolucije Informbiroa, odnosno Staljina i staljinizma.

Književnik Ante Zemljarić u knjizi razgovora A. Zemljarić-Ivo Palčić "Večernji razgovori" (Adamić, Rijeka, 2001., str. 164.) navodi svoj razgovor iz 1985. g. s generalom Jeftom Šašićem, koji mu je na iznenadno pitanje koliko je aktivnih informbiroovaca bilo na Golom otoku, nemoćno prekrživši

ruke odgovorio: "Ama, molim Vas, ni pet posto". General-pukovnik Jefto Šašić bio je u vrijeme sukoba s Informbiroom načelnik KOS-a (Kontraobavještajne službe) JNA, te je imao najneposredniji uvid i kontrolu nad onim što se događalo. Ovakav njegov odgovor potvrđuje da su vlastodršci bili svjesni svojih zločina. Visoki postotak nepotrebno uhapšenih nije ih zabrinjavao, jer je bio u funkciji zavođenja strahovlade, stvaranja političke nesigurnosti i nepovjerenja među ljudima, što će onemogućiti širenje svakog kritičkog razmišljanja i eventualne pokušaje djelovanja onih stvarnih protivnika režima koji su vješto izbjegli hapšenje, ali ujedno i zadobivanja povjerenja kod novih zapadnih saveznika kojima je itekako odgovarao sukob unutar istočnog bloka.

U knjizi "Vladimir Velebit - svjedok historije" (Razlog, Zagreb, 2001., str. 391.) navedene su riječi Vladimira Velebita, prvog jugoslavenskog diplomata, čovjeka vrlo široke naobrazbe, koji je godinama bio u svakodnevnom kontaktu s Titom i osobno poznao mnoge svjetske državnike onog vremena: *Ne mogu naći dovoljno oštire riječi u osudi onog što se događalo na Golom otoku i na drugim mjestima gdje su tzv. informbiroovci bili zatočeni, a o čemu sam sa zakašnjenjem saznao možda i zato što sam bio u Rimu, Londonu, a često i drugdje po svijetu... Stradali su ne samo oni koji su doista podržavali Staljina i Informbiro, već i nevini, a takvi su izgleda, bili u većini. Mnoge su opanjkali susjedi, kolege na poslu, ili oni koji su ih zbog nečeg drugog imali na meti, pa su stradali ni krivi ni dužni.*

Ovakvo mišljenje Vladimira Velebita utoliko je značajnije što je 1948. g. i sam bio od Staljina i Molotova osumnjičen kao engleski špijun, pa je sigurno da ono nije rezultat simpatija prema Informbirou.

Broj članova Partije koji su se na partijskim sastancima 1948. g., ili nekom drugom prilikom, izričito opredijelili za Rezoluciju Informbiroa bio je zanemarivo mali. Isto tako

izvjestan, također neveliki broj članova Partije, nije bio spreman odmah nakon objavljivanja bezrezervno osuditi Rezoluciju i Staljina kao njenog inicijatora. Oni su smatrali da nije pametno naprečac prekidati veze i zaoštavati odnose, jer takav stav vodi KPJ u izolaciju od čitavog međunarodnog radničkog pokreta. Bilo bi normalno da takva razmišljanja budu shvaćena kao ustavno i statutarno pravo svakog člana Partije da na sastanku slobodno iznese svoje mišljenje, i da ga brani, ali na žalost nije bilo tako. Umjesto argumentima, odgovarano je huškačkim diskvalifikacijama i hapšenjem. Bez obzira na njihov dotadašnji rad, zasluge u ratu i poslije rata, odlikovanja i funkcije, takvi pojedinci proglašavani su izdajnicima i neprijateljima Partije i naroda. Na razne su načine proganjane i njihove obitelji, npr. izbacivanjem iz stana, službe, ili čak hapšenjem i suđenjem na vojnom sudu bračnog druga i drugih članova bliže obitelji ukoliko se brzo i uvjerljivo nisu distancirali od osumnjičenoga. A kao uvjerljivo distanciranje UDB-a i KOS priznavali su jedino bezuvjetno pristajanje na suradnju s organima gonjenja, uključujući i spremnost na lažno svjedočenje protiv osumnjičenoga.

Provjereni članovi Partije sa zaslugama, odlikovanjima, oficirskim i generalskim činovima i na visokim funkcijama, a da i ne govorimo o običnim smrtnicima, mogli su preko noći postati politički sumnjivi iz najbanalnijih razloga. Da bi netko nastradao kao informburoovac, nije bilo potrebno nikakvo izjašnjavanje niti individualno odnosno organizirano djelovanje u tom smislu. Bilo je bezbroj prilika i mogućnosti da se postane politički sumnjiv: seljak koji nije želio ući u radnu zadrugu, oficir koji je zatražio otpuštanje iz Armije, ribar koji nije htio s drugim dijeliti svoj brod, domaćica koja je pomogla nekoj proganjanoj obitelji, najobičniji razgovor u društvu s prijateljima i znancima kojeg je neki doušnik obradio na svoj način i prenio UDB-i ili KOS-u, bliža ili dalja rodbinska veza s nekim tko je već uhapšen, nekoliko riječi simpatija za

Sjevernu Koreju koja je tada bila u ratu s američkim snagama na Dalekom istoku, neoprezna kritička riječ o diplomatskim magazinima, zasebnim odmaralištima i drugim privilegijama vladajućih slojeva itd. Sve je to u ono vrijeme kategorizirano kao neprijateljsko djelovanje na liniji Informbiroa.

U partijskim ćelijama Sveučilišta u Zagrebu vodila se rasprava, a bilo je i izjašnjavanja za i protiv Rezolucije IB-a. Pojedinci su isticali pravo na svoje mišljenje koje članovima daje Statut KPJ-a. Takvi su odmah isključivani iz članstva, a prema njima je primijenjena i mjera bojkota, što znači da s njima nitko nije smio kontaktirati. Slijedilo je izbacivanje s fakulteta i prinudni rad, iako nije bilo nikakvog ilegalnog i organiziranog djelovanja.

Pogotovo su postali sumnjivi svi oni koji su na bilo koji način dolazili u kontakt sa sovjetskim građanima. Na primjer, u gradnji zemunskog mosta sudjelovali su sovjetski stručnjaci. U jeku kampanje hapšenja "informbiroovaca" mnogi jugoslavenski inženjeri i tehničari koji su ovdje radili, osumnjičeni su da su vrbovani od ruskih stručnjaka za NKVD i završili su na Golom otoku, gdje su postali projektanti i ujedno fizički izvođači raznih građevina.

Rezolucija Informbiroa zatekla je velik broj mladih perspektivnih kadrova iz Jugoslavije na školovanju u Sovjetskom Savezu. Iako su im Rusi nudili mogućnost da ostanu, ogromna većina vratila se u svoju zemlju. Ipak su mnogi od njih kasnije završili u zatvoru zbog sumnje da ih je vrbovao NKVD. Dovoljna je bila samo jedna pozitivna rečenica o nečemu što su vidjeli ili doživjeli u Rusiji.

Prva hapšenja na otoku Krku

Poslije rezolucije IB-a na otok Krk došla je delegacija iz CK KPH na čelu s Ankom Berus sa zadatkom da krčkim komunistima pomogne u objašnjavanju sukoba sa Staljinom. Sve članove Partije otoka okupili su u Krku. Nakon završenog

izlaganja upitali su prisutne je li im sve jasno i želi li netko nešto pitati. Boduli su svi šutjeli, vjerojatno iz strahopoštovanja pred tako visokim predstavnicima Partije iz Zagreba, i strahujući da će se osramotiti ako izvale neku glupost. U to vrijeme još nije bilo straha od Golog otoka. Da bi se prekinula šutnja, upitali su Stipu Drpića, organizacionog sekretara Kotarskog komiteta, predratnog člana Partije i ilegalca od prvog dana ustanka, da kaže što on misli o tom pitanju. Stipe je bio po struci postolar, pošten, ali izrazito tih i miran, nenametljiv čovjek. Pošto je izazvan, digao se i skromno rekao da bi možda bilo najbolje da svaki malo popusti. Odmah je prekinut, i sastanak je završen. Sutradan se Stipe našao u zatvoru, da bi na kraju završio kao izdajnik Partije i naroda na Golom otoku.

Nikola Mrakovčić "Korničar", popularni komandir Borbene grupe koja je djelovala na Krku u vrijeme njemačke okupacije otoka, također predratni komunist, a u vrijeme Rezolucije IB-a bio je član Kotarskog komiteta KPH Krk. Bio je prirodno bistar i hrabar čovjek. Nije bio sklon dugim govorancijama, ali je za razliku od Stipe bio žustar, brz i odlučan. Kad je vidio kako su Stipu, ni krivog ni dužnog, smotali i zadržali u zatvoru, intervenirao je u Komitetu. Rekao im je neka čovjeka puste na slobodu i prestanu ga šikanirati. Naravno, zbog takvih riječi uhapšen je i Mrakovčić te administrativno osuđen na dvije godine Golog otoka. Nakon izdržane kazne otpušten je iz logora, ali je godinama bio i dalje pod prismotrom. Prilikom svakog značajnijeg političkog događaja, ili kad je Tito prolazio preko Rijeke za Brijune, njega bi pritvorili.

Hapšenje talijanskih radnika u Rijeci

Tijekom prvih poslijeratnih godina u Rijeci se zaposlio veći broj kvalificiranih radnika iz Italije. Zbog pomanjkanja radne

snage njihovih kvalifikacija oni su riječkoj privredi tada dobro došli. Bili su to ljudi pretežno lijevo politički orijentirani. Mnogi među njima bili su u vrijeme Mussolinija proganjani, proveli niz godina u talijanskim koncentracionim logorima ili emigraciji. Među njima je bilo starih članova KP Italije i čak španjolskih boraca. Pošto su Togliatti i KP Italije podržali Rezoluciju IB-a, ovi su ljudi postali politički sumnjivi, i mnogi su čak završili u zatvoru. Jedni su bili administrativno kažnjeni, a drugi sudski. Postupak prema njima bio je na Golom otoku isti kao i prema svim drugim zatvorenicima, tj. krajnje neljudski. Pošli su u Jugoslaviju s naivnim uvjerenjem da idu u socijalističku i slobodnu zemlju, a vratili se razočarani s poražavajućim saznanjem, da su Mussolinijevi fašistički koncentracijski logori u usporedbi s Golim otokom bili odmarališta.

Drastičan slučaj u Bijelom Polju

Beogradska "Borba" je u brojevima od 11. lipnja do 8. srpnja 1990. u nastavcima opisala drastičan slučaj koji se dogodio u Bijelom Polju, Crnoj Gori. Tamošnji Sreski komitet javno se izjasnio protiv Rezolucije IB, ali su se u drugoj polovini 1948. g. ipak počele javljati sumnje u stavove nekih članova Komiteta, u prvom redu sekretara Ilije Bulatovića. Pošto su počeli pritisci, najvjerojatnije da bi izbjegli već započeta hapšenja, petnaestak čelnih ljudi bjelopoljskog sreza otišli su naoružani u šumu. U potjeru za odmetnutim komitetom pošli su pripadnici UDB-e, milicija, vojska, mobilizirane su žene, omladina, starci, čak je angažiran i jedan specijalni bataljon KNOJ-a iz Beograda. Operaciju je vodio ministar unutrašnjih poslova Crne Gore. Pokrenuta je velika propagandna akcija, od strane službenih osoba dana su obećanja i garancije da im se ništa neće dogoditi ako se mirno predaju. Poslije desetak dana skrivanja počeli su se predavati

jedan po jedan , ili po dvojica. Predavali su se bez ispaljenog metka i pružanja bilo kakvog oružanog i fizičkog otpora, ali su, usprkos datim garancijama, odmah, na licu mjesta ubijani bez saslušanja, optužnice i presude.

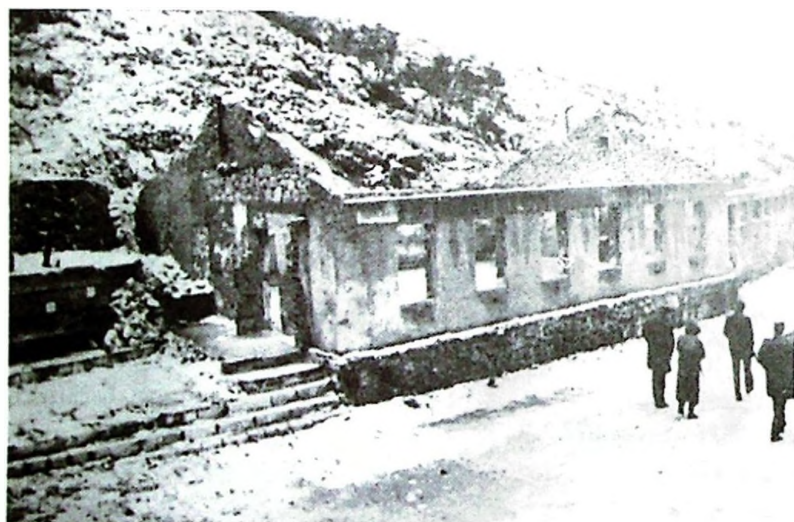
Nakon ovakvog pokolja u bjelopoljskom kraju nastao je opći strah, podozrivost i nepovjerenje. Sumnjalo se u sve i svakoga. Hapšeni su prijatelji i rođaci već uhapšenih i strijeljanih, svi oni kod kojih su bili za onih petnaestak dana, svi koji su im pružili večeru ili konak. Nekoliko mjeseci kasnije počinju još masovnija hapšenja osumnjičenih iz bjelopoljskog kraja u redovima vojske, UDB-e, milicije, gdje god da su se zatekli, na raznim dužnostima, širom zemlje. Krug osumnjičenih širio se geometrijskom progresijom. Iz svake druge kuće ponetko je stigao na Goli otok.

Uhapšeni su u kuhinjama UDB-e i KOS-a "obrađivani" tako dugo dok nisu "priznali" da su neprijatelji i informbiroovci. "Obrađivanje" se nastavljalo s dužim ili kraćim prekidima tijekom čitavog vremena izdržavanja kazne. Rezultat je bio taj da se broj uhapšenih povećavao velikom brzinom, jer su ljudi izloženi torturi prisiljavani da pričaju i o svojim najbezazlenijim kontaktima prije hapšenja, pa su tako protiv svoje volje u krug sumnjivih uvlačili i one s kojima su bili u bilo kakvom kontaktu.

Vlastodršci i pripadnici organa koji su bili neposredni izvršitelji zločina na Golom otoku nastojali su od početka, a određene snage i danas nastoje, da se istina zatre ili barem što više zamagli. **Dugogodišnjim prikrivanjem istine o golotočkim stradalnicima i upornim ponavljanjem laži da su zatvoreni zbog toga što su stali na stranu Informbiroa i Staljina, uspjeli su dijelu slabije upućene javnosti nametnuti mišljenje da su oni koji su zatvarani bili staljinisti, a oni koji su ih zatvarali borci protiv staljinizma. Danas raspolažemo s nizom činjenica koje ukazuju da je istina upravo obrnuta. Staljinisti su bili oni koji su hapsili, a ne uhapšeni.**

Goli otok - Jedna od stražara s pogledom na "veliku žicu"

Goli otok - Ostaci jednog paviljona

ISTRAŽNI ZATVORI U ULOZI POGONA ZA PROIZVODNJU "INFORMBIROOVACA"

U istražnim zatvorima je prema "informbiroovcima" primjenjivan poseban režim. Naloga za uhićenje i otvaranje istražnog postupka nije bilo. O pravu na branitelja, posjeti čak i najbliže rodbine, primanju paketa i sl. nije se moglo ni sanjati. Svaka veza s vanjskim svijetom bila je isključena. Svi postupci od trenutka hapšenja bili su krajnje grub i ponižavajući, usmjereni na uništenje čovjekove ličnosti. Cilj je bio da se uhapšenik osjeća zgnječen, ustravljen, kao zločinac, nečovjek i smeće, bez ikakve volje za otporom. Redovito su gore prolazili oni koji su bili obrazovaniji, na višem položaju, imali viši čin ili veći ugled u društvu.

Postupak prema zatvorenicima koji su bili predviđeni za administrativno kažnjavanje u istražnom je zatvoru redovito bio kraći i jednostavniji, jer nije trebalo prikupljati gradivo za optužnicu. Spisateljica Eva Grlić opisala je kakva je bila procedura u njenom slučaju. Bila je supruga Danka Grlića, filozofa estetičara, jednog od utemeljitelja poznate Ljetne korčulanske škole koja je godinama bila okupljalište filozofa iz čitavog svijeta. Danko je radio u "Narodnom listu" u Zagrebu, i na partijskom sastanku javno je osudio Rezoluciju.

Kasnije je u nekom društvu rekao kako odbija sve točke Rezolucije, no misli da možda jedino stoji ono da u jugoslavenskoj kompartiji nema dovoljno demokracije. Zbog toga je završio na Golom otoku. Suprugu su izbacili iz stana i službe, jer se nije htjela odreći muža i razvesti se. Kad se vratio kući došao je red i na suprugu. Svoje hapšenje i istragu ona je ovako opisala: *Agenti su po mene u Kulušićevu ulicu došli rano ujutro. Bio je prosinac 1950. godine, vrijeme kada su počinjale pripreme za božićne darove. Rajko se probudio u svom krevetiću, plakao i skakutao. Vesna se probudila i preplašeno gledala što se događa. Danko od zaprepaštenja nije došao do riječi. Uzela sam na brzinu nešto stvari u jednu torbu i otišla. Ovog puta su me doveli u zatvor u Petrinjskoj"...* "Poslije nekoliko dana pozvali su me na saslušanje. U sobi na prvom katu sjedila su tri udbaša. Dva agenta u civilu i jedan mladi visok oficir s krupnim vodenastomodrim očima, koji je sjedio na stolu nonšalantno prebacivši nogu preko noge.

"Pa kako vam je dolje, što radite?" pitao me je jedan od njih".

"Ništa!" rekla sam. "Neke su žene bolesne, imaju živčane napade i potreban im je liječnik i lijek." To je bilo, koliko se bar sjećam, čitavo ispitivanje. Još su me samo pitali zašto sam zakašnjavala na posao. Odvođći Rajka u vrtić, ponekad bih zakasnila. I to je bio optužni materijal."

Zatim je onaj što je sjedio na stolu nasmijavši se rekao: "A da mi njih malo pošaljemo dolje?!" Vratili su me u ćeliju.

Rano ujutro idućeg dana preseljeni smo na Savsku cestu."

Prozivali su nas i povelili u jednu sobu na katu. To je bio kao neki sud. Za stolom je sjedilo nekoliko sijedih glava, poput mumija. Pročitali su moje ime i rekli da sam administrativnom kaznom osuđena na "društveno-koristan" rad u trajanju od dvije godine. Trebala sam samo potpisati da sam presudu primila na znanje. Nitko me ništa nije pitao niti ispitivao (E. Grlić, Sjećanja, Durieux, Zagreb, 1997., str. 187. - 188.)

Ovaj primjer, tipičan za većinu administrativno kažnjenih, ukazuje na lakoću i površnost kojom su razni udbaški skorojevići donosili sudbinske odluke o ljudima. Iako je sve to tužno i sramotno, prava kalvarija za Evu Grlić, njene supatnice i supatnike započinjala je tek kad su idućih dana transportirani za Goli otok.

Mnogo suroviji bio je u istražnom zatvoru tretman zatvorenika kojima je predstojalo suđenje. Istražitelji su mogli prema svojoj procjeni i raspoloženju zatvorenike tući i maltretirati neograničeno, bez ikakvog rizika da budu pozvani na odgovornost. Naprotiv, opasnosti da i sam bude optužen kao "informbiroovac" izlagao se svaki isljednik ili zatvorski čuvar koji prema uhapšeniku ne bi pokazao dovoljno mržnje. Kad je netko bio uhapšen kao "informbiroovac", morao je biti i kažnjen. Svaki pokušaj da se dokaže nevinost bio je ne samo uzaludan, nego je izazivao bijes istražitelja i pojačanu torturu. Cilj istražitelja nije ni bio da dođe do istine. Da bi zadovoljio svoje nadređene, i da ne bi ispao neuspješan, a možda i sumnjiv da štiti "informbiroovce", on je morao prikupiti materijal za sastavljanje optužnice i "dokazati" da je uhapšeni djelovao neprijateljski protiv Partije i naroda. Pošto su pred sobom uglavnom imali ljude koji se nisu osjećali krivi, istražitelji nisu birali sredstva da ih natjeraju na priznanja, ili od njih izvuku pojedine rečenice koje će im uz izvjesnu doradu poslužiti kao "dokaz".

Repertoar mučenja bio je neograničen. Šokantno i ponižavajuće bilo je već samo hapšenje, skidanje do gola, oduzimanje civilnog odijela ili uniforme, dobivanje pohabanog i prljavog vojničkog odijela, koje je u pravilu bilo neodgovarajuće veličine, bez pojasa, tako da je zatvorenik morao pridržavati hlače, susret sa zatvorskim čuvarima zvjerskoga izgleda, naoružanim pendrecima koji su uhapšenika tjerali da trči hodnikom do zatvorske ćelije u kojoj osim kible za mokrenje i jednog vojničkog već poderanog

pokrivača nije našao ničega, čak ni stolice. Ćelije su se razlikovale prvenstveno po tome što su neke bile okrenute prema hodniku, pa je u njih ulazilo malo svjetla kroz prozorčić iznad vrata, one su imale suhi drveni pod, dok su druge bile u potpunoj tami s betonskim podom i vlažnim zidovima. Od istražiteljeve volje i tijeka istrage ovisilo je hoće li i kada zatvorenik biti premješten u bolju odnosno lošiju ćeliju. Ćelije su bile duge 2 - 3 metra, isto toliko visoke, a široke manje od 2 metra. Po danu je bilo zabranjeno ležanje. Smjelo se samo sjediti na podu ili stajati. Zatvorenici su tako živjeli mjesecima, ponekad i duže od jedne godine, dok istražitelj nije obavio svoj dio posla.

Izgladnjivanje je bilo sastavni dio perfidno smišljenog sistema za moralno i fizičko slamanje zatvorenika. Uskraćivanje cigareta bila je dodatna kazna za pušače.

Beskonačna noćna saslušavanja, prijetnje i vulgarna vrijeđanja, dugotrajno stajanje uza zid, šamaranje, udaranje pesnicama, najčešće u glavu, trbuh, ili bubrege, bili su na redovnom programu, i to nije nikoga mimoišlo. Oni zatvorenici koji trenutno nisu bili na saslušanju imali su često priliku slušati krikove koji su dopirali iz istražiteljskih soba.

Mnogi zatvorenici bi nakon izvjesnog vremena shvatili da istražitelja ne zanima istina, i da će bez obzira na svoju nevinost na kraju biti osuđeni. Izloženi svakodnevnoj torturi i potpuno obespravljeni došli bi do zaključka da obrana nema nikakvog smisla, i da je bolje pred istražiteljem glumiti bivšeg grešnika, koji je uz njegovu "pomoć" shvatio svoje zablude i spreman je za njih ispaštati. Da bi sačuvali barem živu glavu izmišljali su krivicu i tako davali istražitelju materijal koji mu je trebao da završi s istragom. Robija im je ionako bila neizbježna. Mnogi su tako pod batinama priznavali da su bili agenti Gestapoa, OVRE, UNSE, NKVD-a, ili čak svih tih službi u isto vrijeme, i bili na temelju takvih priznanja osuđeni. Kad se kasnije eventualno utvrdilo da su dali lažne izjave, nisu bili oslobođeni

kazne, nego su na robiji ponovno proganjani zbog laži.

Za tvrdokornije, ili one od kojih se htjelo izvući teža priznanja, postojale su mnoge savršenije metode prinude.

Bivši pukovnik Tomo Žarić u vrijeme hapšenja 1949. g. nalazio se na funkciji starijeg inspektora JNA. U svojoj predsmrtnoj ispovijesti ovako je opisao neka od mučenja kojima je bio podvrgnut: *Naredne noći su me odveli u neku prostoriju u kojoj ranije nisam bio. Vezali su mi ruke i noge, onda su mi nabili nekakvo crevo u nos, i kroz to sipali vodu. Punili su mi tako pluća vodom, pa su me ostavljali neko vreme dok tu vodu ne iskašljam i ne povratim, pa onda opet. Očigledno bili su stručnjaci za ovu vrstu istrage, jer su tačno znali koliko treba sipati, kad treba stati. To je trajalo petnaestak dana, pa su prešli na drugi eksperiment. Uvodili su me u neku zamračenu prostoriju, gdje se s mukom prolazilo između mnogobrojnih kablova, utikača i nekakvih aparata. Držali su me minut-dva u potpunom mraku, a onda su palili jedan po jedan reflektor toliko da me je pekla njegova toplota, onda ga izmicali, pa ponovno primicali. Neka do tada nepoznata nervoza počinjala je da me hvata i ja sam osećao potrebu da vrištim i urličem. Kao nekakve igle probadale su mi kožu, mišiće, i ja sam se od tih uboda trzao i grčio. Oni su gledali na neki sat na zidu i govorili kad je dosta. (beogradska "Borba", 31. svibnja 1990. g., str. 15.)*

U nastavku priče o svojoj tragediji T. Žarić navodi kako je general Šašić, tadašnji načelnik KOS-a JNA, ocijenivši da je raniji istražitelj bio nesposoban, sam preuzeo nad njim istragu. *Ne samo da se potrudio i prostudirao sav istražni materijal, nego je i u pogledu novih oblika istrage Šašić otišao korak dalje i nabavio neke sprave za koje nisam znao da se kod nas upotrebljavaju. Odvodili su me u njegovu veliku kancelariju, bogato dekoriranu, kako i dolikuje velikom generalu. Sve je tamo blistalo od svile i rezbarije. Malen rastom, Šašić je sedeo u jednoj velikoj dubokoj fotelji, i u*

mojoj seljačkoj imaginaciji izgledao kao balega u krčevini, te se nasmejah kad me uvedoše. "Šta se smeješ bando?" - upita ljutito.

"Tebi i tvojim pitanjima, gospodine generale!" - odgovorih. - "Pa mene su bandom zvali svi koji su vladali ovom zemljom do sada, žandari, četnici, balisti, svi fašisti - Nijemci, Italijani, Bugari, Albanci.. Za sve grobare moje domovine ja sam bio banda. Banda, gospodine generale, to su hajduci, komite, banda, to su ljudi koji brane čast svoga naroda." Htio sam još ponešto da kažem, ali general ne otrpe ni ovoliko nego skoči iz one fotelje i pritrča mi. Udarao me je dlanovima po licu, obletao oko mene kao petlić, a ja sam se i dalje smejao. Siktao je od jeda i nemoći i na kraju odustao. "Ti si jadniče poludeo!" - zaključio je Šašić, te je narednih dana dovodio psihijatra da ustanovi moju uravnoteženost. Kad se uverio da time neće ništa postići, prešao je na elektrošokove. Elektrode su mi prikačili za uši, a Šašić je majstoru rukom pokazivao da napon podigne do maksimuma. Upauzama je general pokušavao da razgovara sa mnom: "Pa , Žariću, i ja sam ranije mislio da ti nisi neprijatelj, ali, sada, kad si već dogurao do toga, mi moramo stvoriti određeni materijal da te osudimo. Zato je najbolje da nam taj materijal daš sam nego da ga mi prinudno iz tebe izvlačimo. Uostalom, nema šta da se s tobom natežemo. Imamo ljude koji će svedočiti da si pokušao da bežiš preko granice, a to je dovoljno da te osudimo. Izdali su te tvoji prijatelji Šiptari. Sad vidim kakav ste svet vi tamo..." - Mučenje strujom, iz dana u dan, sve me više iscrpljivalo i na kraju su morali da me nose do ćelije, nisam bio u stanju da se držim na nogama. (beogradska "Borba", 1. lipnja 1990. g., str. 15.).

Još jezovitije je svjedočenje Olge Hebrang, supruge bivšeg sekretara KP Hrvatske. Pošto su joj uhapsili supruga, zlikovci se nisu osvrtni na činjenicu da ima troje male djece, od kojih

je najmlade imalo tek pet mjeseci i još ga je dojila. Uhapsili su je zajedno s djecom, a zatim joj ih oduzeli, a nju bacili u zatvor, jer nije htjela prihvatiti prijedloge da bude lažni svjedok protiv svog supruga. Pod istragom u beogradskoj Glavnjači mrcvarili su je tri godine i tri mjeseca. Nisu birali sredstva da bi je slomili i pretvorili u poslušno oruđe koje će im poslužiti u diskreditiranju supruga Andrije Hebranga. Na pitanje *Kakav ste imali tretman u Glavnjači, opišite neke od metoda istraživanja?* odgovorila je:

Strašan, nečovječan! Glavnjača je već od prije bila poznata, u staroj Jugoslaviji, kao pojam najstrašnijeg zatvora - mučionice, i ako bi netko od predratnih drugova prošao Glavnjaču, osjećali smo prema njemu posebno poštovanje kao prema mučeniku. Sada, kada sam ja dospjela u Glavnjaču, pod "svojom" vlašću, vjerovala sam kako se sve promijenilo, da se postupak prema zatvorenicima humanizirao i postao onakav kakav smo mi, komunisti, zahtijevali od vlasti kada su nas progonili. Koje li razočarenje za mene! Ne samo što se nije ništa promijenilo na bolje, nego naprotiv mnogo gore no što sam do tada čula i što sam uopće mogla zamisliti.

Te tri godine i tri mjeseca što sam provela u Glavnjači, ležala sam na golom podu, i tek povremeno sam dobivala tanku istrošenu rogožinu kao prostirku za ležaj. Bez obzira da li sam bila u samici sa drvenim podom ili u betonskoj samici, ležaj je uvijek bio jednak. Ni u jednoj od samica koje sam prošla, nije postojao nikakav predmet ili namještaj osim kible. Te tri zime provela sam bez ikakvog grijanja i bez tople odjeće, bez tople vode. Odjeća u kojoj sam uhićena raspadala se na meni od istrošenosti i prljavštine. Svako jutro morala sam iznositi kiblu. Mogla sam se "oprati" pod mlazom hladne vode bez sapuna, naravno pod nadzorom agenta koji je stajao iza pritvorenih vratiju. O hrani pod takvim zatvorskim uvjetima mislim da nije potrebno ni govoriti. Rezultat takve ishrane bio je da sam imala čir na želucu i dvanaestercu, te ulcerozni kolitis.

Kada treba pripovijedati o fizičkim i psihičkim mučenjima to mi je i danas teško, kao i svakom tko je prošao takve muke. Za razliku od mučenja u ustaškim zatvorima - ova su bila puno teža. Ustaše su htjele doznati istinu o mom ilegalnom radu, a istraga 1948. godine tražila je laži kojima bi blatila svog voljenog supruga, oca moje djece.

Batinali su me na sve moguće načine. Činila su to obično dvojica istražitelja, vjerojatno specijalizirana za to. Bili su to Mate Radulović i Laušević, imena se ne sjećam, a glavni šef bio je Milorad Mile Milatović. Sjećam se kada su me jednom prilikom batinali po tabanima. Trajalo je to beskonačno dugo, a udarali su me obojica na smjenu, tada je jedan od njih u jednom trenutku rekao: "Dosta, ne mogu to više gledati". Nakon takvog batinanja mogla sam do svoje samice samo dopuzati, jer nisam mogla stati na otečene i krvave tabane.

Posebno su bili izvježbani u batinanju na ražnju. Kroz zavezane ruke i noge progurali bi jedan kolac, oba kraja kolca postavili bi na povišenu podlogu, tako da tijelo visi na zavezanim zglobovima. Tad počinje batinanje po svim dijelovima tijela tako da se od muka i vjerojatno samoobrane tijelo vrti oko tog ražnja. Uz to ide učenje "pjesmice" laži. Tuku vas tako dugo dok ne naučite ponavljati određene rečenice koje oni žele. Ovisi o izdržljivosti koliko možete podnositi udarce. Koliko se sjećam, kada više nisam mogla izdržati obećala sam da ću sve potpisati.

Mučenje elektrošokovima također sam iskusila. Sjećam se da su mi žicu vezali za uho i nogu, puštanjem struje trzalo se čitavo tijelo.

Jedan od "specijaliteta" Glavnjače bio je takozvani "ormar". U dubokom podrumu Glavnjače nalazila se četvrtastu rupa u zidu, plitka, tek toliko da može čovjek stati, ali stiješnjen zidom i zatvoren vratima na kojima je bio samo mali otvor za nos. Visina otvora bila je predviđena samo za muškarce, pa sam ja bila malo preniska da bih mogla udisati zrak kroz tu

rupu. Gubila sam svijest, ali se nisam mogla srušiti jer je prostor bio tako uzak da su me vrata i zid prosto držali. (P. Kalinić, Andrija Hebrang - svjedoci govore, Narodne novine, Zagreb, 1996., str. 36. - 37.).

Olga Hebrang bila je osuđena na dvanaest godina strogog zatvora i četiri godine gubitka građanskih prava. Robijala je ukupno osam i pol godina u Glavnjači, Požarevcu i Slavonskoj Požegi. Po izlasku iz zatvora 1956. g. nikom nije smjela, a nije se ni usudila pripovijedati o doživljenim strahotama. Na zahtjev UDB-e morala je promijeniti čak i prezime.

Navedeni primjeri mučenja "informbироovaca" u istražnim zatvorima nipošto nisu bili jedini, ali nam prostor ne dozvoljava da iznesemo i mnoge druge slične slučajeve. Kad će se ovakve metode i prema kome i u kojoj mjeri primijeniti, ovisilo je od procjene pojedinih isljednika. U opisanim primjerima izvršitelji su bili visoki rukovodioci službi sigurnosti u državi. General Jefto Šašić bio je načelnik KOS-a u Jugoslavenskoj narodnoj armiji, direktno podređen ministru obrane Josipu Brozu. Neposredni šef generala UDB-e Mila Milatovića bio je ministar unutrašnjih poslova Aleksandar Ranković. Neuvjerljive su tvrdnje onih koji kažu da vrh države nije bio upoznat sa zlodjelima. Naprotiv, generali Šašić i Milatović nikad se ne bi usudili tako postupati bez znanja i suglasnosti svojih nadređenih.

Perverzni golootočki sistem izdržavanja kazne u kome je tortura masovno i javno prakticirana pred tisućama robijaša koji su istovremeno bili žrtve i mučitelji, ukazuje na izopačenost uma onih koji su ga kreirali i njihovih gospodara, te čini vjerodostojnim i navedena svjedočenja o pojedinačnim mučenjima u istražnim zatvorima. Odgovorni su dobro znali da se dugotrajnim fizičkim mučenjem uz dodatnu psihološku obradu svatko može natjerati na samooptuživanje, ali i da se na takav način ne može doći do istine. Međutim, njih nije interesirala istina. Da bi doživotno sačuvali svoj nedodirljivi

položaj, jugoslavenskim vlastodršcima trebala je određena masa “informbiroovaca”, mnogo brojnija od stvarne, pa su ih umjetno proizvodili u istražnim zatvorima. Prvo, hapšenjem velikog broja starih komunista i svirepim postupkom prema njima, dokazivali su zapadnim velesilama, čija pomoć im je bila neophodna, ali su bile podozrive, da su se iskreno i nepovratno odvojili od Staljina i Istočnog bloka. Drugo, masovna i bezrazložna hapšenja služila su im za utjerivanje straha u cijelo društvo. Treće, hapšenjem ogromnog broja članova Partije koji su pokazali da znaju i žele misliti svojom glavom očistili su Partiju od kritičara svoje samovoljne politike i pretvorili je u poslušno oruđe. Četvrto, hapšenjem svojih dojučerašnjih suboraca, vrlo su lukavo preusmjerili na njih negodovanje naroda zbog svoje poslijeratne ekstremne staljinističke politike, prikazujući sebe antistaljinistima, iako činjenice govore sasvim suprotno.

Nažalost, mnogi nisu uspjeli dokučiti suštinu događanja. Još i danas se, čak kod nekih stručnih i uglednih znanstvenih radnika, to razdoblje označava kao stvarni pokušaj demokratskog preobražaja Jugoslavije. Uspješno im je servirana ta iluzija na pladnju povijesne magle. Istina je bila potpuno obrnuta. Sve institucije prisile i represije bile su do kraja u cijelosti zadržane: Armija, UDB-a, KOS, milicija, apsolutna vladavina Partije u svim važnim područjima života. Ni jedna bitna karika totalitarizma nije bila napuštena. Preko noći i na jedan mig sve je moglo biti vraćeno na staro, ako bi se za to ukazala potreba.

TRANSPORT I DOČEK NOVIH ROBIJAŠA NA GOLOM OTOKU I SVETOM GRGURU

Administrativno kažnjeni bili su po skraćenoj proceduri relativno brzo pripremljeni za odlazak u logor.

Oni koji su pali pod udar krivičnog zakona morali su prethodno proći sudski postupak. Nakon završene istrage zatvorenici su premješteni u zajedničke sobe gdje je život bio malo snošljiviji. Tu su bili kreveti na dva kata sa slamaricama. Po danu se nije smjelo ležati, ali se moglo barem sjesti, međusobno razgovarati, svaka soba imala je pravo na jedan primjerak dnevnih novina, koje su išle od ruku do ruku, ili je jedan čitao, a drugi su slušali i sl. Suđenje na koje se nije dugo čekalo bilo je obična predstava bez publike. Suci su morali suditi onako kako su im sugerirali UDB-a ili KOS. Godine robije pljuštale su kao od šale. Pet godina strogog zatvora smatralo se blagom kaznom. Žalbeni postupak završavao se također ekspeditivno, a zatim je u kratkom vremenu slijedilo upućivanje na izdržavanje kazne.

Mjesto izdržavanja kazne bio je za većinu administrativno kažnjenih Goli otok, a za većinu osuđenih od vojnih sudova susjedni Sveti Grgur, ili kasnije otok Ugljan, odnosno Bileće. Ako su u istražnom zatvoru i postojale neke razlike u tretmanu, postupak prilikom transporta na izdržavanje kazne bio je jednak za sve - "administrativce" i vojne osuđenike, muškarce i žene. Svi su transportirani u logor na krajnje surov i neljudski način.

Sa zbirnog mjesta kretalo se noću. Vezani lancima u parovima, osuđenici su "maricama" prevoženi do kolodvora, gdje su utovarivani u vagone za stoku, sa neizbježnom kiblom, ali bez ikakvih klupa za sjedenje. Nisu znali kuda ih vode. Mnogi su strahovali da će ih odvesti na strijeljanje. Putovanje vlakom do Bakra trajalo je duže ili kraće, ovisno s kojeg se kolodvora krenulo. Tu su uz batine i psovke udbaša i milicionera pretovarivani u brod *Pumat*, ili točnije, bacani strmoglavce u njegovu utrobu (skladište, šтиву) i prevezeni do Golog otoka odnosno Svetog Grgura, gdje su na kraju morali proći kroz stroj (špalir, "topli zec") osuđenika koji su već od ranije bili na otoku. Čitavo putovanje odvijalo se po uhodanoj šabloni, i bilo je šokantno i stravično. Navodimo nekoliko opisa onih koji su ga prošli. Ilija Vukadinović je pod naslovom "U more s njima" u beogradskoj "Borbi" od 1. lipnja 1990. g. ovako opisao svoj dolazak u logor na Sveti Grgur:

Smatram da smo za Grgur upućeni 14. juna, jer smo tamo stigli 16. juna - taj datum sam zapamtio za ceo život.

Jednog jutra, u zoru, čuje se lupa, udarci i zveket lanaca i lisica. Znali smo o čemu se radi. Niko ništa ne komentira. Podoficiri ulaze u našu sobu. Uz batine vežu dvojicu po dvojicu. Vezan sam sa nekim potporučnikom. Mene nisu tukli, čak mi ni lisice nisu dobro pritegli. Drugima su ruke veoma brzo natekle. Ubacuju nas uz psovku i viku u "maricu". Stojimo pribijeni kao sardine. Ponestaje zraka, ali ćutimo.

Ubacili su nas u stočni vagon. Čujem da je to stanica Topčider. U vagonu kibla i neka prljava slama. Sa treskom se zatvaraju vrata. Nismo dobili nikakvu hranu, no na nju i ne mislimo, naučili smo i u partizanima i u istražnom zatvoru da gladujemo. Krenula je kompozicija. Za nas: neizvjesnost. Ja nisam čuo ni za Staru Gradišku, ni za Goli otok, a kamoli za Sveti Grgur. Straha je nestalo. Brzo se prilagođavamo novim uslovima. Niko ne zna u kom pravcu putujemo.

Prepoznao sam željezničku stanicu u Zagrebu. Provirujem kroz prozor. Za Zagreb me vezuju divne uspomene. Bio sam

komandant motorizovane artiljerijske brigade Druge armije i učestvovao na mnogim paradama. Nikada nisam mogao da povjerujem da ću se jednog dana, kao osuđenik, naći na zagrebačkoj željezničkoj stanici u stočnom vagonu. Čitao sam "Ponižene i uvrijeđene" od Dostojevskog. To je pesma prema onome što sam ja od svojih ratnih drugova doživio. Voz posle nekoliko sati kreće. Napregnuto osluškujemo: u kom pravcu? Nagadamo, ali niko nije siguran.

Posle izvesnog vremena neko reče idemo u pravcu mora. Znamo da tamo za vreme bivše Jugoslavije nije bilo kazniona. Opet neizvesnost i strah. Stižemo u Bakar. Svanulo je. Opet psovke i udarci. Postrojavamo se dva po dva i krećemo prema pristaništu. Ugledali smo veliki brod. Kasnije sam čuo da je to po zlu čuveni "Punat"....

I danas mi je u živom sećanju i najmanji detalj. Osuđenici pred nama iznenada nestaju. Od straha niko ništa ne govori. Ja i moj potporučnik prilazimo. Gledamo uplašeno u otvor. Ništa se ne vidi. Udarac - i pad u utrobu broda. Srećom nisam polomio ni nogu ni ruku. Bježim što dalje od otvora. Čujem jauke, a osuđenici kroz otvor samo padaju i padaju. Ja i moj suputnik, stisnuti jedan uz drugog, očekujemo najgore. Mnogi od nas su pomislili, a neki su i glasno rekli, da će nas skupa brodom potopiti.

Brod kreće. Ne mogu da se setim koliko smo vremena putovali. Strah me stalno pratio, kroz borbu, istražni zatvor, Guberevac, i najzad "Punat". A koliko ću straha još da doživim?

Najedanput čujemo parole. A onda "ua banda". Ja sam pomislio da nas očekuju omladinske radne brigade. Dlaka na glavi nije mi pomislila da su to osuđenici - naši ratni drugovi. Brod se zaustavio - 16. juna 1951. godine. Parole: "TITO - PARTIJA!" "MARKO - KARDELJ!" "UA BANDA!" "Dole Staljin - dole neprijatelj!" Prvo prolazimo kroz stroj milicije, a onda kroz stroj osuđenika. Ugledao me je

komandant centra - osuđenik. Bili smo u jednom bataljonu Prve proleterske brigade. Zahvaljujući njemu prošao sam poslednji kroz stroj. Niko me nije udario. Osuđenika ispred mene obuhvatio sam oko pojasa, dok sam glavu priljubio uz njegovu stražnjicu.

U jednom momentu podigao sam glavu i ugledao potpukovnika Voja Karadžića. Kad me je ugledao zastala mu je pesnica u zraku. Bili smo u artiljerijskoj akademiji "Đeržinski" i postali veliki prijatelji. Ispred mene ostao je da leži sav krvav neki major Milošević, inače težak tuberan. Zavikao sam: "Drugovi on je težak bolesnik!" Prestali su da ga tuku. Nikada ga više nisam vidio. Sigurno je umro na Grguru. Najedanput čujem: "U more s njima!" Ispred nas se nalazila velika kaca sa vodom visine oko tri metra. U njih su aktivisti ubacivali nove osuđenike, držeći ih za noge uz povike: "U more s njima!". Mene nisu ubacili.

Sve se to radilo uz smeh i razne parole. U blizini kace vidio sam ponovo mog ratnog druga koji me je spasio "toplog zeca".

Raspoređuju nas po barakama, ponovo u pognutom položaju. Do mene je kapetan Pavle Vujadinović. Nisam ga prepoznao. Natekla mu glava i uši. Ne vidi ništa, samo sam ga po glasu poznao.

Postupak s osuđenim ženama na putu za Goli otok odnosno Sveti Grgur nije bio nimalo nježniji. Eva Grlić u svojim "Sjećanjima" to je ovako opisala:

Jednog od idućih dana utrpali su nas u "marice" i odveli na prostor iza starog velesajma na željezničku prugu, gdje su nas kao stoku utovarili u teretne vagone bez sjedala. Vagon u koji sam dospjela bio je pun žena iz Bosne koje su putovale već drugi dan. Bila je zima, snijeg je zapao, a vagoni, naravno, bez grijanja pa su žene bile polusmrznute, samo su neke od njih još imale snage da skakuću i tapkaju kako bi se

bar malo ugrijale. O hrani nije bilo ni govora. Većina je sjedila šćućurena na podu. Nakon dugog truckanja stali smo, mislim u bakarskoj luci. Tako je bar poslije netko rekao. Iz vagona je trebalo skakati i trčati do broda. Na brod se je opet moralo trčati preko daske, a zatim, toga se više ne sjećam, spustiti se u utrobu teretnog broda kamo se inače tovari pijesak i rasuti teret. Bilo je već dosta žena šćućurenih oko zidova. Zatim su bučno stavljeni poklopci nad utrobu broda u kojem je sada bila zbijena gomila preplašenih žena. Brod je krenuo. Ubrzo su neke od putnica povraćale, mnogima je pozlilo i od morske bolesti. Kibla se brzo punila. Morale smo dozivati čuvare da podignu nad nama jedan poklopac i isprazne kiblu. To je bio jedini dodir s morskim zrakom. Plovili smo, kako se meni činilo, skoro pet sati.

Konačno smo pristali. Motori su stali. Skinuti su poklopci nad nama, a izvana se začula velika graja, urlanje koje je trebalo biti nalik pjesmi. Vjerojatno su spuštene neke ljestve, ali se neke moje drugarice sjećaju da su ih za kose izvlačili van. Već pri prvom koraku na kopno netko nas je dohvatio grubo i, uz šamare i teške grdnje da smo "friška banda", gurnuo na podnožje pristana. Tu sam s obje strane puta koji je vodio između baraka ugledala hrpu strašila. Žene mršave, raščupane kose, iscerenih lica od urlanja, mnoge od njih krezube i rano osijedjele, lamatale su histerično rukama i derale se poredane u dvored, zvani špalir: "Tko sa nama nije, bolje da ga nije!" Orile su se i parole. Jedan jači glas je dreknuo: "Za koga?" - raščupani zbor je odgovarao: "Za Tita! Za partiju! Svi! Svi! Svi!" Sve je to bilo zastrašujuće. Kao što rekoh, iz broda su nas izvlačili i gurnuli u taj razulareni mimohod.

Mlin lamatajućih ruku dohvatio nas je udarajući po nama gdje god se stiglo. Šamarali su nas, tukli šakama objema rukama, gurali nogama jednu da bi dohvatili sljedeću. Bilo je to tako veliko iznenađenje da nitko od nas nije mogao ni

shvatiti što se to zbiva. Tako tučnjavom i vikom gurane kroz dvored, teturale smo i bile bacane kao kakve nogometne lopte, dok se iznemogle nismo ispružile na kraju, na tlu, kao vreće pijeska.

Iza špalira ubacili su nas u baraku u kojoj smo se morali svući. Dobili smo iznošenu odjeću, neke stare krpe koje su se zvale uniforma. Iznošene opanke od starih autoguma. Zatim su nas ošišali velikim škarama. Poslije nekoliko dana uspjela sam sebe ugledati u jednom prozorskom staklu. Prepala sam se same sebe. Ostrigane kose s crnim kolobarima ispod očiju, otečena flekava lica, i ja sam postala strašilo kao i ostale novopridošle. A one što su nas dočekale nisu nas zaprepastile samo svojom drekom i tučnjavom nego i izgledom koji je bio gori od slike kakvom smo zamišljali pakao i vragove u njemu. Međutim, prva pomisao poslije tog špalira bila je da je ovo kraj. Oдавle nema povratka, poslije ovoga nema više života. Tada sam odista izgubila svaku nadu u mogućnost preživljavanja. Od kiše udaraca i urlikanja za vrijeme prolaza kroz špalir još me možda više preplašio i zaprepastio očajan izgled tih jadnih spodoba koje su izbezumljeno vikale i tukle - što je naime bio uvjet da se i ona koja ne viče i ne mlati ne protjera odmah iza ove koja upravo prolazi tu strahotu. Koja ne tuče, s neprijateljstvom "još nije raskrstila" pa ne mlati "bandu". Nikakav zbor vještica ne bi mogao izgledati glamuroznije. Bilo je to ne samo strašno nego i ružno, odvratno i zastrašujuće. Prva moja pomisao, kad sam za razmišljanje smogla snage i vremena, bila je kako iz ovoga nema izlaza. Oдавle neće nitko živ izaći. No sve je to bio tek blagi početak, uvertira.

Svi osuđenici koji su došli na Goli otok i Sveti Grgur do Staljinove smrti 1953. g., a i nešto kasnije, dočekani su na sličan način. Bila je to za svakog informbiroovca iznenađujuća i stravična spoznaja da ga, ako i preživi, namjeravaju pretvoriti

u običnu ništariju. Ljudske vrijednosti i vrline na kojima počiva naša civilizacija ovdje su izokrenute naopačke. Da ironija bude veća, monstrumima koji su kreirali golotočki sistem "preodganja informbiroovaca" bila su puna usta humanizma, ljudskog dostojanstva, socijalističke demokracije i slobode. Nitko normalan nije mogao pomisliti da oni isti ljudi koji glasno osuđuju bivše monarhističke robijašnice, Staljinove sibirske logore i nacifašističke zločine, istovremeno sa svojim jučerašnjim suborcima, a trenutnim političkim neistomišljenicima, postupaju još mnogo gore.

Nido Erceg: "Osudenik"

UPRAVA LOGORA I ZATVORENIČKA "SAMOUPRAVA"

Logorom su upravljali od države postavljeni upravnik logora i njegov zamjenik. Glavni "preodgojitelji" bili su isljednici. Svi zatvorenici bili su razvrstani po grupama prema republikama i vojnim područjima, i svaki je isljednik vodio brigu o jednoj grupi. Upravnik i isljednici bili su visoki oficiri UDB-e koji su ovdje dokazivali svoju odanost Titu i partiji. Otuda su redovito odlazili na više položaje i dobivali činove. Za osiguranje logora brinula se milicija i služba osiguranja.

Uprava logora, isljednici, milicija i služba osiguranja bili su smješteni izvan "žice". Za njihov što udobniji smještaj zatvorenici su izgradili hotel i posebnu zgradu milicije. Pojedincima su izgrađene i luksuzne vile na morskoj obali u Loparu. Među zatvorenike, u "žicu", oni su zalazili vrlo rijetko, samo u nekim izuzetnim prilikama, osim dvojice milicajaca koji su svakodnevno vršili prebrojavanje. Svaki osuđenik prilikom susreta s nekim od službenika logora bio je dužan skinuti kapu i stati mirno sagnute glave.

Oko "žice" bili su izgrađeni bunker i kojima su milicajci danonoćno stražarili. Drugi sistem stražarskih bunkera koji je štitio od bježanja s otoka, ali i približavanja nepoželjnih posjetilaca, bio je postavljen oko otoka prema morskoj strani. Uz rub obale podignuto je na desetke zamaskiranih bunkera za mitraljeze, koji su i do danas sačuvani.

Organizacija cjelokupnog života i rada zatvorenika bila je prividno prepuštena njima samima. Na vrhu te tobožnje zatvoreničke "samouprave" bio je tzv. komandant Centra s nekoliko svojih pomoćnika. Svaka soba (baraka, paviljon) imala je sobnog starješinu, njegovog zamjenika, kulturno-prosvjetnog referenta i sobnog vodnika.

U osnovi svi zatvorenici dijelili su se na revidirce, tj. one koji su "revidirali" svoj neprijateljski stav, i "bandu", tj. one koji se smatraju još uvijek neprijateljima.

"Član kolektiva" je revidirac koji je raščistio istragu, pokajao se, dovoljno sebe ispljuvao i "stupio na put prevaspitanja". On mora biti oštar prema "bandi" i tjerati je, ako ne želi da sam bude tjeran, vršiti kontrolu nad njom i boriti se za njeno "prevaspitanje".

Od člana kolektiva može se postati **"aktivista"**, tj. zatvorenik koji je vrlo oštar i strog prema "bandi", dvoličnjacima, pasivistima i svima koji na bilo kakav način usporavaju tijek "prevaspitanja" i borbe protiv neprijatelja.

Iz redova "aktivista" ili "članova kolektiva" postavljani su "komandant centra" i njegovi pomoćnici, sobni starješine, rukovodioci radova, vodnici, brigadiri, higijeničari, kuhari, redari, i sl.

"Banda" se dijeli na "novu bandu", "bojkotirane" i "odložene".

"Nova banda" su oni zatvorenici, koji su nedavno došli u logor. Oni su prošli prvo krštenje kroz špalir i sada čekaju na red da pred kolektivom, tj. pred osuđenima čitave barake, iznesu svoj "stav", gdje će se odlučiti hoće li preći u "bojkotirane", "odložene", ili će postati "član kolektiva". Svaki od tih statusa imao je drukčiji tretman.

"Bojkot" je takav status osuđenika koji mu oduzima svako moguće pravo koje su mogli imati ostali osuđenici, ukoliko se o pravu političkih osuđenika moglo i govoriti. Bojkotiranog svi moraju pljuvati, tući, tjerati i progoniti. Tko to ne bi radio,

ili bi s njime "šurovao" odmah bi bio i sam bojkotiran. Bojkotirani ne smije nikad sjediti, pa ni za vrijeme odmora. Uvijek mora nešto raditi, nositi, odnositi ili donositi. Obilježava se tako da mu se bluza prevrne naopačke, a na hlače stave crvene trake. Na večer mora stajati prignut nad kiblom. Pošto u jednoj baraci obično ima istovremeno više bojkotiranih, određuje se "dežurni" koji će do ponoći, odnosno poslije pola noći do ujutro, paziti na njih da stalno sagnuti drže glavu nad kiblom. Ujutro rano goni ih se na rad u kamenolom pod specijalnim uvjetima opterećivanja i mučenja. Ovdje "na radu" je glavno sredstvo "preodgoja" tragač (trajle, čivera) i kasela. Kamenje se slaže na tragač, a nosi ga se udvoje. "Bojkotirani" nosi na prednjim (kraćim) ručicama, a straga, na dužim, onaj tko ga mora goniti. I to trkom. Ne treba smetnuti s uma da se hrpa kamenja stavlja koliko god se može naslagati - na prednju stranu. Tako je teret gotovo u cijelosti samo na prednjaku koga se goni. Nakon istovara gonjeni nosi sam tragač preko ramena, a gonitelj ide slobodan. Određuju se posebni kažnjenici za gonjenje bojkotiranoga. Oni se smjenjuju. Kad bojkotirani popusti ili padne, tuče ga se i gazi uz viku i grdnje da je izdajica, špijun, dvoličnjak i sl. Bojkot traje najmanje jedan mjesec, a može i više mjeseci, pa i godina. Nitko ne smije ni pomisliti da mu pomogne. U očajanju i duševnom rastrojstvu mnogi su spremni priznati i ono što nisu nikad mislili ili uradili, neki čak pomišljaju na samoubojstvo. Ali se nađe i takvih koji će prijaviti svaku i najmanju pomoć ili pažnju koju mu je netko pružio, računajući da bi mogao biti provokator, i da će proći još gore ako ga ne prijavi. Da bi se bojkotiranog vidjelo izdaleka ponekad mu se vješalo oko vrata tablu na kojoj je pisalo: "Ja sam bandit, špijun, izdajica." Oslabljeni organizam od izgladnjivanja i stalnih fizičkih i psihičkih napora bio je podložan raznim bolestima koje su u takvim uvjetima masovno harale, kao što su distrofija, tuberkuloza, dizenterija, hepatitis, trbušni i pjegavi tifus i dr.

Bojkot je završavao kad bi isljednik procijenio da je postignut cilj zbog kojeg je osuđenik bojkotiran. Ako nije bilo "uspjeha", a bojkotirani je prije toga do kraja klonuo, bojkot se mogao privremeno prekinuti, a nakon kažnjenikovog oporavka ponovno nastaviti. I tako unedogled, bez milosti.

Status odloženog nešto je povoljniji od bojkota, ali se osuđenik u tom statusu smatra još uvijek "bandom". On se raspoređuje na najteže poslove. Na radu ga tjeraju, ali ne tako intenzivno kao bojkotiranog. Kod nošenja tragača ili kasele njegovo je mjesto na prednjoj strani. Kod gotovo svakodnevnih izvanrednih i prekovremenih radova, npr. istovara i utovara brodova, prvi su na redu odloženi. Neke razlike u odnosu na bojkotirane ipak postoje. Odloženi ne dežura navečer i noću sagnute glave nad kiblom. Može sjediti za vrijeme odmora i za vrijeme održavanja sobnih konferencija, a može se i javljati za riječ i diskutirati. Odloženi mora dokazati da je krenuo putem "kojim nas vodi drug Tito i naša Partija". Ako to ne uspije pokazati, bit će svrstan među bojkotirane.

Stečeni statusi mijenjali su se od slučaja do slučaja. Bojkotirani je mogao postati odloženi, ovaj gonitelj - "član kolektiva", a ako je već član kolektiva - postaje "aktivist". Sve zbog "zasluga" u gonjenju na tragaču ili kaseli, kao i tučom, pljuvanjem, prijavljivanjem i drugim mogućnostima koje su mu stavljene na raspolaganje ako želi jednoga dana na slobodu.

Ali, moglo je biti i obrnuto. Član kolektiva ili aktivist - mogao je otići u bojkot ako se "otkrije" da nije raščistio s istragom, da "šuruje" s "bandom", ili da je dvoličnjak, pasivist i sl. Takvi bojkoti bili su po surovosti često još pogubniji. Promjene statusa događale su se isključivo po direktivama isljednika, koji su sve konce držali čvrsto u svojim rukama.

SVAKA "NOVA BANDA" MORALA JE IZNIJETI SVOJ STAV PRED KOLEKTIVOM BARAKE

Nakon prvog šoka koji su novopridošli zatvorenici doživjeli prolaskom kroz špalir, ništa manje šokantna nije bila njihova spoznaja da će na Golom otoku tijekom čitavog vremena izdržavanja kazne koja im je dosuđena, biti podvrgnuti stalnim sumnjičenjima i istragama, mnogo surovijim i dugotrajnijim od onih koje su preživjeli u istražnom zatvoru, i da će u tome neposredni izvršitelji i mučitelji biti njihovi drugovi i supatnici. To je specijalitet Golog otoka i drugih manjih satelitskih koncentracionih logora za informbiroovce po čemu su jugoslavenski vlastodršci i UDB-a nadmašili svoje staljinističke i nacifašističke uzore. U ljudskoj povijesti bilo je svakojakih surovosti i zločina, ali nitko prije njih nije uspio stvoriti zatvorski sistem u kome će nakon izrečene presude višegodišnja robija biti pretvorena u permanentni istražni zatvor, a sami robijaši po direktivama isljednika, naizmjenice fizički i moralno uništavati jedan drugoga, uz međusobno nadmetanje i pjevanje hvalospjeva svojim tiranima.

Za početak, svaki je novopridošli nakon izvjesnog vremena morao izaći pred kolektiv barake u koju je raspoređen, te iznijeti svoj "stav". To je značilo da pred svima mora javno ispričati čitav svoj životni put, iznijeti sve pojedinosti, pa i

one najintimnije, o sebi, svojoj obitelji, rodbini, prijateljima, naravno, s posebnim naglaskom na svoje "neprijateljsko djelovanje". Bio je to početak ponovne istrage za koju je svatko vjerovao da je već obavljena u istražnom zatvoru prije izricanja presude. Iznošenje "stava" bilo je detaljno izrežirano, i uvijek se u svim barakama odvijalo po sličnom kalupu.

Kad je uhapšen kao informbiroovac, Radovan Turković bio je po činu kapetan na službi u Nastavnom odjeljenju Generalštaba. Osuđen je na 14 godina zatvora. Neposredno pred smrt u nekoliko je nastavaka u beogradskoj "Borbi" od 3. do 9. rujna 1990. opisao svoja zatvorenička stradanja, između ostalog i svoje iznošenje "stava" na Svetom Grguru:

Poslije podne u mojoj "šestici", kao, naravno, i u drugim barakama, održava se politička konferencija. U boksovima sabila se umorna ljudska tjelesa. Niko nikoga i ne može pošteno prepoznati, sebe i ne vidi. Podrhtavaju ljudi, stežu se, stiskaju... Suhi, prljavi, bez soka, takvi-kakvi su čekaju ko je na redu. Svak se boji za svoju kožu. Ona je, na kraju krajeva, i najbliža. Niko ni u koga ne vjeruje. Užas.

Izlazi sobni starješina iz svoje sobice. Prolazi ispred boksa i sjeda za jedan mali stolčić. Sjedne sobni za stol, baci pogled prema boksu, osmotri desno, pa lijevo, a onda, kao niz puta do tada, najavi:

- Danas ćemo imati političku konferenciju...

Nije ni izustio tu tako odvratnu najavu barakom se prolomi: "Ua banda", "Udri bandu", "Bojkot bandi", "Dolje Staljin", "Tito - Marko - Kardelj - Đilas", i sve tako kao da su opijeni, omamljeni, suludi.

- Neka izađe teška banda Radovan Turković, "špijun", reče sobni i otvori nekakvu bilježnicu.

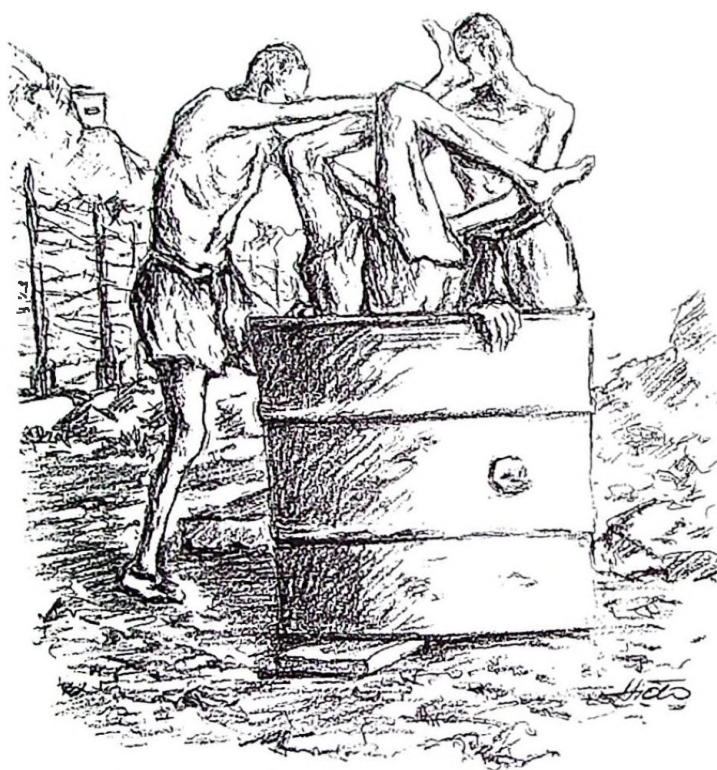
Kad doprije do mene riječ "špijun", odmah se sledih... Iskočio sam ispod boksa i dok sam išao do mjesta gdje se stoji i odakle se iznosi "stav", zgrabilo me je bezbroj ruku i posadilo ispred uzavrele i obezumljene mase. Nekako sam

stao, stavio ruke na leđa, pognuo gornji dio tijela prema koljenima i tada se na mene sručiše udarci onako kako je to propisao onaj što je propisao. Počeo sam da pričam kako se zovem, ko sam, što sam, odakle sam...

- Laže! Laže!, začuše se uzvici čak i za to što sam rekao kako se zovem, a onda udarci, psovke, pitanja. Ista scena kao kad i svaki drugi iznosi svoj "stav", ili nešto oštrije zbog najave da se radi o teškoj bandi i "špijunu". Pao sam. Digli su me. Krv je tekla iz usta, nosa, ogrebotina... Opet sam nastavio da pričam. Pričao sam, a oni su govorili da lažem, i na kraju stavili su me u bojkot. Izrekli su mi ono kako je, naravno, unaprijed odredio isljednik, ili neko od njega stariji, neko koji vuče pojedinačne konce.

Odmah su me dogurali u ćošak i priključili grupi bojkotaša, a nešto kasnije navukli su mi nekakav mundir. Tako su zvali ishabani i rashodovani gornji dio odjeće koju su, na paradama, nosili pitomci vojnih škola. Dopremljeni su ovamo sa nekog otpada, da se u njima jednoobrazno zaodjenu bojkotovani osuđenici.

Mundiri su bili od čohe, plave boje, sa crvenom postavom. Oblačili smo ih prevrnute, da crvena boja ukazuje na opasnost, na zlo koje je zaodjenuto u boji o kojoj se toliko pjevalo i igralo... Po najvećoj ljetnoj žegi radili smo u tim prljavim "samarima", znojeći se i topeći ostatak tijela.

Nido Erceg: "Kupanje"

SOBNI STARJEŠINE - PRODUŽENA RUKA ISLJEDNIKA

Na čelu svakog paviljona (zidane barake bez stropa) bio je zatvorenik kojeg su zvali sobni starješina. Vjerojatno je naziv "sobni" uveden prema naslovu uobičajenom u drugim kaznionicama gdje su zatvorenici bili smješten po sobama. U jedan paviljon na Golom otoku bilo je zbijeno 250 do 300 ljudi koji su ležali na trokatnim boksovima, glava glavi okrenuta, naravno, na golim daskama. Svlačenja nije bilo. Spavalo se u odjeći u kojoj se po danu radilo.

Za sobnog starješinu pregrađena je na ulazu u svaki paviljon zasebna mala prostorija sa stolom, stolicom i krevetom. On tu odmara i prima "stranke". Imati zasebnu prostoriju, makar i skromnu, bila je na Golom otoku velika privilegija. Zamjenik sobnog starješine i svi drugi aktivisti bili su smješteni na boksovima zajedno s drugim zatvorenicima, iako, naravno, na udobnijim mjestima i ne tako zbijeni kao ostali.

U sistemu Golog otoka funkcija "sobnog" bila je jedna od ključnih. On je bio posrednik između isljednika i zatvorenika. U svom paviljonu prividno je vedrio i oblačio, a zapravo je bio poslušno oruđe preko kojeg su Uprava i isljednici držali sve konce u svojim rukama i daljinski upravljali svakim detaljem zatvoreničkog života. Mašinerija kolektiva za uništavanje "neprijatelja" na mig "sobnog" obrušavala se na

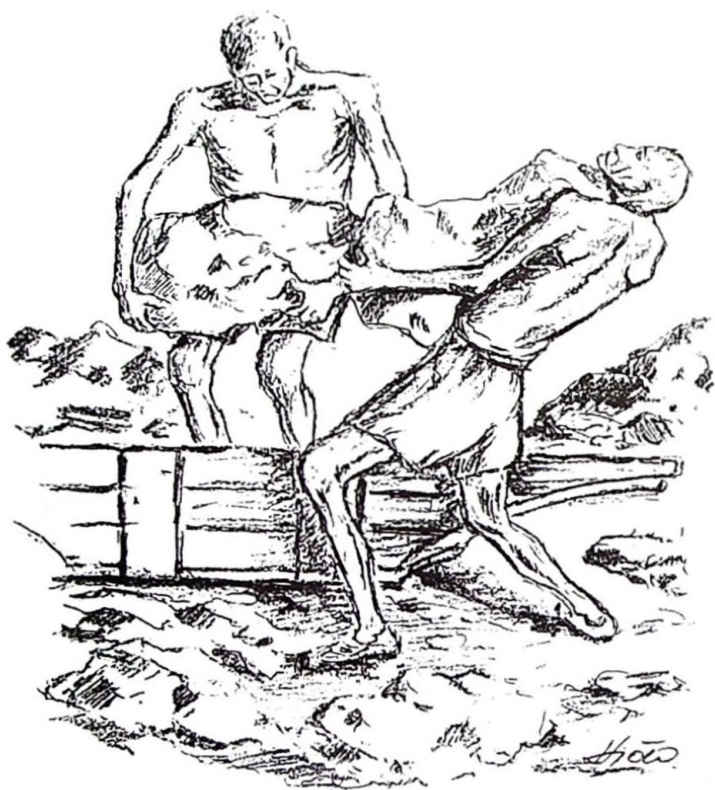
svakog za koga se posumnjalo da još nije "raščistio sa svojom prošlošću", i jednako se brzo zaustavljala kad je on rekao da je za sada dosta. Kod sobnog starješine zatvorenici su dolazili kad su se htjeli javiti na "raport" kod isljednika, bilo zbog nadopunjavanja svoje istrage, bilo zbog prijavljivanja svojih zapažanja. "Cinkarenje" - prijavljivanje isljedniku o svemu, bilo čemu primijećenom Uprava je favorizirala. Ono se smatralo dokazom dobre volje zatvorenika da je krenuo putem "povratka na put Partije i Tita", pa su ga u nastojanju da poboljšaju svoj položaj mnogi koristili, ne obazirući se što će time naškoditi svome supatniku. Na Golom otoku nisu postojali ni minimalni uvjeti za bilo kakvo antirežimsko djelovanje ili organiziranje, pa nikom nije padalo na pamet da bilo čime pogoršava nesreću u koju je upao ni kriv ni dužan. Radi toga su i ta zapažanja bila većinom bezvrijedni tračevi, ali ih je Uprava uvažavala i forsirala, jer su pridonosila stvaranju potpunog međusobnog nepovjerenja kod zatvorenika i dodatno zagorčavala njihov život.

Sobni starješina nije radio fizički. Osim redovnog kontaktiranja s isljednicima, vođenja poslijepodnevnih konferencija, primanja zatvorenika na povjerljive razgovore, vođenja evidencije o brojnom stanju i drugim sličnim poslovima, on je imao i ulogu glavnog batinaša u svom paviljonu. Nerijetko su noću iz njegove sobice dopirali krikovi onih koje je na zahtjev isljednika trebalo prisiliti na određena priznanja. Svoju relativnu udobnost morao je plaćati obavljanjem prljavih poslova za svoje naredbodavce i vlastitim moralnim srozavanjem.

Međutim, neoboriva je činjenica da su isljednici određivali tko će biti bojkotiran, a tko primljen u kolektiv, ili postati aktivista. Ništa sobni s aktivistima nije smio uraditi bez odobrenja isljednika. Tuča i sva zvjerstva nad inform-biroovcima rađena su isključivo po naređenju uprave, isljednika i njihovih naredbodavaca.

Na pitanje po kojim kriterijima su birani sobni starješine nije jednostavno odgovoriti. Svakako je Upravu i isljednike morao prethodno na neki način uvjeriti u svoju odanost i spremnost da im vjerno služi. Većina je ispunila očekivanja svojih gospodara, ali je bilo i onih koji su se s položaja sobnog starješine strovalili pravo u bojkot. Bez obzira na trenutni status svatko je na Golom otoku bio pod strogim nadzorom.

U svojim svjedočenjima neki bivši golotočki zatvorenici navode i primjere sobnih starješina koji su im zapravo pomagali. Vikali su na njih, zamahivali štapom i polako ga spuštali na njihova leđa tako da ih nije boljelo, ali su oni ipak na sav glas jaukali da predstava izgleda vjerodostojno onima koji su iz paviljona to slušali. Takva igra bila je vrlo riskantna za sobnog starješinu i zahtijevala je veliko povjerenje u bojkotiranog koji je kod njega bio na tretmanu. Koliko je bilo takvih slučajeva nikad nećemo saznati, ali je vjerojatnije da je većina sobnih starješina obavljala zadatke dobivene od isljednika ne upuštajući se u takve rizike, jer je u kompleksu svih ostalih patnji, zatvorenik mogao postati (i vrlo često postajao) labilna ličnost i ispričati sve redom tko je i kako prema njemu postupao. Ovdje su ljudima torturom nametana moralna pravila izokrenuta naopačke. Zbog toga su brojni zatvorenici prilagođavali ponašanje određenim zakonima u "državi" Goli otok, jednako kao i drugi građani na slobodi, koji u državi bez odstupanja vrše svoju službu u okvirima uspostavljenih zakona i naredbi, iako se intimno sa svakom njihovom odredbom ponekad ne slažu.

Nido Erceg: "Nošenje kamena u kasli"

FIZIČKI RAD KAO TORTURA - PRIJETNJA TRAGAČEM I KASELOM UMJESTO BIČA NADZORNIKA ROBOVA

Na golootočkom kamenjaru i nije prvih godina bilo drugih mogućnosti da se zaposli tisuće zatvorenika koji su tamo dovedeni, osim na vađenju, razbijanju i prenošenju kamena. I pod najnormalnijim uvjetima takvi su poslovi uvijek smatrani kao težak fizički rad. Uprava logora je pomoću zavoda za robovske organizacije rada na radilištima uz dodatak sistematskog izgladnjivanja zatvorenika i ograničavanja njihovog prava na vodu ispod minimalno potrebnih količina, uspjela takav inače težak fizički rad pretvoriti u torturu.

Sve se radilo ručno i na najprimitivniji način. Kompresora za bušenje kamena i miniranja koji olakšavaju rad u normalnim kamenolomima, ovdje nije bilo. Za vađenje i razbijanje kamena koristili su se sljedeći alati: kramp (pijuk), lopata, ćuskija (pralica, štanga), svrdlo za bušenje kamena, čelični klinovi i maca (bat). Svaki od navedenih alata bio je težak, nezgrapan i zahtijevao je određenu vještinu, koju većina zatvorenika nije imala, pa im je rad bio utoliko teži. Na primjer, da bi se razbilo veliki kamen macom (oko 10 kg težine) potrebna je fizička snaga, ali i vještina. Nije dovoljno samo udarati po kamenu, već treba udarati na pravo mjesto, a važan je i način udaranja. Onome tko to ne zna, kamen se od udaraca mrvi, zaobljuje i sve ga je teže razbiti na komade. Vađenje većeg

kamena uz pomoć ćuskija i krampova također zahtijeva vještinu, snagu i koordiniran rad više ljudi.

Međutim, bez obzira koliko je tko znao, bio vješt i snažan, pod budnim okom vodnika i aktivista, moralo se raditi bez predaha. Nadzornici robova i galijota tjeroali su svoje roblje bičevima, a golootočkim "nadzornicima", tj. vodnicima i brigadirima, služili su tragač i kasela za tjeranje onih koji su po njihovoj procijeni zabušavali, a to znači da nisu dovoljno jako udarali macom ili krampom, da im je tempo rada bio prespor, da su često uspravljali leđa i pravili predahe. Takvoga "zabušanta" stavljali bi za opomenu na prednji kraj kamenjem natovarenog tragača ili kasele, a drugi zatvorenici bi ga na smjenu trkom tjeroali pod teretom.

Za prenošenje iskopanog kamenja i zemlje korišteni su **tragač, kasela i labud**.

Tragač je naprava za nošenje tereta udvoje. U našim primorskim krajevima zovu je čivera ili čivire, ali su one ljepše izrađene od golootočkog tragača, prilagođene poslu, malo uvijene, rukohvati zaobljeni po mjeri šake koja ih obuhvaća. Golootočki tragači su bili kvadratni, široki i duži, izrađeni od debele daske, rukohvati su imali kvadratne oštre rubove i bili su predebeli za prosječnu šaku. I dok su bili prazni bili su preteški. Oni nisu bili izrađeni za lakše obavljanje posla nego za mučenje. Na tragač se kamenje tovarilo tako da glavnina tereta bude na prednjoj strani. Banda (bojkotirani ili odloženi) nosio je tragač s prednje strane kao što je pravilo kod svih zaprega. Na zadnjoj strani tragača bio je gonič (aktivist, član kolektiva, a mogao je biti i odloženi od koga se očekivalo da se treba "dokazati"). Pošto je kamen bio navaljen naprijed, ovome na zadnjoj strani bilo je mnogo lakše. Njegov je zadatak bio da bandu guranjem prisiljava da trči pod teretom do mjesta određenog za istovar. Kamen se iskrene, i trkom bez zastoja ide po drugi teret. Kad se jedan gonič umori zamjenjuje ga drugi. Za bandu niti za vrijeme ručka nema

odmora. Proguta na brzinu hranu, i odmah se ponovno upregne.

Gonjeni je bespomoćan. Najprije mu počnu popuštati šake. Otvaraju se malo po malo, sve više i više. Ako ispusti tragač, kamen će pasti na njega i polomiti mu noge. To se često i događalo. Goniči iz vlastitog iskustva to znaju, te imaju spremno rješenje. Navoj konopa se stavi bandi oko ručnih zglobova i tragač se ovjesi o konop. Šaka i prsti više nisu potrebni, i gonjenje se nastavlja do kraja dana. Na radilištu se tako svakoga dana trčalo gore-dolje, iz jednog kraja na drugi,

TRAGAČ

Maketa "tragača" napravljena po sjećanju bivšeg logoraša Vladimira Bobinca

uz jauke gonjenih i neprekidnu viku goniča: "Trči bando! Trči bando! Brže! Ne zabušavaj!" Zavisilo je od fizičke kondicije svakog pojedinca koliko je dugo takav tempo mogao izdržati. Jer za bojkotirane nije ni navečer bilo odmora. Ako nisu nešto radili, morali su sagnute glave dežurati pored kible do pola noći, ili poslije pola noći. Spavali su svega 3 - 4 sata, a zatim se ujutro gonjenje nastavlja. Događalo se da ni navoji konopa

oko ručnih zglobova nisu više pomagali. Noge bande počinju klecati. On počinje teturati i jednostavno se sruši. Rješenje se znalo. Pronađe se široka kamena ploča, kojih je bilo svuda po izboru, bandu se oslobodi tragača, prevrne ga se na leđa, i preko prsiju mu se položi kamena ploča teška dvadesetak, a možda i više kilograma. Pluća jadnika ne mogu se dovoljno širiti. On izbeći oči i guši se. Kad goniči procijene da je dovoljno, ploča se skida, i banda se ponovno upregne bez ikakvog otpora. Iako banda sve češće pada, gonjenje se nastavlja sve dok isljednik preko sobnog starješine ne naredi da treba prestati. Događalo se da banda izdahne pod tragačem. Nitko se zbog toga nije uzbuđivao, niti je bio pozivan na odgovornost. Ako je gonjeni potpuno klonuo tako da više nije uopće mogao stajati na nogama, ali je još pokazivao znakove života, poslan je na liječenje. Nakon izvjesnog oporavka gonjenje na tragaču se nastavljalo dok isljednik nije procijenio da je dosta.

Nije bilo "informbiroovca" koji je došao na Goli, Sveti Grgur, Ugljan i Bileće, a da nije prošao kroz torturu pod tragačem. Isto tako, svaki je osuđenik prošao provjeru kao gonič na tragaču. Ako je pokazao bilo kakvo sažaljenje i popustljivost prema gonjenomu, mogao se sutradan, ili čak istoga dana, i sam naći na prednjem kraju tragača i pretvoriti se od goniča u gonjenoga.

Kasela također služi za nošenje tereta udvoje. Razlikuje se od tragača po tome što ima izgled sanduka s ručkama. Prikladnija je od tragača za nošenje rasutog tereta (sitnije kamenje, tucanik, zemlja, pijesak i sl.). Kao sredstvo za torturu na Golom otoku korištena je na potpuno isti način kao i tragač, pa opis nije potrebno ponavljati.

"Labud" je sličan tragaču, ali je mnogo veći. Nosilo ga je najmanje osam zatvorenika, zavisno od veličine labuda ponekad i više, i to ne na rukama, nego na ramenima, na svakoj ručki po dva ili više ljudi. Koristio se za prijenos

ogromnih gromada kamena, teških blizu jedne tone. To nije bilo gonjenje pojedinca, već grupno mučenje, robovski rad, kojemu je bio cilj da se iscijedi zadnji preostali atom snage iz onih koji su sudjelovali u nošenju. Posao je bio vrlo rizičan. Zahtijevao je složne i koordinirane pokrete, posebno kod dizanja na ramena i spuštanja ponovno na zemlju, ali i kod hodanja po neravnom terenu. Zbog jednog pogrešnog pokreta ili popuštanja jedne strane pod teretom, stijena se mogla na nekoga stropoštat i zgnječiti ga. Ovakvo potpuno nepotrebno izlaganje riziku zatvorenika ukazuje na neodgovornost Uprave, tj. onih koji su naređivali da se tako radi. Savjesti ionako nisu imali, a sami nisu ništa riskirali.

Rad na tragaču, kaseli ili labudu pod nenormalnim opterećenjem imao je za posljedicu, pored ostalog, trajne deformacije kralježnice i razne hernije.

Ante Lukateli: "Pod labudom"

PLANSKO IZGLADNJIVANJE I ŽEĐ KAO DODATNI FAKTOR ZA BRŽE FIZIČKO I MORALNO SLAMANJE ZATVORENIKA

Arhitekti logora za informbiroovce su sve pojedinosti do detalja razradili da bi pakao u koji su slali ljude bio kompletan. Dnevna količina prehrambenih kalorija bila je tako podešena da uz abnormalne fizičke napore čovjek može ostati na životu, ali se njegova snaga ubrzano svakog dana smanjuje. Ujutro, pola porcije kukuruzne ili ječmene kaše prelivene s zaslađenom kavovinom i 20 dkg kruha od neprosijanog brašna, bili su izračunata pogonska snaga za cjelodnevni rad. Navečer, juha u kojoj su plivale ljuške od krumpira, graha ili neoljušteni ječam i komadić od dvadesetak dekagrama kruha nisu niti približno mogli nadoknaditi tijekom dana izgubljene kalorije. Ponekad se tjednima i mjesecima nije jelo ništa drugo osim kiselog kupusa ili kisele repe, naravno kuhano bez ikakvog začina i masnoće.

Slika logora bila je stravična, dahauovska. Ljudi su izgledali kao aveti. U kratkim hlačama, obuveni u gumenjake i šuferice, pocrnjeli, izranjavanih nogu i ruku, prljavi, kretali su se kao živi kosturi.

Svi preživjeli logoraši opisuju pomanjkanje vode kao još teže podnošljivo zlo od gladi. Arhitekti logora dobro su znali da na Golom i Sv. Grguru nema pitke vode, a ipak su tamo poslali na desetke tisuća političkih zatvorenika. Mučenje žeđi

svjesno je isplanirano kao dodatak monstruoznom sistemu obračuna s "informbiroovcima".

Umivanje i kupanje obavljano je povremeno u moru i bez sapuna, uz pratnju komandira (milicionera). U more se smjelo ući samo do koljena. Nakon "kupanja" ostale bi na stijenama krpice od rana i čireva, krvave i zagnojene.

Strahovitu žeđ koja je vladala bivši robijaš Radovan Turković ovako je opisao:

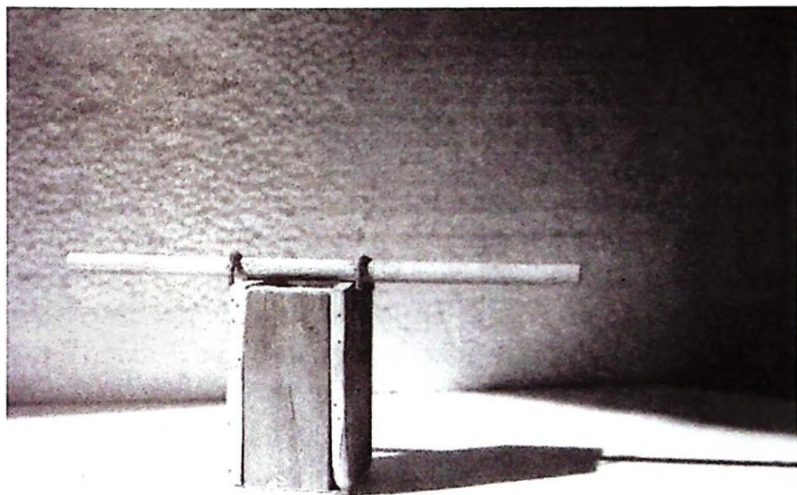
Tu, odmah blizu evidentičara, ispod jednog kamena postavljena je kibla za vodu. Vodar dijeli vodu poklopcem od vojničke porcije. Dva do tri poklopca na jednu dušu. Sad mi se pogledi otimaju tamo. Zamišljam vodu, njenu blagost i mekotu, njenu svježinu i dar kojim se okrepljuje ljudsko tijelo, duša. Tako, naravno, čine i drugi. Veljko Radojević pišti pod tragačem. Izrazbijan, izotucan, diše na usta zarasla u otekline. Nos mu je slupan, smrvljen još dok je prolazio kroz "špalir" kao nova "banda". Trči i u predahu traži vode. Traži malo te prirodne tečnosti, ali nije u stanju da izgovori ta četiri slova. Ne može da izgovori "o" niti "v", dakle, ni samoglasnik niti suglasnik. Trebalo je podići jezik prema mekanom dijelu nepca, usne zaokružiti i isturiti naprijed, pa izgovoriti "o". Ili, morao je dodirnuti donjom usnom gornje zube i izgovoriti suglasnik "v". Nije on to mogao, ali mogla je žeđ. Ona je progovorila. Tražila je "ade". Trči i viče: "Ade, ade...!" Traži vode da ugasi žeđ, da ugasi bol koja gori, izgara u dubinu ljudske duše.

- Nek ti Staljin da vode! uzvraćaju mu revidirci.

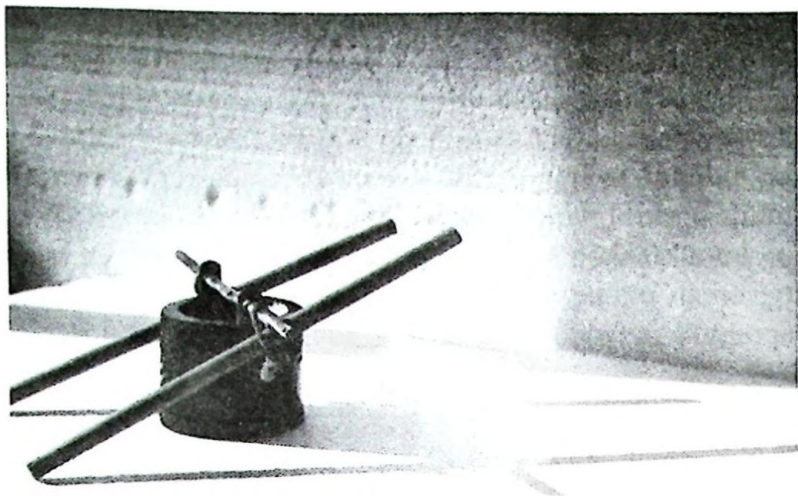
A vode nije bilo. Stvarno vode nije bilo, ili je bilo malo, više nego malo. Nismo se ni umivali niti kupali. U slatkoj, pijaćoj vodi, nikad se nismo umili ili okupali. Ni na Svetom Grguru, niti nešto kasnije na otoku Ugljanu. Povremeno smo se umivali u slanoj, morskoj vodi. A ponekad i okupali. Dotjerani do obale, zagazili bismo do ispod koljena, poprskali se i bježali iz vode kao od groma. Gladna,

ispošnjena i umorna tijela sebično su branila ono malo svoje toplote da joj ne ponese more.

Ograničavanje prirodnog prava na vodu dugo je trajalo. Za zatvorenike sa Svetog Grgura ono je završilo dolaskom polovinom 1952. g. u Bileće u kasarne koje su se već od ranije opskrbljivale vodom iz Trebišnjice, a za one na Golom otoku tek nakon što je izgrađena dovoljno velika cisterna i ogroman plato za sakupljanje kišnice koja se slijevala u spremnik za vodu - cisternu.

Sud za nošenje vode, maketa napravljena po sjećanju bivšeg logoraša Vladimira Bobinca

“Mina” - kazan u kome se je kuhala hrana i nosila na radilište, a u povratku voda za kuhinju. “Minu” su nosila 4 kažnjenika na ramenima. Težina otprilike 180 kg.

Maketa napravljena po sjećanju bivšeg logoraša Vladimira Bobinca

POSEBNI I DODATNI OBLICI TORTURE

Svaki osuđenik koji je došao u neki od logora Arhipelaga Goli prošao je kroz razne faze uobičajene torture od prolaženja kroz stroj, bojkot, gonjenja na tragaču, razne oblike teškog fizičkog rada praćene glađu i žeđi i sl. Kad bi postojala sumnja da osuđenik krije još nešto što po nalazu isljednika, ili nekoga odozgo, predstavlja "opasnost" za poredak, ili zbog toga da se na svaki način iznudi priznanje o informbiroovskoj pripadnosti neke ličnosti, koja nekome nije po volji, primjenjivani su posebni tretmani. Takvi osuđenici bili su već pod bojkotom, ali po ocjeni isljednika, bojkot nije bio dovoljna mjera preodgajanja u odnosu na društvenu opasnost koju skriva bojkotirani. Posebni tretmani, odnosno dodatni oblici torture, nisu bili nikakva rijetkost, već svakodnevna pojava.

Režim "pod ćebetom"

Biti "pod ćebetom" značilo je biti u izolaciji, specijalnoj "kutiji" ili "ćeliji" napravljenoj od deka. Svaka baraka je imala takvu "ćeliju" i u nju su dovođeni zatvorenici iz drugih baraka, nikad iz one barake, kojoj je taj nesretnik pripadao. Time se, vjerojatno želio izazvati dublji duševni nemir koji bi pokidao i posljednje niti već istančanog instinkta za održanje. Dok ostali idu na rad, zatvorenik "pod ćebetom" ostaje u baraci pod nadzorom posebnog sobnog redara, koji ga kao i ostale što su pod istragom vodi i odvodi tamo gdje treba i radi sve

ono kako mu je stavljeno u zadatak. Jednom u dvadeset i četiri sata, obično negdje prije zore, dok ostali još spavaju, vode ga u klozet, da obavi veliku nuždu. Malu nuždu obavlja u gaće. Sobni starješina i drugi iz Centra noću ga uz mučenje i prebijanje saslušavaju tražeći od njega da raščisti istragu, što znači da tereti još nekoga od svojih rođaka, prijatelja, kolega koji su još na slobodi. Režim "pod čebetom" trajao je onoliko dugo koliko je bilo potrebno da zatvorenika slome, što je ovisilo od njegove fizičke i psihičke kondicije. Ponekad se to moglo odužiti i mjesecima.

"Špansko plivanje"

Da bi zatvorenika prisilili na priznanje, svezali bi mu ruke konopcem, ovako vezane prebacili preko koljena, tako da koljena budu između ruku, pa između koljena i ruku uvukli neko drvo, a zatim ga prevrnuli na leđa i krpom natopljenom slanom morskom vodom začepili mu usta. U takvom položaju zatvoreniku bi iz bokala sipali vodu kroz nos. Voda bi pronalazila sebi dalje put kroz dušnik. Nesretnik nije mogao disati, niti se pokrenuti ili jeknuti, te bi na kraju pao u komatozno stanje. Pošto bi ga probudili, tražili bi od njega da prizna ono što im je isljednik dao u zadatak. To se ponavljalo svake noći, sve dok isljednik ne bi naredio da se postupak obustavi. Takvu metodu mučenja netko je na Golom nazvao "špansko plivanje". Ljudi su na takav način dolazili u stanje ludila, do pokušaja samoubojstva, ili do lažnih priznanja radi spašavanja golog života.

Vađenje pijeska u Kordinoj četi

Između smrti i "blažih" kazni - stroja i bojkota - bio je rad u "Kordinoj četi". Bila je to grupa sastavljena od dvadesetak, ponekad i više, bojkotiranih iz raznih soba pod specijalnim

tretmanom. Naziv je dobila po jednom od njenih pripadnika, koji je radio kao i svi ostali, a zvao se Korda. Zimi 1951./1952. g. ova je grupa na otoku Ugljanu vadila pijesak iz mora. Ujutro, o izlasku sunca, ulazili su u more do iznad pojasa, lopatama vadili pijesak s dna i ubacivali ga u čamac. Radno vrijeme trajalo je osam sati s pauzom od dvadesetak minuta. Nadzirao ih je milicionar. Međusobno nisu razgovarali. Nitko ih nije požurivao, važno je bilo da određeno vrijeme ostanu u vodi. Jedan od tih nesretnika koji je izdržao dvadeset i osam radnih dana u Kordinoj četi, Žarko Pešikan, napisao je u beogradskoj "Borbi" od 16. ožujka 1990. g. pored ostalog i sljedeće:

Jednog jutra dovedoše dvojica kažnjenika moga poznanika od ranije (V. N.). Visok, koščat, bio je mršav i prije zatvora, a sada, kad je skinuo pantalone izgledao je neprirodno tankonog i krakat. Bio je oblačan i prohladan, već novembarski dan. Gledao nas je kako u hladnoj vodi, naježeni, pomodrelih usana cvokoćemo oko čamca koje je stajao među nama. Umotavali smo nekako košulje oko ramena i grudi. Bilo nam je toplije, ali koliko bismo god pazili, okvasila bi se košulja, pa je kad izađemo, onako polumokra produžavala muku.

Vjerovatno smo loše izgledali, pridošlome se nije ulazilo u vodu, ali druge nije bilo. Zagazio je u plicak, naježio se i stao. Ona dvojica što su ga doveli i milicionar natjeraše ga da zagazi u duboku vodu prema nama. Prišao je čamcu i stao. Košulju nije podigao i zaplovila je oko njega po vodi. Podugo je stajao držeći ruke na držalji lopate van vode, onda je prikupio košulju da mu ne smeta i pokušao da vadi pijesak, ali bi svaki put bljesnula prazna i oprana lopata.

Trebalo je prilično vještine da se sa oko jednog metra dubine izvadi pijesak na lopati, inače bi voda sprala pijesak i lopata bi izlazila iz vode oprana, bez zrna pijeska. Pridošli u prvom pokušaju nije savladao vještinu i ponovo je stao i

podupro se na lopatu. Stajao je tako možda i sat vremena, studen ga je obuzela i ponovo je pokušao, valjda da bi se zagrijao. U drugom pokušaju bio je uporniji, ali uzalud - svaki put bi bljesnula oprana lopata iznad vode.

Svi smo čitali i gledali ga ispod oka. Najednom podiže lopatu iznad vode u jednoj ruci i zaplovi krupnim koracima prema plicaku i pješčanoj obali. Kako izađe iz vode, odbaci lopatu, pojuri prema suhomeđenome zidu kao da hoće da skoči na njega, stavi ruke na leđa i zapliva kroz zrak udarivši glavom o zid. Tupi udar glave bio je jeziv. Požurih da mu pritekнем u pomoć, ili možda samo da izađem iz vode, jer sam mislio da mu nema pomoći. Plicaka je bilo možda 30 do 40 metara i sporo sam ga savlađivao. On je u međuvremenu pridošao sebi, i onako ležeći, podignuvši se na lakat, pritucao je okrvavljenom glavom zid. Povukao sam ga za bosa noge na pijesak dalje od zida i iscijepao mu ukvašenu košulju da mu zaustavim krv i previjem ga. U međuvremenu je izašao još jedan iz vode, ostale je milicionar spriječio da izlaze, a nas dvojicu ostavio da mu ukažemo pomoć.

Na vađenje pijeska iz mora u svojim se sjećanjima (beogradska "Borba" od 4. lipnja 1990.) ukratko osvrnuo i Ilija Vukadinović: ... Odlazim na radilište gdje se iz mora vadi lopatama pesak. Mislim da je februar 1952. godine. Grupa od 30 do 40 osuđenika u smenama vadi lopatama iz mora pesak. Napravljena su dva ili tri mostića sa prednjom nogom u moru. Na mostić se baca pesak. Mislim da u jednom zahvatu lopate ne ostane ni šaka peska. Ja ne vadim pesak. Moj je zadatak, da pesak sa mostića tovarim u kolica i odvozim na određeno mesto. Koliko su vremena osuđenici ostajali u moru, ne mogu, sa sigurnošću da se setim. Da li su ostajali 10, 15 ili 20 minuta? - ne znam. Dok jedni osuđenici vade pesak, drugi se griju u mokrim odelima. Vrlo mi je teško da gledam ratne drugove da u februaru iz ledenog mora vade pesak...

Za vrijeme ručka do mene sjedi osuđenik Zako Popović. Prije rata je bio naš konzul u Parizu. Pominje ga general Nikoliš u memoarima. Mislim da je imao više od 60 godina. govorilo se da je zavrhovan. Dao je nekoliko hiljada dolara Crvenoj armiji. Čim je počeo da jede, osuđenik Vukašin Bijelica, koji je bio rukovodilac radova, zavikao je: "Možeš da jedeš, a ne možeš da radiš!". On i neki Milenko, zgrabili su ga, gurajući ga lopatama u more. Zako pokušava da izađe na obalu. Oni ga ponovo guraju. U jednom momentu on pada pri obali, a Vukašin Bijelica stavlja mu noge na glavu.

Ja i osuđenik Meho Hodžić, lekar, pokušavamo veštačkim disanjem da mu povratimo život. Meho mu stavlja usta na usta. Ništa ne pomaže. Zako je mrtav! Strašno: osuđenik ubija osuđenika! Bože, ima li što strašnije i jezivije?! A u ratu smo ginuli da bi ranjenog druga spasli. Kako je moguće da su pojedinci postali zveri?! Čak gori nego zveri. Zver ubija samo kad je gladna. A mi...

Samice u podzemnom hodniku na Golom otoku

Kod kamene zgrade za smještaj milicionara na Golom otoku, izvan "žice", postojale su specijalne podzemne samice za koje niti većina golootočkih zatvorenika nije znala. Korištene su u posebnim slučajevima, obično kod "dvomotoraca" (zatvorenici koji su pušteni na slobodu, pa su po drugi put došli na Goli), ili kad je neki zatvorenik nepromišljenom riječju ili gestom izazvao bijes isljednika. Najvjerojatnije se nikad neće saznati broj nesretnika koji su prošli kroz te samice. Ovisilo je od fizičke konstitucije hoće li netko iz njih izaći živ ili mrtav, ali je uvijek svatko izlazio na nosilima.

Svoj boravak u jednoj od tih podzemnih samica opisao je pokojni Mihovil Horvat u knjizi "Goli otok - stratište duha". Za vrijeme jednog "raporta" isljednik mu je postavio pitanje

zašto se ne bori protiv neprijatelja, što je u golootočkim prilikama značilo zašto ne prijavljuje druge zatvorenike zbog "neprijateljskog djelovanja", jer je to bio jedini način da dokaže kako se "popravio". Horvat mu je odgovorio da nije u položaju boriti se protiv neprijatelja. Te su riječi isljednika jako razljutile, te je pozvao stražara.

- Vodi ovoga u samicu - naredi isljednik kratko i suho, mahnuvši pritom rukom na način kao da me jednom zasvagda briše iz popisa živih.

Stražar me grubo zgrabi za ovratnik i gurne prema vratima.

- Marš bando...

Ja se okrenem i pođem.

- Brže bando - naredi pseto i žbrokne me pod rebra. Čim smo napustili sobu, stražar mi stavi lisice na ruke i opet odurno resko naredi: - Produži bando.

Ne znam kuda smo išli. Ja sam izgubio smisao za stvarnost, za zbivanja oko sebe, izgubio sam osjećaj da postojim. Stupao sam kao u nekakvom transu, i ništa nisam vidio, ništa osjećao, ničega nisam bio svjestan.

Drugi stražar koji nam se priključio na ulazu u neki hodnik sa svežnjem ključeva u rukama otključa željezna vrata i otvori ih uz jezivi cvilež. Uđemo u uski hodnik, ja naprijed psi čuvari za mnom. Nitko nije prozborio riječ. A i što da se kaže u podzemlju gdje sve odiše mrtvom tišinom...

Polako se privikavam na tamu. Tu i tamo iznad nas svjetluca malo okno kroz koje prodire oskudno svijetlo, oslabljeno zbog udaljenosti njegovog izvora koji je po svoj prilici vrlo daleko i od kojega tek posredno dopiru do ovog ukletog mjesta blijedi traci, toliko blijedi da ne znaš jesu li to svijetla ili samo svjetlije mrlje na crnom svodu iznad naših glava.

Nijemo koračamo uskim hodnikom. Naši koraci zamiru tu negdje oko nas. Tlo je neravno i ja se svaki čas spotaknem. Nešto mi potrčji između nogu. U prvi mah nisam obratio pažnju

na to. Tek trenutak dva iza toga postadoh svjestan da i podzemlje živi svojim životom. I kako postadoh toga svjestan, tako me uhvati luđački strah. Ne samo to ne. Radije ću se ubiti na bilo koji način nego da me ti ogavni glodavci izjedu živoga. Oblije me hladan samrtni znoj. Zastanem, i okrenem se, spreman na najgore. Stražar s ključevima upali baterijsku lampu, a onaj drugi me udari svom snagom u prsa. Ja zateturam.

- Nemaš kud, bando. Još dva koraka i tu smo. Marš...

- Stoj... - naredi jedan od pasa čuvara.

Zastali smo pred željeznim rešetkastim vratima ugrađenih u zid s desne strane, i stražar gurne ključ u bravu koja resko zacvili. Drugi mi stražar skine lisice i u istom me trenutku snažno gurne u mračni prostor. Ja se skljojкам, a vrata iza mene škljocnu uz zveket. Jeka koraka odlazećih pasa bivala je sve slabija i slabija, da bi na koncu sasvim zamrla. Onda mir... mir... mir

Mir koji se pretvara u bauka ogromnih ralja u kojima nestaje sve, pa i taj mir. Zatim, negdje tu, ne znam točno gdje, zaskiči nešto pa opet mir. Prisluškujem. Ne usuđujem se pomaknuti, ležeći još uvijek na zemlji. Čujem vlastito srce kako očajnički lupa. Ili to možda netko korača. Ne, ipak je srce. Onda osjetim kako mi po nozi nešto tapka. To je on, gospodar mraka i podzemlja. Štakor.

Užasnut tom spoznajom poskočim, mlateći luđački rukama i nogama oko sebe. Kako poskočih, tako udarim glavom o strop. Pokušavam lijevo, ne mogu, desno, ne mogu, ni naprijed ni nazad, ni gore, ni dolje, ne mogu. Ja sam u rupi u kojoj ničega nema.

Podzemne samice bile su u špilji na čijem ulazu su bila željezna vrata. Svaki je zatvorenik čamio u zasebnoj niši odvojenoj od hodnika željeznim rešetkastim vratima, stiješnjen na golom kamenu, bez ikakve prostirke i pokrivača, prepušten svojoj sudbini i štakorima. U hodniku nije bilo nikoga. Svaki

dan u podne dolazio je milicajac i kroz prozorčić na vratima dao im svakom komadić kruha i lončić vode. To je bio obrok za 24 sata. Iako jedan drugog nisu vidjeli, zatvorenici su međusobno mogli razgovarati, naravno pod uvjetom da su još imali toliko fizičke moći i hrabrosti da se usude javiti svom supatniku kojeg ne vide, niti poznaju. Razgovarajući tako M. Horvat saznao je da se u samici blizu njega nalazi njegov znanac sa slobode Mladen Korić, "dvomotorac" kome su pri dolasku na Goli polomili ruku i rebra, pa ga takvog iskrvarenog bacili u samicu. Mladen se jednog dana prestao javljati, pa je Horvat vikom i udaranjem lončićem za vodu po željeznim rešetkama pokušao dozvati pomoć, ali nikoga nije bilo. Tek se sutradan za ručak pojavio milicionar s još jednim pratiocem i Horvat je pred Mladenovom rupom čuo razgovor:

- *Diž se bando... - osorni stražarov glas zazvuči u podzemlju kao potmula grmljavina. Međutim, ništa. Mladen se ne javlja. Još trenutak iščekivanja, a onda zacvili brava. To oni otvaraju rešetkasta vrata. Sad će bar vidjeti u kakvom je stanju. Mladen sigurno sjedi oslonjen na zid. Možda je u nesvijesti, a možda je samo jako slab.*

- *Vidi što mu je.*

- *Kao da je u nesvijesti, druže komandiru. - Aha, znači i tu je logoraš-aktivist, čim on... druže komandiru... Bez takvih s, dakle, ne može, bez takvih ni ta usrana država ne bi opstala dvadeset i četiri sata. - I sav je zaprljan krvlju - javi se opet logoraš-aktivist.*

- *Je li živ?*

- *Živ je.*

- *Poprskaj ga malo vodom. Možda se osvijesti.*

I zaista, opet začujem stenjanje i neko mumljanje, ali ništa nisam razumio.

- *Što je bando, dojadilo ti, a?*

- *Druže komandiru, on neće izdržati do sutra. Pogledajte...*

- *Neka. Kruh i vodu ostavi pokraj njega, a on po volji, hoće-neće. Izdržat će taj sve. Izlazi.*

Mladen se nakon toga još samo jednom oglasio. Umro je u samici. Horvat je za koji dan i sam pao u nesvijest. Zahvaljujući svojoj konstituciji on se u zatvorskoj bolnici ipak probudio.

Da bi se zatrli tragovi zločina, ulaz u podzemni hodnik sa samicama je kasnije pregrađen zidom. Netko je napravio rupu u zidu kroz koju se može provući čovjek. Na kraju hodnika su tri male rupe koje su služile kao samice i jedna nešto veća prostorija čija namjena nije razjašnjena.

Vizija logoraša autora Ante Lukatelića

Zahtijevam poništenje

nikakav oprost ne tražim
niti sam ga molio

ostao sam kakvog me znate:
spreman ponoviti koliko sam volio
rogat, kad me na rog nabijate

cijepajući rebra svoja usitnjeno
tražih da nijedna laž u meni
kao istina moja ne sazori

ne dozvolih olako da mi promakne
ni burni udar ni paperjasti lahor:
pitam vas: znate li od ljubavi oboljeti?

smrtno ću vas zavoljeti
ako svojoj zemlji dostojanstvo njeno
ne dirate poganom moći

u početnici pravnoj
- koju jednako sa zakonima mostogradnje
kao osnovicu rasta morate proučiti -
odijeljen je krivac od žrtve

mi, maleni, to zovemo
poništenje

da li su žrtve ili mrtve
njihove goniče ne molimo za oprost

zahtijevam poništenje!

Ante Zemljarić: "Pakao nade"

RADILIŠTE 101 ILI "PETROVA RUPA"

Posebno tajanstven dio logora na Golom otoku bilo je takozvano Radilište 101. Navodno je tako nazvano jer je u početku tamo bilo smješteno toliko zatvorenika. Kažnjenici su ga zvali "Petrova rupa". Takvo ime ovaj dio logora dobio je po profesoru Petru Komneniću, predsjedniku republičke skupštine Crne Gore, koji je kao zatvorenik doveden s prvom grupom na Radilište 101. On je nazvao to mjesto pogrdnim imenom "rupa", pa je trajno i ostalo "Petrova rupa".

"Petrova rupa" bila je zapravo vrtača duboka oko sedam, a široka nepunih dvadesetak metara. Vrtaču su prije rata izdubili Talijani (ili možda već austrijski zarobljenici - Rusi - iz borbi u Galiciji?) tražeći boksitnu rudu.

U "rupi" je bila jedna baraka za spavanje i do nje jedna manja za kuhinju. Do barake se u početku spuštalo ljestvama, da bi kasnije bile napravljene kamene stepenice. Iznad vrtače, uokolo se nalazio kameni zid visok tri metra sa stražarskim kulama i stazama. Izolacija je bila potpuna. Noću su s kula svijetlili reflektori obasjavajući "rupu" i cijelu okolinu.

Ležajevi u baraci bili su na tri kata, drveni, bez posteljine, samo s vojničkim dekama. Spavalo se u odjeći u kojoj se i radilo. S vremena na vrijeme, ona se parila da se donekle unište stjenice i uši kojih je bilo u rojevima, i da ne bi došlo do neke veće zaraze.

Zatvorenici "Petrove rupe" živjeli su pod potpunom izolacijom. Nitko ih nije smio vidjeti, niti su oni smjeli vidjeti

druge. Kada bi osuđenici iz "velike žice" s Golog otoka donosili na "101" vodu ili hranu morali su kazane ostavljati stotinjak metara dalje, za to vrijeme u "rupi" su svi bili zatvoreni u baraci, šutjeli su i smjeli govoriti samo šapatom. Nitko izvan "rupe" nije znao tko se sve tu nalazi, niti je znao kako izgleda "rupa" Mogli su samo nagađati. Čak se ni svi isljednici nisu smjeli primaknuti "rupi". Njeni zatvorenici imali su i posebnog isljednika.

U "Petrovoj rupi" su se uglavnom nalazili specijalni zatvorenici, bivši članovi centralnih komiteta, visoki rukovodioci, ministri, generali, španjolski borci, ambasadori, profesori univerziteta, bivši komunisti školovani u SSSR-u, među kojima su bili neki sumnjičeni kao agenti NKVD. Tu su se našli i oni stari komunisti koji su trideset i sedme godine bili protiv postavljanja Tita za generalnog sekretara, Vicko Jelaska, Ivan Marić, Labud Kusovac. Oni su navodno 1939. g. bili isključeni iz Partije. Vicko Jelaska bio je prije toga sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju. 1948. g. svi su uhapšeni i dovedeni na Goli otok. Vlado Dapčević u svojim sjećanjima navodi da su ih "tukli kao volove" čak i starog Vicka kome su tada bile 72 godine.

V. Dapčević, bivši pukovnik i komesar Više vojne akademije u Beogradu, poznat je kao jedan od onih političkih zatvorenika, "informbiroovaca", koji se za vrijeme svog dugogodišnjeg robijanja pred mučiteljima nikad nije ponizio. Bio je fizički vrlo snažan, a očuvanje osobnog dostojanstva uvijek mu je bilo važnije od života. U razgovoru s novinarom Slavkom Ćuruvijom (beogradska "Borba" od 24. siječnja 1990. g.) detaljno je opisao svoj dolazak u "Petrovu rupu" na Goli otok zajedno s dvadesetak drugih zatvorenika. Do tada su svi robijali u Staroj Gradiški.

U predvečerje došli su brodom u glavno pristanište. Svi su bili vezani u parovima. Budući da je pukovnik Savo Vukčević, bivši glavni urednik "Narodne armije", bio toliko

slab da nije mogao stajati na nogama, odvezali su ga, a zatvorenika koji je s njim do tada bio svezan pridodali kao trećeg Dapčevićevom paru. Na obali ih je dočekao špalir milicionara i isljednika s batinama u rukama. Prolazak kroz stroj Dapčević ovako opisuje:

Udosmo u stroj. Pakao! Biju sprijeda, otpozadi, po licu, grudima, leđima... Biju nemilice dokazuju se jedan pred drugim. Što je najgore, ne možemo da potrčimo kao oni drugi. Stalno se saplićemo i padamo. Kad jedan padne, povuče i drugu dvojicu. Ne znam kako sam živ došao do kraja stroja. Potpuno smo bili krvavi. Mislio sam da će mi se glava razletjeti u hiljadu parčadi. Potjeraše nas uzbrdo i dalje tuku. Neko me tako udario među lopatice, da sam lice prosto zario u onu stijenu. Kad su nas doveli u onaj kamenolom do upravne zgrade, postrojiše nas prema stijenama, a jedan poručnik izađe i reče:

- Vi ste, kao najveći narodni izdajnici, osuđeni na smrt i sad ćete biti strijeljani!

Postrojiše se oni vodnici, on im komandova:

- Napunite puške! Na gotovs!

Iskreno da ti kažem, sa velikim zadovoljstvom sam očekivao da pucaju u mene. Dotrčao jedan i viče ovima:

- Ne ovdje, u gornjem kamenolomu!

Opkoliše nas oni milicioneri, i ponovo, batinama i kundacima potjeraše uzbrdo. Ljudi teturaju i padaju. U gornjem kamenolomu isto:

- Kao narodni izdajnici osuđeni ste na smrt i sad ćete biti strijeljani!

Opet stojimo pred zidom, opet naperene puške nanišaniše...

Onaj Mandžuka i još neki počеше da plaču, mole, kukaju... Smrt je ozbiljna stvar. Znaš li ti koliki je fizički napor potreban da bi se držao dostojanstveno kad se sa njom suočiš?

Opet jedan dotrča:

- Nemamo gdje ovdje da ih zakopamo. Tjerajte ih u Petrovu rupu!

Opet tuča, gonjenje, psovke. Zaustaviše nas pred nekim zidom visokim bar četiri metra. Na njemu stražar. Postrojiše nas po petoricu u pet redova. Ja, dvadeset šesti, stojim posljednji. Sam. Stojimo i čujemo - kao da dolazi ispod zemlje:

- Smrt Staljinovim slugama, smrt Staljinovim slugama, smrt Staljinovim slugama...

Istovremeno pojavi se kolona iz pravca uprave. Na čelu Branko Tomljenović, upravnik logora, dobro sam ga poznavao, i Ante Raštegorac, zamjenik. Za njima svi isljednici, oko trideset pet, i kolona milicionera. Čim su stigli, viknu onaj Raštegorac:

- Gdje je Vlado Dapčević?

Ja ćutim. Ugleda me, priđe i zgrabi me za rame:

- A tu si se skrio! Ovamo, majku ti jebem!

Povuče me nekoliko koraka, psuje i poče pesnicama da me udara.

Taj Raštegorac je fizički bio slab čovjek pa se umorio već poslije desetak udaraca. Priđe mi upravnik. On je bio vrlo snažan. Udari me jednom pesnicom, pa drugom... Kako mi je sve lice bilo već krvavo, pa se skupili i oni podlivi, kad me drugi put udario krv ga je poprskala.

- Što me isprlja, majku ti jebem!

Izmače se, zatrča i iz trka me udari nogom u trbuh.

- Nemoj tako, Branko, majku mu, nema smisla. Ubijte me ko čovjeka. Nemojte me mrcvariti.

- Nisam ja za tebe nikakav Branko, nego upravnik, pička ti materina!

Opet se zatrča, opet me udari. Ja - sve četiri uvis. Priđe i nekoliko puta me udari u slabine, u ramena, u glavu. Onda poče da proziva isljednike po imenu i prezimenu. Prilaze i udaraju. Negdje kod četvrtog reče im:

- *Sad ste porušili mostove i sad znate šta vas čeka ako Vlado Dapčević dođe na neku vlast.*

Ubrzo sam se onesvijestio.

... Iza zida je bila Petrova rupa. Elipsasta oblika. Petnaest puta deset metara, otprilike. Duboka. U rupi jedna baraka obložena kartonom, i jedna kuhinja. U baraci je kad smo mi došli bilo nešto manje od sto osuđenika.

U Petrovoj rupi boravilo je niz zanimljivih ljudi. Novinar Dragan Marković (beogradska "Borba" 10. do 21. rujna 1990.) razgovarao je s nekima od njih, pored ostalih i s dr. Mirkom Markovićem, bivšim profesorom i dekanom Ekonomskog fakulteta u Beogradu. Mnogim nekadašnjim studentima bio je poznat po popularnom udžbeniku Politička ekonomija (do imperijalizma), koji im je olakšao upoznavanje s Marxovim Kapitalom. Mirko Marković doktorirao je 1935. godine na Ekonomskom institutu u Moskvi. Poslije doktorata u Moskvi postao je nastavnik jugoslavenskog sektora na Međunarodnoj lenjinskoj školi. Predavao je političku ekonomiju. U isto vrijeme završio je vojnu školu i dobio čin pukovnika Crvene armije. U španjolskom građanskom ratu zapovijedao je američkim bataljunom "George Washington", gdje se upoznaje s književnikom Ernestom Hemingwayem. Poslije rušenja španjolske republike, po nalogu KPJ odlazi u SAD da bi organizirao naše iseljenike, ali silom prilika ostaje godinu dana u Havani, opet zajedno s Hemingwayem, i u njegovoj kući. Neposredno nakon završetka rata dobio je nalog iz CK KPJ da se vrati iz New Yorka u Beograd. Kada je stigao u zemlju, prvo se susreo s Rankovićem, Đilasom i Mihom Marinkom, a zatim i s Titom. Postao je dekan Ekonomskog fakulteta. U rujnu 1948. g. uhapšen je kao informbiroovac. Na partijskom sastanku na Beogradskom univerzitetu nije branio Rezoluciju, ali je rekao da ne treba kidati veze s Moskvom, i da se sve može riješiti mimim putem. Iznerviran povicima "Dolje izdajnik!" napustio je sastanak i

usput dobacio prisutnima: "Možete me isključiti iz Partije, ali vi ste već isključena Partija!" Bilo je sve jasno. Za nekoliko dana tadašnja OZN-a došla je u njegov stan i uhapsila ga.

Nakon dvije godine zatvora u beogradskoj "Glavnjači" i na Adi Ciganliji, vezan lisicama, zajedno s još dvadesetak zatvorenika, sproveden je vlakom do Bakra, i zatim brodom "Punat" na Goli u "Petrovu rupu". Iz razgovora s M. Markovićem koji je objavila beogradska "Borba" novinar je, pored ostalog, naveo i sljedeće:

Iako je rad bio iscrpljujući, robovski, jer su bili gladni i žedni, radili i po ciči zimi, i po uzavrelom suncu, maltretirani besmislenim prenošenjem kamenja s jednog na drugo mjesto i natrag - sve je to čovjek mogao da podnese i podnosio je, ali - poniženja, pljuvanja, vređanja i "neprekidnu istragu" koja je značila nasilje bez kraja... mnogi nisu mogli. Halucinirali su, smršavili kao gladni gavranovi, obrasli dlakama, svugdje su virile kosti ispod kože. Neki su otekli, padali u kome. Danilo Drezgić rešio je da se ubije. Naoštrio je krišom o kamen aluminijsku dršku od kašike i prerezao sebi grkljan. Nije ni za to imao dovoljno snage, pa je rukama produbio ranu. Krkljao je: ličio je na avet. Kada je umro proturena je verzija da se ubio zato što kao agent NKVD-a nije imao drugi izlaz! Smrcu je to i dokazao? - govorili su isljednici...

Iako su mnogi "obični osuđenici" na Golom otoku mislili da su oni u "Petrovoj rupi" privilegovani, da su to bivši funkcioneri prema kojima se ima blaži odnos, da su ih zato i izolovali, sistem represija prema njima je bio najdrastičniji. Jedino što se nije desilo - kaže Marković, a to su potvrdili i drugi - to je da mi jedan drugog tučemo. To ne. Iz prve grupe koja je stigla u "Petrovu rupu" niko nikoga nije ni prstom takao. Ali ne lezi vraže! Uskoro su u "rupu" doveli i aktiviste, one koji su već "prevaspitani", koji su već imali iskustva s batinom, koji su sve žešćim

nasiljem morali da dokazuju svoju pravovernost. Krenuli su i na nas bez milosti.

Kada bi "stari rupaši" onemoćali na lomljenju i nošenju kamenja, oni su im vezivali "tragače" žicom oko vrata i tako ih dokusurivali. Neki su bili obilježeni i "repovima". To su bile stare krpe, koje su im vezivali na zadnji dio pojasa, da im vise, a prema dužini repa označavala bi se i veličina krivice. Zvali su ih "reponje", tako su i vikali za njima, goneći ih batinama na rad. A biti "reponja" značilo je da nisi još revidirao svoj stav i što je još gore - da znaš još za neka imena informbiroovaca na slobodi koja nećeš da odaš, koja kriješ. Tako je i "rupa" bila razbijena. Jedna scena je naročito označila početak "druge etape". Te noći doveli su bili grupu bivših oficira, informbiroovaca, iz logora u Staroj Gradiški. Među njima se nalazio i Vladimir Dapčević. A među nama - pričaju svjedoci iz "rupe" - već je bio kao aktivista njegov rođeni stariji brat Milutin. Odmah po silasku osuđenika s broda na obalu, aktivisti su započeli svoj batinski pir. Stariji brat je poletio na mlađeg. Bio je i jači. A imao je i toljagu u ruci. Psovao ga je i tukao toliko da su ostali priskočili da ga ne ubije.

Aktivisti su naročito tukli "reponje". Marković je također bio "reponja" i plaćao za to. Više puta je ležao nepokretan, kao mrtav, u baraci, a jednom je dobio i infarkt za vreme prenošenja kamena. Priča da je tada klonuo i polako umirao. Više nije ni osećao bilo kakav bol, jednostavno je utrnuo, seo na kamen, koža i kost, i čekao. I tada je kao od neke utvare, čuo glas iza sebe: "Profesore, vama nije dobro!" Nevjerovatno. Uvijek su ga zvali samo "bando". Šta je sad, ko ga to provocira, ili možda sanjari. Pogledao je, iznad njega je stajao novi isljednik Ranko Balorda. Nije ništa mogao da mu odgovori. Ovaj ga je podigao i rekao mu da odmah ode u bolnicu. Tako je spašen, tako je preživio.

Poslije gotovo šest godina provedenih što u zatvoru, što u "Petrovoj rupi", Mirko Marković pušten je na slobodu 1954. g. U Beogradu se našao sam, bez kuće i kućišta... Prva žena ga je napustila. S njihovom kćeri Natašom u međuvremenu je otišla u Ameriku i više se nije vraćala. Braća i sestre su ili umrli ili bili u inozemstvu. 1958. g. ponovno je uhapšen i odveden na Sveti Grgur, ali su ovdje sada uvjeti života bili mnogo podnošljiviji. Nakon Svetog Grgura konačno ga je UDB-a ostavila na miru. U 55 godini života osnovao je novu porodicu. Oženio se kćeri Miše Brašića, svog starijeg druga iz "Petrove rupe" i s njom imao dvoje djece. Postao je priznati stručnjak i teoretičar u oblasti modernih informativnih sistema i kibernetike.

Nije poznato kad je "Petrova rupa" na Golom otoku prestala funkcionirati. Vjerojatno je to bilo koncem 1953. g. ili u 1954. g. Njeni stanovnici su razmješteni u "obične" logore na Goli otok ili u Bileće, ovisno od toga je li netko bio osuđen na vojnim sudovima, ili kažnjen administrativno.

Da bi se prikrili tragovi zločina "Petrova rupa" je kasnije zatrpana. Nedostupan nam je potpuni popis osuđenika koji su prošli kroz ovo mučilište. Dr. Mirko Marković i Vlado Dapčević u svojim sjećanjima navode niz imena. Bila je tu čitava plejada starih iskusnih članova Partije, pretežno visokoobrazovanih intelektualaca, koji su naivno vjerovali da imaju pravo iznijeti svoje mišljenje makar ono i ne bilo istovjetno s mišljenjem najvišeg vrha Partije. Umjesto da im se odgovori argumentima, oni su zgaženi i popljuvani kao najveće ništarije na ovom svijetu. Pojedinci su bili "opasni" ili "sumnjivi" samo zbog toga što su po službenoj dužnosti dolazili u kontakt sa strancima, npr. u diplomatskoj službi, ili su bili protiv imenovanja Josipa Broza Tita za generalnog sekretara KPJ 1938. g. i sl. Radi ilustracije ovdje ćemo navesti samo manji broj imena ljudi koji su osim **Vlade Dapčevića i dr. Mirka Markovića** bili u "Petrovoj rupi":

- Profesor **Petar Komnenić**, predsjednik crnogorske skupštine, po kome je ova rupa i dobila naziv "Petrova".

- **Miša Brašić**, prije rata je bio politički urednik provladinog lista "Vreme" i pripadao višim slojevima tadašnjeg građanskog društva, ali se preko svog osobnog prijatelja profesora Sime Markovića, koji je jedno vrijeme bio sekretar KPJ, upoznao s idejama ljevice i postao ljevičar. 1949. našao se kao informbiroovac u Petrovoj rupi. Pokušao je samoubojstvo kad je čuo da su njegovu kćer Mirjanu uhapsili kao informbiroovku i doveli na Goli otok. Pronašao je neku zarđalu žicu i zario je sebi u trbuh. Uspjeli su ga spasiti operacijom. Mirjana je kasnije postala supruga dr. Mirka Markovića.

- **Danilo Drezgić**, živio je prije rata u SSSR-u i vratio se u zemlju kao jedan od rukovodilaca jugoslavenske jedinice koja se borila u sastavu Crvene armije. Počinio je samoubojstvo tako da je kriomice o kamen naoštrio dršku aluminijske žlice i njome prerezao sebi grkljan.

- **Dragan Ozren**, radio je prije rata u Kominterni. Prema svjedočenju Radivoja Vukičevića, bivšeg ministra u Vladi Crne Gore, ubijen je na stravičan način u "Petrovoj rupi" (beogradska "Borba" od 10. travnja 1990.). Pisanje o toj temi ponukalo je Ozrenovu suprugu i majku njegove dvoje djece, Idu Radvolinu Litvakovu, da se iz Moskve obrati "Borbi" dugačkim pismom koje je uredništvo u cijelosti objavilo u nekoliko nastavaka (11. do 19. kolovoza 1990. g.). Ida Litvakova je poznata literarna djelatnica i književna prevoditeljica u Rusiji. U pismu je iznijela niz vrlo zanimljivih detalja iz bogate političke aktivnosti svoga supruga. Dragan Ozren rodom je iz Osijeka, po nacionalnosti je Hrvat, a pravo mu je ime i prezime Dragan Miler. Kad je 1926. g. stigao u Prag na studij, odmah se uključio u komunistički pokret jugoslavenskih studenata kojih je u Pragu bilo mnogo. Krajem 1930. g. Ozren je u Pragu uhapšen, jer ga je sud u Beogradu osudio na više godina robije zbog ilegalnog prenošenja

komunističkog materijala. Jugoslavenska kraljevska vlada zatražila je od češkog predsjednika Beneša njegovo izručenje. Obzirom na interpelaciju komunista u čehoslovačkom parlamentu i protestne demonstracije studenata, Ozren nije izručen, već je od njega zatraženo samo da napusti zemlju. Uz pomoć Čehoslovačke komunističke partije stigao je u Sovjetski Savez sredinom 1931. g. Odmah je upućen na rad u redakcijsko - izdavački odjel Kominterne, gdje se kratko vrijeme bavio pripremom hrvatsko-srpskih izdanja, a zatim mu je povjereno rukovođenje centralnom redakcijom za izdavanje i tisak klasika marksizma, publicistike i beletristike na stranim jezicima. Osim što je imao vrlo široko opće obrazovanje, Ozren je govorio i dobro poznao niz jezika: hrvatski, češki, njemački, ruski, engleski, francuski, španjolski i latinski. Na prijedlog Georgija Dimitrova 1935. g. Ozren je osobno preuzeo organizaciju press-centra Sedmog kongresa Kominterne, pripremu izdanja svih kongresnih materijala i organizaciju izložbe revolucionarne knjige svijeta. Ida Litvakova u svom pismu navodi da je njen suprug u Moskvi za vrijeme staljinističkih čistki jednom prilikom bio uhapšen na osnovi službenog pisma s potpisom "Valter", ali je ubrzo pušten, jer se prezime i ime nije poklapalo s Ozrenovom sovjetskom legitimacijom. Naglašavajući da je potvrdu izdanu njenom suprugu pri izlasku iz Butirskog zatvora do danas sačuvala, ona nastavlja: *Međutim, u Kominternu, u izdavačko preduzeće još dugo su dolazila klevetnička pisma i pri njihovom razrađivanju uvijek je zvučalo isto ime. Tu je Ozren i saznao da je **Kratki kurs** prevodio taj isti Valter koga on nikad nije vidio i nije poznao - predstavnik Komunističke partije Jugoslavije ili neko viši u njoj. I taj Valter je bio strašno ljut što je njegov rad dat na provjeru nekakvom deranu, strancu. Čak je posumnjao da najobičniji pregled teksta predstavlja ni manje ni više nego atentat na njegovu veličinu.* (Beogradska "Borba" od 18/19.kolovoza 1990.).

Litvakova smatra velikom greškom svoga supruga što nije prihvatio uporno nagovaranje čeških drugova da se bori s čehoslovačkom armijom generala Svobode. Ali on se zaželio zavičaja, majke, brata, sestara, svojih bližnjih koje nije vidio gotovo petnaest godina. A osjećao je i intimnu potrebu da osobno sudjeluje u oslobađanju svoje domovine. Kao oficir Crvene armije upućen je za rukovodioca politodjela jugoslavenske vojne jedinice formirane na teritoriju SSSR-a kojem su neposredno rukovodili stari komunisti Slovenci, Hrvati i Srbi. Litvakova usput navodi kako su se u toj jedinici pored ostalih nevjerojatno hrabro borili mnogi bivši ustaše i domobrani koji su joj pristupili nakon zarobljavanja na Istočnoj fronti, tako da joj je jedan sovjetski pukovnik koji je s tom jedinicom prošao cijeli njen put, rekao zimi 1944. g. u Moskvi: "Da su ti momci crvenoarmejci, svatko od njih postao bi heroj Sovjetskog Saveza..."

Na dan oslobođenja Beograda Ozren je teško ranjen dopremljen u podrum zgrade bivšeg hotela "Madera" gdje se upravo bio smjestio Centralni komitet KPJ. Litvakova o tome tvrdi slijedeće: *Tamo su ga, u tom podrumu, gotovo pola godine, od oktobra 1944. do marta 1945. tukli, morili gladu, saslušavali i zlostavljali. Još tada bilo im je potrebno da prizna neistinu, da prizna da je "enkavedeovac". A on nije imao šta da prizna, a imao je jaku snagu volje. I u svojoj 37. izišao je iz podruma CK KPJ potpuno sijiđ. Zašto? O tome će također kasnije biti riječi. A kad su ga nakon mojih i drugih traženja iz Moskve pustili na slobodu, Veljko Mićunović je lično od njega zatražio riječ da nikome ništa neće pričati - inače će izgubiti život. Nakon podruma u "Maderi" upućen je prvo u Vojno-izdavačko preduzeće, a potom u izdavačko preduzeće "Prosvetu". Takođe kao urednik. (Dokumente o tome dopisnik "Borbe" može u svako doba provjeriti kod mene u Moskvi.) Tamo u "Prosveti" Ozren je radio sve do one strašne noći kad su nam u stan u Vuka*

Karadžića 11 upali udbovci, prekopali cijelu kuću, sve do dječjih krevetaca, s polica pobacali knjige na pod i pri tome začuđeno klicali: "Gle, Lenjin!", "Gle, Marks!" I pošto su u dva velika zavežljaja pokupili Draganove papire, ti smjeli momci odveli su Dragana. Nije valjda njima trebalo ispričati kako je čovjek koga s pištoljima - revolver s boka, revolver s leđa - gone niz stepenice, kad je decembra 1945. trebalo iz Moskve da dođem k njemu s djecom, napisao: "Bez stvari ćemo se nekako snaći, a knjige valja sve da ponesesh! One su ovdje sad jako potrebne!" I kad je tada, još ratnim "Daglasom" bilo dopušteno prenijeti samo 25 paketa, ja sam morala da ostavim čak dječju odjeću. Potom su se mnoga izdavačka preduzeća u Beogradu, Novom Sadu, čak i u Ljubljani koristila za prevod upravo tim knjigama iz paketa koje je Ozren poručio. I Ozrenov omiljeni Marksov Kapital na njemačkom na taj je način zaglavio kod Moše Pijade koji je tada da li prevodio, da li redigovao svoj stari prevod. I Mile Klopčić mi je, već u Moskvi, vratio našu knjigu Marks o književnosti. I Oskar Davičo je tom za tomom, odnosio od nas Pasternaka. I pomoću tih paketa koje je Dragan poručio izlazili su u "Kulturi" i "Prosveti" tomovi Lenjina, Zlatno tele, knjiga za knjigom. Dragana su odvodili, i stigao je samo da mi kaže: "Shvataš, ja ništa nisam kriv..." Odvodili su ga zauvijek. To je bila noć 3. avgusta 1948. godine. I ja sam sve shvatala. (beogradska "Borba" od 13. kolovoza 1990.)

U završnom dijelu svojeg opširnog pisma Ida Litvakova tvrdi da njen suprug Dragan Ozren nije znao tko je Valter čiji je potpis bio na pismima koja su stizala protiv njega. Saznao je to tek za vrijeme rata boreći se u jugoslovenskoj vojnoj jedinici formiranoj u SSSR-u , i to od tada još pukovnika Georgijevića koji je po sopstvenim riječima, dvadesetih godina Josipu Brozu Titu dao preporuku za ulazak u partiju - tek tu je saznao da je "Valter" upravo Tito. Upravo onaj autor "pisama" po čijem se uticaju i posljedicama može

zaključiti da nisu slata samo na naše sastanke. I eto zašto je na dan oslobođenja Beograda teško ranjeni sovjetski oficir Dragan Ozren bačen u hladan i vlažan podrum "Madere", gdje su ga od oktobra 1944. do marta 1945. tukli i mučili, bezuspješno nastojeći, upravo bezuspješno, da ga prinude da prizna ono čega nije bilo. Ja znam imena onih koji su ga mučili. Ona gromko zvuče. Ali vrijeme je prošlo i čovjek ne želi da prlja hartiju. I eto zašto mi je avgusta 1948. godine Draganovo rublje, sve u krvavim mrljama, s onakvim bijesom bacano iz stražare Glavnjače. Eto zašto su se u logoru R - 101, u Petrovoj rupi, na Golom otoku, toliko trudili da ponize Dragana, da ga oklevetaju, da ga unište ne samo fizički nego i moralno... (beogradska "Borba" 18./19. kolovoza 1990.)

- **Veljko Žižić, general i vrhovni vojni tužilac JNA**, usprotivio se hapšenju ljudi zbog delikta mišljenja, jer ga je smatrao protuzakonitim. Kad je koncem studenoga 1956. g. pomilovana većina "informbiroovaca", Veljko Žižić bio je izuzetak. On je s manjom grupom drugih zatvorenika, bivših visokih vojnih i političkih funkcionera, zadržan na robiji još nekoliko godina.

- **Đorđe Mirašević, general**, crnogorski oficir prije Prvog svjetskog rata, solunski borac, nosilac Karađorđeve zvijezde s mačevima, Francuske legije časti i Partizanske spomenice 1941. Prije hapšenja bio je komandant vojne intendantske akademije. Nakon "Petrove rupe" i bojkota došao je među ostale osuđenike. Sumnjičili su ga da je engleski špijun. Bio je u to vrijeme već star čovjek. Da bi ga što više ponizili, dobio je dužnost da na magarcu odnosi pomije iz zatvoreničke kuhinje svinjama izvan "Žice". Prilikom prolaza kroz kapiju, morao se svaki put javiti milicioneru, a ovaj bi mu podrugljivo odgovorio: "Prolazite vas dva magarca."

- **Stefan Mitrović, pjesnik**, nekadašnji komesar 12. korpusa NOVJ-a, član Centralnog komiteta i Đilasov pomoćnik za agitaciju i propagandu, u "Petrovoj rupi" je

poludio i s tom bolešću vratio se s Golog otoka, a kasnije od toga i umro. Roditelji Stefana Mitrovića bili su rodom iz Svetog Stefana. U Beograd su preselili početkom tridesetih godina. Imali su sedmero djece: Nikolu, Lepu, Ratka, Vukicu, Veljka, Stefana i Miru. U njihovu su kuću dolazili mnogi istaknuti rukovodioci KPJ, među njima i Milovan Đilas. Nikola, Lepa, Ratko i Vukica streljani su na Banjici tijekom 2. svjetskog rata. Čuvena Vukica je među prvima proglašena narodnim herojem Jugoslavije. Veljko je poginuo u ratu. Živi su ostali samo Stefan i Mira. Kad je UDB-a i njih uhapsila kao informbiroovce, majka Ivanica uzela je orden narodnog heroja svoje kćeri Vukice, stavila ga sebi oko vrata, otišla kod Milovana Đilasa i obratila mu se riječima: "Svu sam vam decu dala, a vi mi sada uzeste i ovo dvoje što mi je još ostalo. Pustite ih ako ste ljudi!" Ali "velikog demokratu" Đilasa nisu ganule suze majke Mitrovića. Ona je i sama bila istjerana iz kuće u kojoj je živjela i nekada ugošćavala istaknute jugoslavenske komunističke rukovodioce, ostavljena je bez sredstava za život, da bi živjela od pomoći i dobrote običnih ljudi. (beogradska "Borba" od 19. travnja 1990. g., svjedočenje Olje Miković: "Jedna druga Đilasova nestalnost")

- **Momo Đurić**, predratni prvak Jugoslavije u bacanju kugle, na Sorboni u Parizu završio dva fakulteta - pravni i ekonomski, a u SSSR-u Frunzeovu vojnu akademiju. U vrijeme partizanskog ustanka bio je prvi komandant Valjevskog partizanskog odreda, i zatim komandant Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. U vrijeme rata Ranković i Tito bili su mu neposredni rukovodioci, i od njih se nije odvajao.

- **Nikola - Nino Rupčić**, bivši sekretar Sabora Hrvatske.

- **Vicko Jelaska**, bivši sekretar Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju. Navodno se nije slagao s imenovanjem Tita za Generalnog sekretara KPJ 1938. godine.

- **Rade Žigić**, komesar Glavnog štaba Hrvatske i zatim Druge armije u Zagrebu. Podlegao je mučenjima, zapravo ubijen i ostao zauvijek na Golom otoku.

- **Dušan Brkić**, organizacioni sekretar KP Hrvatske.

- **Dr. Obren Blagojević**, pomoćnik ministra financija FNRJ do hapšenja, a po izlasku iz zatvora profesor na Ekonomskom fakultetu u Nišu. Studij ekonomskih nauka završio prije rata u Parizu

- **Dragutin Gustinčić, inženjer, Slovenac**, profesor na KUMZ-u u Moskvi.

- **Labud Kusovac Obarov**, advokatski pripravnik koji je studirao u Francuskoj i Belgiji, a u Moskvi radio u aparatu Crvene sindikalne internacionale. U Parizu je bio zadužen da drži punkt za prebacivanje jugoslavenskih dobrovoljaca u Španjolsku.

- **Nikola Kovačević Nikita - Čudnovski**, sudionik Oktobarske revolucije i Španjolskog građanskog rata, delegat na VI. kongresu Kominterne, komunistički narodni poslanik u Skupštini Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca dvadesetih godina. U Jugoslaviju se vratio poslije Drugog svjetskog rata.

- **Marko Spahić**, inženjer, tijekom rata spiker radiostanice Slobodna Jugoslavija.

- **Adolf Stumpf, Nijemac iz Osijeka**, profesor na KUNMZ-u, povratnik iz SSSR-a.

- **Radivoje Vukičević**, bivši ministar u Vladi Crne Gore.

- **Milivoje Stevanović**, novinar, poslije rata bio je vanjskopolitički glavni urednik Tanjuga, i zatim urednik "Borbe" za unutrašnju politiku. Odmah poslije oslobođenja bio je poslanik u Skupštini Srbije, a od 1946. g. i poslanik Savezne skupštine. Bio je nosilac Partizanske spomenice 1941. Nijemci su mu 1943. g. strijeljali kod Niša oca, majku i šogoricu. Nakon masovnog otpuštanja informbiroovaca krajem 1956. g. bio je među nekoliko "nepopravljivih" koji su i dalje zadržani na Golom otoku. U zatvoru je proveo 12 godina. Na slobodu je pušten tek 1961. g.

Pošto ne raspolazem opširnijim podacima iz njihovih biografija, iz Hrvatske bih još neke od bivših "stanovnika"

"Petrove rupe" samo spomenuo: **Stojana Cmelića**, tada studenta, danas profesora filozofije, **Antu Cinotija**, enciklopedista, pravnika, **Stevana Zečevića**, narodnog poslanika, potpredsjednika Hrvatskog sabora, **Vladislava Žerjavića**, tada direktora Tvornice šećera u Beogradu, **Petra Olhovi**, oficira, podrijetlom Ukrajinca, **Milana Kalafatića**, španjolskog borca, zamjenika ministra; **Bubanj Andriju**, narodnog poslanika; **Milana Stanića**, apotekara, novinara, direktora Radio Zagreba.

REŽIM I STANJE U ŽENSKOM LOGORU

Prvi logor za žene osuđene zbog Informbiroa osnovan je 1949. na Svetom Grguru. Logor je prema potrebi kasnije premještan na Goli, pa na Grgur, i na kraju ponovno na Goli.

Koliko je kažnjenica prošlo kroz "preodgajanje" u ovom logoru nije poznato. Bilo ih je svakako mnogo manje nego muškaraca, ali o činjenici da niti broj zatvorenica nije bio mali, govori i podatak da ih je samo u jednom danu 1950. g. dopremljeno oko 800 iz Ramskog rita, u neposrednoj blizini Dunava, gdje je dotad također postojao ženski logor, osnovan 1949. g. kao i ženski logor na Golom otoku. Služio je istoj svrsi. Zatvorenice su u Ramskom ritu bile smještene u drvene barake, ustajale su u 4 sata ujutro da bi zatim čitav dan kopale 50 x 100 x 80 cm duboke jame. Već na polovini potrebne dubine pojavljivala bi se voda i pretvarala se u žitko blato u kojem su žene morale raditi. Izložene suncu, stojeći u vodi i blatu obolijevale su od groznice, sunčanih opekotina, gnojnih rana i infekcija. Osim mučenja, kopanje ovih jama nije imalo nikakvu drugu svrhu. Zbog bijega upravnika logora u Rumunjsku, a vjerojatno i zbog blizine granice, ovaj je logor ubrzo zatvoren, a sve kažnjenice otpremljene su u ženski logor na Golom otoku.

Vojvođanka Beatrix Fiksmán Soro zvana Trixi, koja je bila u ženskim logorima tijekom čitavog vremena njihovog postojanja, kazuje da je moglo biti oko 1500 zatvorenica.

Iz svjedočenja niza logorašica vidljivo je da je režim izdržavanja kazne u logoru za žene na Golom bio vrlo sličan, gotovo identičan onome u muškom logoru. Od obaveznog "špalira" koji ih je dočekao prilikom dolaska u logor, do svih drugih oblika ponižavanja i torture, gladovanja, žeđi, teškog fizičkog rada potpuno neprimjerenog ženama - sve se odvijalo po istom receptu kao i kod muškaraca.

Logor je bio ograđen žicom. Milicionari su bili razmješteni na stražarskim mjestima izvan logora i nisu zalazili u "krug". Samo su ujutro dolazile milicajke na jutarnji raport i prebrojavanje. Unutar logora kažnjenice su "samoupravljlale", naravno po uputama Uprave logora i isljednika, odnosno isljednica. Oni su bili stvarna vlast, ali nisu zalazili u logor. Logorom je upravljala kažnjenica određena za komandanta. Svaka baraka imala je svog rukovodioca, kažnjenicu. Vodnici radnih grupa bile su također kažnjenice. Postojala je podjela na one koje su "revidirale" i "bandu". Kao i u muškom logoru sve se svodilo na to da su se kažnjenice morale međusobno kažnjavati, tući, ispitivati i istraživati krivicu.

Zbog ilustracije života u ženskom logoru navest ćemo nekoliko kraćih izvadaka iz knjige "Sjećanja" Eve Grlić:

Prvih dana, onako natečene glave i udova, sva u modricama i dobivenim prnjama - i te prnje su bile dio planiranog poniženja jer su žene koje su dulje na radilištu dobivale ipak s vremena na vrijeme novu odjeću, a te prnje su dobivale nove - vrlo teško sam dolazila uopće svijesti. Teško sam shvaćala što se to zapravo sa mnom zbilo i sa svim tim ostalim ženama: i onima koje tjeraju sad ovamo, sad onamo kao ovce i onima što natjeravaju druge kao čobani stado.

Ustajanje je bilo u 4 sata. Oblačenje na brzinu i trčanje pred baraku u "stroj". Zatim bi stigla dežurna milicionerka kojoj bi komandantica radilišta podnosila izvještaj o brojnom stanju prisutnih. S porcijama koje smo dobili odlazilo se po

doručak u red pred kuhinju. U početku je to najčešće bila prežgana juha s komadom kruha, kasnije su znali biti žganci.

Umivanje je bilo na morskoj obali, jer je slatke vode u početku bilo premalo, samo za piće. Umjesto sapuna komad gline. Već drugi dan nakon dolaska išli smo na rad. Rasporedili su me u četvrt koja je radila u kamenolomu. Jedne su žene oboružane raznim alatima vadile kamen, odlamale stijene. Impresionirala me jedna krupna crnokosa i kratko ošišana - doduše sve su nas uz veliku ciku i vrisku ošišali na vrlo grub način, nastojeći nas što više unakaziti odmah po dolasku - Nataša koja je bila pravi stručnjak za vađenje kamena. Najprije bi mu potražila žilu, pa bi se kopalo okolo naokolo da se do žile dođe s više strana, potom bi se zabijali klinovi na prikladna mjesta, pa smo mlatili batovima po tim klinovima dok se stijena nije odlomila. Kamenje smo na traljama morale nositi za gradnje ili druga za to određena mjesta... Nošenje kamena tokom nekoliko sati slomilo bi i jače ljude čvršće kondicije nego što je bila moja i mojih drugarica iz grada...

Međutim, svaki je naš pokret, svaka jačina udarca maljem po klinu bila pod kontrolom. Ako si malo zastala ili slabije udarila, odmah je "vodnik", također kažnjenica, obično su to bile mlade, snažne djevojke, ili koja druga budna žena primijetila da se po tvom slabom udarcu vidi da si "nepopravljiva banda" koja svoju mržnju prema Partiji pokazuje slabijim radom. A mi, novopridošle, tek svježe premlaćene, jedva smo se vukle i zbog toga bile podvrgnute stalnom naganjanju da idemo i radimo još brže, i grdnjama sa svih strana.

Ovdje su bile žene iz svih krajeva zemlje, svih domaćih narodnosti i pokoja Talijanka... Bilo je tu profesorica, novinarki, partijskih i državnih funkcionerki, poneka radnica i dosta seljanki. Ove su stizale ponajviše iz pograničnih krajeva prema Albaniji i Bugarskoj zbog toga što je neki prebjeg prespavao u njihovoj kući ili kolibi...

O politici a kamoli Informbironu nisu imale pojma. Slušale su jednostavno prastaru plemensku gostoljubivost da se strancu pruži prenoćište.

Na otoku se radilo od šest sati ujutro do dvanaest i poslije objeda opet do šest, a za velikih vrućina od pet do jedanaest ujutro. U početku se smjelo prati samo lice, noge i ruke. Tek poslije možda više od pola godine po mom dolasku dozvoljeno je kupanje u moru, i to jedanput tjedno.

Po dolasku svake nove grupe, poslije večere bile su u barakama seanse koje su se zvale "raskritikovanje". Novopridošlica je morala podrobno ispričati sve što je radila, kakva je bila njezina "neprijateljska" djelatnost, s kim se družila, s kim je surađivala i što je zapravo mislila. Ukoliko bi kažnjenice i rukovodstvo barake, a zapravo uprava, zaključili da "raskritiziranje" nije bilo dovoljno "iskreno", kažnjenica bi morala proći ponovno kroz "špalir" i biti izložena najgorem šikaniranju.

Čini se da su mene držali "lakšim" slučajem. Nisu me optuživali za "špijunažu", što je kod mnogih bio slučaj. Posebno su tako optuživane one koje su bile na dužnosti u inozemstvu, imale posla sa stranim ambasadama, čiji su muževi bili na raznim visokim funkcijama i imali osobito mnogo kontakata s Rusima i ostalim do tada "bratskim" zemljama.

Obično poslije večere, u početku dosta često, netko bi viknuo: "Špalir!". Tada bismo svi protrnuli. Nitko nije bio siguran da neće baš njega ovog puta, Bog te pitaj zbog kakvog grijeha ili izmišljotine, protjerati kroz bolni križni put. Špalir je bio strašan i onima koji su morali stati u redove i biti mašina za mlaćenje, ali još mnogo gori onima koji su kroz njega prolazili... Činilo se da je možda bolje više se derati i kleti, a slabije tući. No uvijek je bilo onih koji su mjerili svaki pokret, svaku "sentimentalnost" prema "bandi" ili "slabost". One koje su bile pretučene vukle bi se zatim danima onako modrih kolobara kao kakav memento.

U pogledu održavanja higijene, velika je prednost bila u tome što je većina žena od straha i napora izgubila menstruaciju.

Po nekoliko puta tjedno budili bi nas usred noći. "Ustajanje!", "Istovar broda!", "Požuri!". Brod je od nekud doplovio i dopremio najčešće građevinski materijal: kreč, cement, pijesak, daske i slično. Gadan je bio istovar kreča. Nekolicina nas s krpama preko lica lopatom je tovarila u utrobi broda kreč na tralje ili u kolica. Bilo je strašno zagušljivo, a mi bijele kao duhovi i jedva disale. Nije bilo lakše ni onima što su nosile tralje ili gurale kolica iz utrobe broda na obalu, pa dalje. Još je gori bio istovar teških cementnih vreća.

Najteži mi se činio istovar jedne noći u veljači kad je brod dopremio betonske stupove. Noć je bila ledena, vjetrovita i padala je susnježica, a mi nismo imali niti debelih čarapa, nosile smo uglavnom obojke, to jest krpe u opancima umjesto čarapa, niti rukavica. Već samo izvlačenje tih stupova za goloruke žene bio je strašan problem, a zatim smo ih vukle na brijeg, uzbrdo, na mjesta gdje su već za njih bile iskopane rupe, jer je to trebala biti ograda oko logora.

U to vrijeme su nas hranili uglavnom juhom od graha koji je bio pun žižaka, kojih je na vodi plivalo više nego graha.

Natalija Petrović bila je u vrijeme hapšenja studentica Medicinskog fakulteta u Beogradu. Po izlasku iz zatvora nastavila je studij na Pravnom fakultetu i postala diplomirani pravnik. Izdržavanje kazne započela je u Ramskom ritu i dovršila na Golom otoku. Njena sjećanja na to vrijeme objavljena su u beogradskoj "Borbi" u četiri nastavka od 18. do 22. travnja 1990. g. Iz svjedočenja Natalije Petrović navest ćemo nekoliko kraćih odlomaka:

Pred postrojenim i ukipljenim zatvorenicama na Golom otoku oholo se šepuri glavni upravnik Veselin Bulatović i glasno "mudruje": "Bolje da ste kriminalke, lopovi,

prostitutke, ubice, nego što ste izdajnici Tita i Partije." Ja u stroju drhtim od straha, iznemoglosti i neizvesnosti i u svesti pokušavam da zadržim samo jednu misao: "Ne, to ne!"

Opet pred strojem sikće upravnica Marija Zelić: "Nijedna od vas neće izaći odavde dok se ne kompromituje! Upamtite dobro: nijedna neće izaći dok se ne kompromituje!" Unosi se svojim zelenim očima u lice čas ovoj čas onoj ženi, a ja opet drhtim od straha, iznemoglosti i neizvesnosti i u svesti pokušavam da zadržim samo onu istu misao: "Ne! To ne!"

U onim trenucima sabirala sam posljednje deliće snage da sačuvam sebe, pojedinca, svoj lični i moralni integritet. Tada nisam imala ni vremena ni snage da postavim sebi ključno pitanje: pa, kakvo se to društvo izgrađuje u zemlji u kojoj je bolje biti kriminalac, lopov, prostitutka, ubica... u kojoj se mora biti kompromitovan da bi se moglo izaći na slobodu? Sada mogu pitanje i da proširim: u čemu se sastoji "izdaja" jedne političke partije i njenog lidera? Sa kakvim legitimitetom jedna politička partija može da hapsi, muči i fizički uništava svoje članove koji su joj okrenuli leđa? Da li je to politika?

Vrlo jednostavno: kada se obrazuje "špalir", onda ćeš ili stajati u njemu i udarati - ili ćeš ići kroz špalir i biti udaran. Trećega nema! A kroz špalir se išlo onoliko puta koliko to sobni starešina (odnosno islednik) odredi, pri čemu Udbini lekari u većini slučajeva neće pružiti nikakvu zaštitu. Jednostavno, oni nisu bili tamo da bi zdravstveno štitili kažnjenike, već da bi pisali lažne nalaze o uzrocima smrti. U špaliru je moglo da se udara jače ili slabije, moglo je pomalo i da se zabušava, ali nije moglo uvijek: naime, tu je obavezno bio neko ko je gledao i procenjivao "revnostan rad". Među onima koji su trčali kroz špalir - verovali ili ne! - uvek se našao poneko ko bi otišao na raport da optuži svoje batinaše kako nisu bili dovoljno revnosni! Bio je to način da se iskupe za ubuduće, da ne trče sutradan, već da budu među onima koji tuku.

Bilans "prevaspitavanja" kažnjenica od strane Marije Zelić je, koliko ja znam, pored niza prebijenih, unakaženih i trajno fizički i mentalno oštećenih ljudi, i dva smrtna slučaja i jedno samoubistvo. Žena koja se sama ubila nije više mogla da izdrži prolaženje kroz špalir. Radi se o Olji Aleksić, Ruskinji iz emigrantske porodice udatoj za Jugoslovena, advokata iz Kruševca. Imala je tek 36 ili 37 godina, ali je izgledala mnogo starije. Kada smo se vraćali s rada, ona je drhtala dok su prozivali one koji te večeri idu kroz špalir i dobivaju batine. Prozvali su nju, Olju. Drugoga dana - isto. Trećeg dana nije više mogla da izdrži, prepala se, umesto u špalir otišla je na drugu stranu i obesila se.

Pored Savke Tasić, koja je batinama ubijena po naređenju Marije Zelić, žrtva je i Vera Mirić, studentkinja iz SSSR, koja se poslije Rezolucije vratila u Jugoslaviju. Uhapšena je navodno kao zavrbovani špijun NKVD-a. Jednog dana Centar logora je dobio naređenje da pritisne Veru Mirić i određene su tri batinašice da je tuku. Umrkla je od batina. Marija nam je poslije rekla da je uzrok smrti: dizenterija.

Jednog dana je, u ljeto 1950. godine na Grgur stigla i Danica Jovanović, rođena Šević, kćerka čuvenog pedagoga, akademika Milana Ševića. Imala je tridesetak godina i, kada sam ja 3. januara 1950. otišla s jednom grupom u Zabelu, ona je ostala u istražnom zatvoru.

Kada sam i nju ugledala da dolazi na Grgur znala sam da će prvo morati da prođe kroz špalir. Pokušavala sam da joj stavim to do znanja, da priđem, da joj objasnim da nismo svi takvi. Ali nikako nisam mogla da joj priđem, posebno dok se ona ne "raskritikuje" Posle nekoliko dana, ona izlazi! Gledam je u oči da joj stavim do znanja da sam ja ista ona ranija Nata, da nisam postala batinaš. Ali, ona kao da to ne vidi, počinje: "Kada sam za vreme rata uhapšena i odvedena u Specijalnu policiju, odala sam neke drugove i tada sam postala agent Specijalne policije. Eto, vidite, to je lik pravog

ibeovca."! Šta je ovo, mislim se?! Ona je više poblesavila u Beogradu nego mi ovde! I posle izvesnog vremena, kada je popustio režim prema "novoj bandi", ja dođem do nje. A ona kaže: "Zato su me i ostavili u istražnom, da me uvežbaju sa islednikom da baš to kažem, iako to nisam nikad uradila, pa da što prije idem kući! Dok sam se opirala, vezivali su mi ruke i noge na leđa, savijali mi kičmu i vezivali dasku, a islednik je gasio cigarete po mom telu..." I tako je ona to "uvežbala". Poslije se po novinama pisalo ko su sve ibeovci - špijuni, agenti, provokatori Specijalne policije... A ona je, inače, ceo rat provela u Smederevskoj Palanci, nije imala teorijske šanse da bude u beogradskoj Specijalnoj policiji... Pre njenog izlaska, ja sam došla ranije, odem u Dositejevu da obidem njenu majku i sina Coku. Pita me "Kako je tamo". "Bilo je teško, ali je sada ipak lakše", kažem joj. "Hvala bogu, dete, da neko kaže da je tamo bilo teško! Svi koji dođu kažu mi - divno nam je bilo, kao na letovanju, partija je velika i u pravu je prema nama..."

Među poznatijim zatvorenicama na Golom otoku bila je i Brana Marković. Više žena je u svojim svjedočanstvima spominje kao veliku mučenicu. Iako je već bila starica, tijekom čitavog vremena trajanja ženskog logora na Golom ona je bila stalno pod bojkotom i do krajnosti maltretirana. Brana Marković bila je profesorica književnosti i supruga profesora matematike Sime Markovića, koji je na Vukovarskom kongresu 1920. g. bio izabran za sekretara KPJ. Kad je KPJ zabranjena, Marković je pobjegao u SSSR, a kad su i nju počeli progoniti, za njim je uskoro krenula i supruga Brana. Sima Marković nestao je u staljinskim čistkama, a Brana se je po završetku Drugog svjetskog rata vratila u Beograd, i do hapšenja bila direktor jednog izdavačkog poduzeća. Uhapšena je kao i većina drugih ljudi u to vrijeme na temelju "rekla-kazala" argumenata. Kroz višegodišnju torturu na Golom uzalud su od nje pokušavali izvući bilo kakvo, makar

neistinito priznanje. Sa Golog je izašla s posljedicama. Sama i ostarjela na kraju je izvršila samoubojstvo na Novom groblju u Beogradu.

U svojoj ispovijesti (beogradska "Borba" od 22. veljače 1990.) Mileva Tomić sjeća se nekih žena koje su bile proganjane još grublje od ostalih zatvorenica. Pored ostalih spominje Miljušu Jovanović, sestru Arse Jovanovića, bivšeg načelnika Vrhovnog štaba NOV. *Iako je bila invalid, jer su joj na Igmanu promrzla stopala, dosta su je mučili. Teško je prošla i Anda Milić, sestra Žarka Zrenjanina... Žao mi je bilo Olje Aleksić, bila je udata za Rusa pa su je zvali "špijun NKVD". Jedne večeri su je mučili i najverovatnije ubili. Nas ostale žene probudili su oko četiri sata ujutro i naterali da tražimo Olju. Rečeno nam je da je pobegla. Posle dva, tri sata pokazali su nam drvo gde su je našli obešenu, ali to je drvo bilo tako zakržljalo da se na njemu ni mačka nije mogla obesiti. Nismo verovali u to da je izvršila samoubistvo. Sestri Žarka Zrenjnina, Andi Milić, obesili su oko vrata karton i dali joj da vodi jedno kuće. Na kartonu je pisalo: "Ja, pas i moj rod smo za Informbiro". Jednoj profesorici sa Ljubljanskog univerziteta, predavala je čini mi se umetnost, obesili su oko vrata šuplju kost i napisali: "Glođem kosti kao pas". Čini mi se da se zvala Milica. Žao mi je što se ne mogu setiti imena jedne profesorice iz Zemuna, uhapsili su je odmah poslije porođaja, nije praktično ni videla svoje dete.*

Kosana Milošević bila je prije hapšenja poručnik, na službi u Karlovcu. Navodno je bila prva žena oficir osuđena od vojnog suda zbog Informbiroa. Iz njenih sjećanja (beogradska "Borba" od 19. veljače 1990. g.) navodimo sljedeće: *Ujutro sam stigla na Goli otok. Dočekao me je dug špalir žena, pesma "Ubićemo svakog skota ko je protiv KP-jota" i "Oj Staljine stara bako, ne vara se Tito lako". Čim sam izašla iz broda prišla mi je Betika Romano, zatvorenica koja je bila*

gora od svih čuvara. Uхватила me je za kosu i provukla kroz špalir dug tri kilometra! Svi su me udarali i pljuvali, šiktala je krv iz mene. Bacili su me ispod boksa visokog 30 santimetara, glava mi je bila do kible gdje se vršila nužda. U ušima mi je zujalo, oči su mi otečene, a po meni hodaju hiljade stenica. Zato što nisam htela da revidiram, bila sam bojkotovana i nisu hteli da me prime u kolektiv. Nisam smela ni sa kim da razgovaram i stalno sam bila na teralici. Nisu imali milosti ni prema kome, čak su i Zlatu Šćepanović, invalida bez desne ruke, tukli i mučili. Mi bojkotovane mogle smo da razgovaramo samo sa "aktivistima". Radile smo najteže poslove: čistile septičke jame, terale kamen uzbrdo i nizbrdo, gasile kreč, zidale magazine... Dok smo radile, uzvikivale smo parole "Za Tita, za Partiju, za UDBU", ja to nisam htela da uzvikujem...

Na Otoku sam upoznala i Gordanu Mihailović, ćerku Draže Mihailovića, nosila je kamen sa mnom i stvarno se ljudski ponašala. Tamo sam upoznala mnogo žena čiji su se zdravi životi praktično ugasili na Golom otoku: Draginju Vušović, Julu Radulović, Nedeljku Sadžak i mnoge druge. Većina njih nije se udavala, ostale su same. Jelena Hadžikan je od mnogobrojnih maltretiranja oćelavila, danas živi u Australiji.

ODGOVORNOST ZA GOLOOTOČKE ZLOČINE

Golootočki logorski sistem je kombinacija represivnih metoda najprizemnije, neljudske vrste. Njegov autor koristio se iskustvima: a) "Ohrane", tajne ruske carske policije (stroj za prebijanje, mreža osuđeničkih agenata, provokatora), b) gestapovskih koncentracionih logora ("kapo", sobni starješina, izgladnjivanje, epidemije) i c) staljinskog GULAGA (povećanje dosuđene kazne tokom robijanja, zabrana posjeta, težak fizički rad). Jugoslavenski kreator logora za informbiroovce dodao je navedenoj kombinaciji još **institut "produžene istrage"** uz kompletan isljednički aparat radi nastavljanja istražnog postupka nad već osuđenim osobama, i **institut fiktivne zatvoreničke samouprave** kojom je u cijelosti dirigirala Uprava, a služila je danonoćnoj fizičkoj i psihičkoj torturi i samouništenju zatvorenika. Time je dan veliki vlastiti doprinos usavršavanju sistema obračuna s političkim neistomišljenicima i nadmašio svoje uzore.

Stravični zločini koji su se događali na Golom otoku i čitavom Arhipelagu Goli, uključujući i istražne zatvore, koji su prethodili slanju u logore, nisu bili samo običan zbroj pojedinačnih zločina, nego detaljno isplanirani zločinački sustav, pažljivo nadziran i usmjeravan iz jednog centra. Vrijeme od najmanje pet godina u kome se ovo događalo i rasprostranjenost na čitavu zemlju, svjedoči da to nisu bile

slučajnosti koje se događaju, na primjer, u ratovima, kada i niži starješina, ako je bolesna osoba, može počiniti zločin, a ljaga se pripisuje čitavoj armiji. Prema vremenu trajanja, masovnosti hapšenja, ujednačenim kriterijima za hapšenje i jednako neljudskom tretmanu uhapšenih na području čitave države, može se zaključiti da se sve događalo po smjernicama i pod pokroviteljstvom najužeg kruga u vrhu vlasti, koji su u to vrijeme činili Aleksandar Ranković, Josip Broz, Edvard Kardelj i Milovan Đilas. Postoje čak sumnje da su neki od njih odlučujuće utjecali na hapšenje pojedinih ljudi koji su im se ranije zamjerili. Trebalo bi biti krajnje naivan, pa povjerovati da su deseci tisuća ljudi, i to članova centralnih komiteta, visokih državnih funkcionera, generala, oficira, intelektualaca svih vrsta, proslavljenih boraca antifašističkog rata i narodnih heroja, uključujući i obične članove Partije, te manji broj onih koji to nisu bili, u jednoj ekstremno totalitarnoj državi, kakva je Jugoslavija bila u ono vrijeme, mogli biti uhapšeni i podvrgnuti najbrutalnijoj torturi, bez načelne suglasnosti i blagoslova najvišeg vrha, u prvom redu Josipa Broza. Nitko se to ne bi usudio činiti njemu iza leđa, a kad bi i pokušao, bio bi u najkraćem roku zaustavljen.

Priče o tome kako vrh Partije nije znao što se događa, koje je u prvom redu širio Milovan Đilas, a i još neki pojedinci, providna su laž. Dobrici Ćosiću, članu CK i poznatom srpskom književniku dozvoljeno je da posjeti Goli otok i razgovara s osuđenima među kojima je neke i osobno poznavao. Pojedini osuđenici u svojim sjećanjima navode i susret sa Ćosićem na Golom. Ponašao se kao da je "pao s Marsa". Pravio se naivan čudeći se kako mogu hvaliti život na Golom otoku i Upravu, a nije pomislio da su oni možda dresirani da tako govore i pišu. Navodno je svoja zapažanja kasnije ispričao Đilas, koji je pozvao Rankovića i Kardelja. Ova dvojica su se tobože zgražali nad strahotama koje su čuli. A Ranković je prije Ćosića u nekoliko navrata obilazio

muški i ženski logor na Golome i logor u Bileći. sa čitavom svitom svojih suradnika među kojima je u Bileći bila i njegova supruga Slavka, pa je vrlo dobro znao što se tamo događa. Zar se ti licemjeri, koji su tako glasno osuđivali strahote u Staljinovim logorima, prikazujući istovremeno sebe kao slobodoumne humaniste, nikada nisu zapitali što se događa s njihovim znancima i nekadašnjim prijateljima u jugoslavenskim logorima? Tijekom 1954. g. zaista se stanje u logorima počelo mijenjati, ali razlog tome nije bila informacija koju je s Golog donio Dobrica Ćosić, nego izmijenjene političke prilike, Staljinova smrt, dolazak Hruščova u Jugoslaviju, učvršćenje međunarodnog i unutrašnje političkog položaja vladajućeg režima, te procjena vrha da bi produženje statusa quo na Golom otoku u promijenjenim okolnostima moglo donijeti neugodnosti. Priča s Dobricom Ćosićem imala je svrhu da pred javnošću prikrije bezdušnu svirepost vrha, jer tobože oni ne bi to dozvolili, ali ranije nisu znali što se događa dok ih Ćosić nije obavijestio.

Prema tome glavni krivac za Goli otok bio je najviši vrh Partije i Države. Bez njegovog blagoslova takav projekt fizičkog i moralnog uništavanja ljudi nije bilo moguće realizirati. Oni su angažirali i odgovarajući kadar za koji su znali da je sposoban prljavi posao obaviti dosljedno. Sami su ostali u nedostižnim visinama, glumeći borce za slobodu i humanizam, ali istovremeno držeći čvrsto u svojim rukama glavne konce kojima su izdaleka dirigirali golootočkim paklom. Monstrum u čijoj se glavi rodila ideja o projektu Golog otoka manji je krivac od onih koji su ga prihvatili i ostvarili.

Bezumni i olaka hapšenja mase nedužnih ljudi i njihovo podvrgavanje golootočkoj torturi, ne mogu se pravdati potrebom da se poduzmu preventivne i represivne mjere protiv "izdajnika" koji su se tobože angažirali ili su bili spremni angažirati se na strani vanjskog agresora, čije trupe već

okupljene na granicama prema Jugoslaviji ugrožavaju nezavisnost jugoslavenske države i vjekovnom borbom stečenu slobodu njenih naroda. Odluka o formiranju golootočkih kažnjeničkih logora donesena je u vrijeme kada se već bila potvrdila pretpostavka da Staljin neće ni pokušati da upadom sovjetskih trupa ugrozi nezavisnost Jugoslavije i prisili na poslušnost njene vodeće ličnosti. Sjedinjene Američke Države bile su već upozorile Sovjetski Savez da će ratni pohod na Jugoslaviju smatrati povodom za treći svjetski rat. U datim okolnostima niti svemoćni Staljin nije smio svoje vojne snage izložiti takvom riziku.

S obzirom na sovjetsko okruženje i indoktrinaciju izvjesnog broja ljudi Staljinovim kultom ličnosti, koju je upravo vrh KPJ do zadnjeg časa nametao, informbироovski protivnik u zemlji nije trebao biti podcijenjen. Ali niti precijenjen, s obzirom na kobne posljedice takve precijenjenosti s gledišta globalnih interesa države i naroda.

Precjenjivanje opasnosti od informbироовskih protivnika, držeći se dogmatskog staljinističkog učenja da se svaki protivnik u borbi za vlast mora satrti pod svaku cijenu, vrh Partije dovelo je do odluke koja se u realizaciji pretvorila u lov na vještice kao u srednjem vijeku u vrijeme inkvizicije. Nastala je hajkaška potjera, prije svega na prikrivene informbироовce, jer je otvorenih bilo relativno malo, a vremenom ih više gotovo i nije bilo. Tom hajkom se, pored ostalog, odvrćala pažnja naroda od sve većih gospodarskih neuspjeha i nedaća, kao i u Sovjetskom Savezu u vrijeme Staljinovih čistki. Strah od hapšenja i zatočenja na Golom otoku zatomio je strah od drugih nevolja. Svi drugi neriješeni problemi postali su sekundarni.

U toj hajci stradali su mahom nevini, kreativni kadrovi, koji su odanost svojoj zemlji i narodu bezbroj puta dokazali, i nisu bili nikakvi izdajnici, ali nisu bili ni poltroni i slijepi poslušnici, već ljudi koji su razmišljali svojom glavom i vjerovali da imaju pravo kritički gledati oko sebe.

Profesionalni hajkači, angažirani u abnormalno velikom broju iz redova isljednika, obavještajaca, kontraobavještajaca, doušnika, pojačani suradnjom s običnim članovima Partije u poduzećima, ustanovama, školama, fakultetima, institutima, sve do akademija znanosti i umjetnosti, reagirali su na svaki šušanj, da bi se dokazali, stekli priznanja, privilegije i napredovali u službi. Politički neangažirani i pasivni - postaju sumnjivi. Ako su svojim radom i sposobnostima stigli do rukovodećeg mjesta, njih se odstranjuje s položaja, a često i sa posla, ukoliko netko od "politički zaslužnih" pretendira na njihovo radno mjesto. Nitko nije vodio računa, a nije ni smio, o zastrašujućim posljedicama takve predimenzionirane hajke, koja se očitovala ne samo u jezivoj sudbini nevinih stradalnika, već i u apsurdnoj diferencijaciji svih vrsta kadrova. Umjesto po radu i sposobnostima, prvenstveno se napredovalo po političkoj podobnosti, koja se u to vrijeme uglavnom dokazivala spremnošću na suradnju s UDB-om u borbi protiv neprijatelja. To je vodilo u negativnu selekciju kadrova čije se dugoročne posljedice osjećaju i danas. Vrh države i Partije nije zbog toga boljela glava. Njihova osnovna briga bila je sačuvati i učvrstiti svoju neograničenu moć. Cijena koju će narod zbog toga platiti najmanje ih je zanimala.

Najprljavije zamisli golotočkog projekta, kojima je jugoslavenski totalitarizam nadmašio praksu nacifašističkih i staljinističkih logora, bile su nastavak istrage nakon izrečene presude tijekom čitavog vremena izdržavanja kazne, i prisiljavanje da zatvorenici dokazuju svoj povratak na "put Partije i Tita" zločinačkim odnosom prema drugim zatvorenicima, podvrgavajući ih po direktivi isljednika najjezovitijim oblicima torture, istovremeno se međusobno moralno i fizički uništavajući. Takve odredbe vjerojatno nisu nikada i nigdje zapisane ili kodificirane, ali je njihova primjena u praksi bila detaljno razrađena i u logorima Arhipelaga Goli dosljedno su primjenjivane. Cilj je bio da se kod političkih

zatvorenika stvori odnos totalnog međusobnog nepovjerenja, da svaki od njih prije izlaska iz zatvora bude koliko je više moguće ponižen i da se osjeća moralno diskreditiran, kao izdajnik i ništarija koju ima pravo svatko prezirati. O svemu tome već je pisano opširnije u prethodnim poglavljima. Ovdje nam preostaje da pokušamo ukratko odgovoriti na dva dosta složena pitanja, bez pretenzija da naši odgovori budu definitivni i kompletni, jer bi to bio posao za stručnu obradu sociologa, psihologa, pravnika, povjesničara i drugih, a mi raspoložemo samo ograničenim brojem sjećanja preživjelih.

1. Kako je Uprava Golog otoka uspjela nametnuti tako velikoj masi političkih zatvorenika režim u kome su se sami međusobno ubijali, mučili, mrcvarili kako fizički tako psihički po direktivama i za račun svojih zlotvora?

Za odgovor na to pitanje ne raspoložemo materijalnim dokazima, ali postoje pretpostavke koje su logične i vjerojatne.

Prije svega samo mjesto logora odabrano je vrlo promišljeno. Osamljeni otočić na koji ionako nitko nije dolazio, daleko od naseljenih mjesta, uz zabranu plovidbe čitavim okolnim područjem postao je potpuno nedostupan za nepozvane. Tamo se na miru, daleko od očiju javnosti, moglo eksperimentirati sa zatvorenicima, pa i ubijati ih kad zatreba.

Zanimljivo je da se u dostupnim sjećanjima prvih informbiroovskih logoraša na Golom otoku nigdje ne spominje gradnja baraka za smještaj. Kad su oni došli, barake su već bile postavljene, ali ostaje otvoreno pitanje tko ih je postavio.

Doček prve grupe logoraša morao je biti brižljivo pripremljen. Batinaški špalir za njihov doček organiziran je navodno od milicije i 200 kriminalaca koji su specijalno za tu

priliku dovedeni na Goli otok. Nije isključena mogućnost da su ti kriminalci prethodno izgradili barake.

Međutim, bez obzira na nagađanja o ubačenim kriminalcima, sigurno je i struktura uhapšenih informbiroovaca olakšala planerima Golog otoka da među njima pronadu potreban broj onih koji su bili spremni da se iz kaše u kojoj su se našli čim prije izvuku ne birajući sredstva.

Vrlo mali broj uhapšenih bio je tvrde opredijeljen za Rezoluciju IB-a i protiv struktura koje su ih hapsile. Na drugoj strani bila je ogromna većina uhapšenih koja nikad nije bila za Rezoluciju, a u zatvor su stigli zbog neke neoprezne rečenice, lažnih optužbi i sl. Takvi su naivno vjerovali da njihova "greška" nije neoprostiva.

Pošto su hapšenja počela odmah poslije Rezolucije 1948. g., a logor na Golom osnovan tek polovinom 1949. g., UDB-i nije bio problem da u međuvremenu među uhapšenima širom Jugoslavije pronade potreban broj odgovarajućih zatvorenika, neopterećenih intelektualnim ili moralnim dilemama, čija je glavna briga bila da sačuvaju vlastitu kožu, makar po cijenu tuđeg života, i da se domognu što punije porcije i lakšeg rada dok se ne izvuku iz zatvora. Dovedeni na Goli otok, takvi su pomogli Upravi da zavede režim kakav su arhitekti ovog logora zamislili. Njihovim postavljanjem za sobne starješine, vodnike, brigadire i sl. stvorena je odmah u početku kadrovska baza na koju se Uprava mogla osloniti i preko nje držati sve konce u svojim rukama. Ostali zatvorenici, iako su bili u većini, bili su bespomoćni. Organizirani otpor bio je nemoguć, ne samo zbog stvorene atmosfere u kojoj nitko nikome nije mogao vjerovati, već i zbog toga što bi bio ugušen u krvi, a žrtve bi bile nesagledive. Pojedinci koji su se pokušavali oduprijeti, bili su slomljeni ili uništeni. Već prvih dana ubijen je prof. Blaž Raičević, sekretar CK Crne Gore.

Kad je jednom pokrenut, sustav se je dalje bez problema održavao popunjavajući se novim grupama zatvorenika iz svih

krajeva Jugoslavije, kojima nakon doživljenog šoka prolaskom kroz batinaški špalir, nije preostalo drugo nego jedino da misle kako ostati čitav u tom paklu.

2. Pada li krivica za počinjene zločine na moćnike koji su uspostavili golotočki sustav i njime u potpunosti dirigirali, ili dijelom na izbezumljene i onemoćale zatvorenike koji su u mnogo slučajeva bili neposredni izvršitelji zločina?

Nepravедno je kriviti i optuživati roba za ono što je učinio pod prisilom i na zahtjev svojeg gospodara.

Robovi gladijatori čijim su se borbama sadistički naslađivali stari Rimljani morali su na kraju borbe ubiti svoga poraženog protivnika, ako su imperator i publika okrenuli palčeve prema dolje, što je značilo da žele vidjeti kako ga pobjednik kolje svojim mačem. Za ovo ubojstvo nije bio kriv ubojica, već oni koji su to od njega zahtijevali.

Za zločine spaljivanja živih ljudi u hitlerovim koncentracioni logorima nisu krivi internirci koji su obavljali tehničke poslove u krematorijima.

Krajnje je podlo kad pojedinci iz aparata koji je ljude hapsio, slao na Goli otok i tamo organizirao pakao, krivicu za golotočke zločine pokušavaju prebaciti u cijelosti ili dijelom na izbezumljene i onemoćale zatvorenike. **Za golotočka zvjerstva nisu krivi zatvorenici kao neposredni izvršitelji, već oni koji su ih prisiljavali da proganjaju jedan drugoga. Uprava je nametnula sistem međusobnog uništavanja, njime je u potpunosti dirigirala i mogla ga je u svakom času po svom nahodenju promijeniti. Najbolji dokaz za tu tvrdnju je način kako je nehumani golotočki sustav promijenjen u času kad su Uprava i njeni dirigenti procijenili da im više nije potreban.**

Iako se tijekom 1954. g. počelo osjećati izvjesno poboljšanje uvjeta života u logoru, sistem unutarnje

"samouprave" u službi represije ostao je i dalje nedimut. Jednoga dana u srpnju 1955. iznenada su postrojeni svi zatvorenici ispred logorske pozornice. Došao je upravnik Nikola Bugarčić sa svojim pomoćnicima i počeo prozivati redom od komandanta Centra Čede Jovanovića i njegovih pomoćnika u Centru, do svih sobnih starješina i njihovih zamjenika. Kad su se svi prozvani postrojili na pozornici, upravnik Nikola Bugarčić održao je govor u kome ih je optužio da su iz kantine u Upravi krali suhomesnate proizvode i piće, donosili to u Centar, i tamo u čast dolaska Nikite Hruščova i Bulganjina pili bakarsku vodicu, te međusobno nazdravljali. Radi toga ih je proglasio "lopovskom brigadom". Odmah su odvedeni u posebnu baraku koja je prethodnih dana bila za njih pripremljena i ograđena bodljikavom žicom tako da su bili izolirani od drugih zatvorenika. Uprava je imenovala nove sobne starješine, ali najvažnije je da je toga dana po kratkom postupku ukinuta podjela zatvorenika na aktiviste, revidirce i bandu, a međusobna maltretiranja na toj osnovi su konačno prestala. Život i odnosi među zatvorenicima na Golom otoku svedeni su preko noći u normalne zatvorske okvire. Uprava je mogla zločinačke metode zaustaviti mnogo ranije, kad je god htjela, ali nije to učinila. Naprotiv, inicirala ih je i favorizirala. Uz svoje pokrovitelje, Uprava je isključivi krivac za zvjerstva učinjena na Golom otoku, a ne zatvorenici, pa niti oni koji su joj pokorno služili kao batinaši.

Krajnji cilj golotočkog sustava bio je osmišljen tako da uz pomoć permanentne torture i psihološkog pritiska pretvori zatvorenika u moralnu ništariju, tako da se osjeća kompromitiran u vlastitim očima, te da ga se učini politički bezopasnim i pogodnim za manipulaciju i nakon puštanja na slobodu. Ljudi su dovođeni u stanje očaja i potpune bespomoćnosti, kad su bili spremni da radi spašavanja golog života učine sve što se od njih tražilo. A od njih se

uvijek tražilo ono što je u normalnom životu smatrano nemoralnim: da za isljednike pišu zapisnike o svojim bližnjima na slobodi, i dovode ih u opasnost da i oni nastradaju, da denunciraju svoje zatvorske supatnike, da ih tuku, gone na tragaču, pljuju na njih itd. Jedino su tako mogli dokazati da su se vratili na put "Partije i Tita". Za onoga tko to nije bio spreman raditi, tortura se nastavljala

Među desetinama tisuća ljudi koji su prošli kroz Goli otok postojale su ogromne razlike. Nisu svi bili jednako izdržljivi i jaki. Bilo je mladih i starih, zdravih i bolesnih, visokoobrazovanih i nepismenih, ideološki čvrsto opredijeljenih i kolebljivih, principijelnih i neprincipijelnih, snalažljivih i nespretnih, iskusnih i neiskusnih itd. Razlike po svim osnovama mogle bi se nizati beskonačno. Isto tako niti pritisak na sve zatvorenike nije bio isti. Ukoliko je netko bio obrazovaniji, na višoj funkciji, imao viši čin, utoliko je bio podvrgnut većem pritisku.

S obzirom na svoje različite osobine, ljudi su se u takvim prilikama različito ponašali, i na razne načine pokušavali izvlačiti iz nevolje koja ih je snašla.

Najbrže su se adaptirali oni bez moralnih skrupula. Iz njihovih redova Uprava logora regrutirala je batinaše, ubojice, provokatore i doušnike, uvijek spremne na sve što se od njih zahtijeva. Svugdje se mogu naći takvi tipovi, možda u još većem postotku nego na Golom otoku, ali u slobodnom svijetu oni često ostaju prikriveni i čak mogu živjeti u skladu s postojećim normama u društvu. Režim na Golom otoku stimulirao je njihovu bezosjećajnost prema nevoljama drugih ljudi, pa su postali vidljiviji.

Svi ostali zatvorenici koprcali su se između dva žrvnja: kako da od sebe otklone i ublaže zlo ili barem sačuvaju goli život, ali i kako da pred svojom savješću i drugim ljudima sačuvaju neokaljani obraz, dostojanstvo čovjeka, odnosno svoj moralni identitet. Bilo je to vrlo teško, ali ne i sasvim

nemoguće. Trebalo je brzo naučiti kako da se popušta, ali ne i preko određene granice da se ne bi survalo niz strminu moralnog ponora. Trpjeti glad i žeđ, brektati pod kamenom, gušiti se nad kiblom, ali reći samo ono što UDB-a već zna kako ne bi drugoga uvalio u istu nevolju. Trebalo je razlikovati bitno od nebitnoga. Diskutirati na sobnim konferencijama služeći se obaveznim frazama, skandirati svojim zlotvorima, izvikivati parole i sl. bilo je odvratno do povraćanja, ali nikom nije štetilo, a moglo je stvoriti utisak, i barem trenutno olakšati pritisak. Svatko se morao snalaziti sam. Povjeravati se i najboljem prijatelju bilo je vrlo riskantno za obojicu. To je iskustvo na Golom pokazalo mnogo puta.

Mnogima nikakvo koprcanje nije pomoglo. Njihove kosti ostale su negdje na kamenjarima Golog, Grgura, Ugljana ili Bileće u neobilježenim grobovima. Ogromna većina je ipak izdržala do slobode, netko s većim, a netko manjim s fizičkim i duševnim ožiljcima, ali sačuvavši u osnovi svoje ljudsko dostojanstvo i moralni integritet.

“Velika žica” - pogled iz Velike drage. Na slici se vidi zgrada kuhinje, ali se ne vide paviljoni za kažnjenike, jer se nalaze desno u uvali koju od pogleda s mora zaklanja brdo, 1998. godina

Stepenište u “velikoj žici”, rujan 2001.

ODNOS PREMA USPOMENI NA GOLI OTOK U HRVATSKOJ

Čuvanje uspomene na Goli otok kao najveće mučilište nevinih ljudi poslije Drugog svjetskog rata u Europi, i kao mjesto koje je poslužilo definitivnom slamanju svakog ozbiljnijeg otpora jugoslavenskom totalitarizmu za dugi niz godina, ima vrlo velik povijesni značaj kao iskustvo za budućnost. Na Golom otoku je konačno ušutkano pravo na kritičko razmišljanje o onima na vrhu piramide vlasti. Jednoumlje i bespogovorna poslušnost vrhu postali su pravilo pristojnog ponašanja, a svaka Titova riječ postala je argument za istinu i onda kad to nije bila.

U svome osvrtu na zbirku poezije Ante Zemljara "Pakao nade" (Trgorast, Zagreb, 1997., str. 201.), Eugen Franković, profesor i golotočki zatvorenik, napisao je pored ostalog sljedeće: *Goli otok, naime, nije geografija premda to jest, nije zatvor kojem se ni ime ne smije izustiti niti napisati iako svi znaju gdje je, nije sistem tortura makar koliko one bile zaista ekstremne. Nije, stoga jer sve to ipak jesu detalji cjeline koja je važnija i još strašnija.*

Goli otok je sistem vladanja nad zemljom i njezinim stanovništvom. Goli otok, geografski, tek je minijturna uporišna točka tog sistema. Njegovi robijaši samo su malen broj onih koje terorizira cjelokupan isti sistem s osloncem na strah od Golog. Njegova je uloga ona čvora u mreži, s

njega se čvorovi umnažaju a mreža širi i pokriva sve, svakoga, posvuda.

Goli otok je zato znak i najstvarnija činjenica vremena kojeg smo svi preživjeli.

Iako je Uprava Golog otoka bila direktno podređena centrali UDB-e u Beogradu, a logor je bio namijenjen zatvorenicima koji su bili svrstani u kategoriju "informbiroovaca" iz čitave Jugoslavije, bilo bi realno očekivati da će se u Hrvatskoj, na čijem se teritoriju nalazi, posvetiti mnogo veća pažnja čuvanju uspomene na Goli otok. Postoje barem tri razloga za to: prvo, zbog povijesnih i moralnih pouka koje u sebi sadrži uspomena na Goli otok; drugo, zbog pijeteta prema ogromnom broju građana Hrvatske koji su bili među stradalima; i treće, zbog velikog zanimanja evropske javnosti za Goli otok kao simbola jugoslavenskog totalitarizma.

Na žalost, niz činjenica upozorava da odnos prema uspomeni na Goli otok u Hrvatskoj nije na odgovarajućem nivou.

Dok se prva literatura o Golom otoku počela javljati odmah nakon Titove smrti (Branko Hofman, Noć do jutra, Ljubljana, 1981.; Antonije Isaković, Tren 2, Beograd, 1982.), prva knjiga na tu temu, koja je izdana u Hrvatskoj bila je "Goli otok - stratište duha" Mihovila Horvata objavljena tek 1996. g.

Beogradska "Borba" je tijekom 1990. u svakom broju od 15. siječnja do 21. rujna redovito preko cijele jedne stranice objavljivala feljton u kome su mnogi bivši zatvorenici Golog otoka opisivali svoja stradanja, a javljali su se ponekad i drugi građani, čak i dva golootočka isljednika. U zagrebačkom izdanju "Borbe" pisanom na latinici to nije objavljivano.

Nije poznato da je ijedna politička stranka u Hrvatskoj izričito i javno osudila golootočki zločin, osim eventualno u okviru općih napomena o greškama ondašnjeg režima. Govori se o ustaškim zločinima, partizanskim zločinima, Bleiburgu,

zločinima počinjenim za vrijeme Domovinskog rata i sl., ali Goli otok je tema koja hrvatsku javnost kao da ne zanima i ne poklanja joj odgovarajuća pažnju.

Čak se ponekad javljaju nostalgičari koji pokušavaju obnoviti kult ličnosti Tita.

Zašto je tako, možemo samo nagađati. Možda na takav odnos ima još uvijek utjecaja neistina koju je u ono vrijeme UDB-a uspješno lansirala, da su golotočki zatvorenici ekstremni staljinisti i anacionalni elementi, koji su htjeli da svojoj zemlji nametnu staljinističku strahovladu, a da su oni koji su ih zatvorili demokratski i humanistički spasioци naroda od tog velikog zla. Ili su možda oni koji su u ono vrijeme stvarali karijere na temelju svoje odanosti jugoslavenskom totalitarizmu još uvijek u Hrvatskoj vrlo utjecajni, i neugodno im je slušati surovu istinu o Golom otoku.

Sve demokratske stranke i organizacije u Hrvatskoj, a pogotovo one koje naglašavaju svoj socijalistički i antifašistički karakter, dobile bi na uvjerljivosti kad bi se iskrenije, s više kritičnosti i bez zadržke ogradile od golotočkih zločina. Socijalističke i antifašističke ideje u dubokoj su suprotnosti sa svakim totalitarizmom, pa i jugoslavenskim. Deformacije i zlouporabe moći do kojih je došlo poslije Drugog svjetskog rata nisu opravdani razlog za zanemarivanje pozitivnih tradicija antifašističkog Narodnooslobodilačkog rata i podcjenjivački odnos prema njegovim sudionicima, jer su se oni uistinu borili i ginuli s vjerom u antifašistička načela, koja su postala trajna civilizacijska tekovina suvremenog svijeta. Bojazan da bi osudom krivaca za Goli otok, u prvom redu Josipa Broza Tita, bile okrnjene i osnovne vrijednosti antifašističkog Narodnooslobodilačkog pokreta nema nikakve osnove. Naprotiv, upravo se zataškavanjem unosi zabuna. Spremnost većine naroda Hrvatske da podrži i uključi se u antifašistički Narodnooslobodilački pokret temeljila se na težnji za

slobodom, demokracijom, rasnom, nacionalnom i vjerskom ravnopravnošću, socijalnom pravdom, na otporu fašističkom okupatoru, njegovim kvislinzima i zlu koje su donijeli, a ne na ugledu i vjeri u mudrost nekog nepogrešivog vođe, odnosno njegovoj karizmi. Partizanska borba je krenula i dugo se razvijala, a da je rijetko koji od boraca znao za postojanje Tita. Bilo bi neozbiljno osporavati njegovu ulogu u Narodnooslobodilačkom ratu, ali je isto toliko neozbiljno međusobno ih poistovjećivati. Pogotovo su na krivom putu pojedinci i organizacije koje pokušavaju obnoviti kult ličnosti Tita vjerujući da time doprinose čuvanju antifašističkih tradicija. Njegova politička aktivnost trajala je preko pedeset godina, od toga je 35 godina proveo na čelu bivše države. Ne bi bilo u redu ocjenjivati ga samo na osnovi nekoliko golotočkih godina, ali su pored ostalih razloga i one same za sebe dovoljne da se prestane s mitologiziranjem njegovog imena. Ocjenu cjelokupne njegove aktivnosti trebalo bi prepustiti povjesničarima.

POGLED NA GOLI S VANJSKE STRANE ŽICE

SJEĆANJE NA GOLI OTOK IZ PERSPEKTIVE BIVŠIH ISLJEDNIKA I MOĆNIKA

Tekst "Goli otok - najveći Titov koncentracioni logor" pisao sam na temelju vlastitih sjećanja i uspomena svojih supatnika. Vjerujem da će za čitatelje biti zanimljivo saznati kako na golotočka zbivanja danas gledaju pojedinci koji su u ono vrijeme također bili na Golom otoku (ili su iz daljine dirigirali njegovim sustavom), ali su bili s vanjske strane logorske žice, odnosno na suprotnoj strani barikade.

Šteta što se većina djelatnika Ministarstva unutrašnjih poslova i UDB-e, koji su službovali na Golom otoku u njegovom informbiroovskom periodu, nerado sjeća tog vremena. Uz njihovu bi suradnju bilo lakše razjasniti mnoge ljudske sudbine. Da o tome progovore ranije, sprečavala ih je obaveza čuvanja službene tajne. Kasnije, nakon raspada SFRJ, vjerojatno je većini postalo neugodno već i radi toga što su pripadali golotočkom aparatu, iako treba reći i to da mnogi od njih nisu imali nikakvog utjecaja na represiju (npr. administrativno i knjigovodstveno osoblje, komercijalisti, mornari na plovilima i sl.). Najzanimljivija bi svakako bila sjećanja bivših članova Uprave, isljednika i pogotovo glavnih dirigenata iz Beograda. Nažalost, mnogi od njih ili više nisu živi, ili su najmanje spremni o toj temi ozbiljno razgovarati.

Beogradska "Borba" je 1990. godine ipak objavila članak Vidosava Zlatića, isljednika u muškom logoru na Golom otoku, razgovor s Marijom Zelić, isljednicom u ženskom logoru i tekst Milovana Đilasa, koji je pripadao najužem vrhu Partije i Države u ono vrijeme. Njihova svjedočenja prenesena su ovdje u cijelosti, a Đilasovo samo djelomično. Tekstovi su dani u originalnom obliku kako su i objavljivani.

VLADO DAPČEVIĆ U UDBINOM OGLEDALU

Vidosav Zlatić, svojevremeno udbovac, islednik Vlada Dapčevića na Golom otoku, danas penzioner, ekskluzivno za "Borbu" govori o Ibeu, o korenima golotočkih represivnih metoda, o ljudskom liku jugoslovenskog posleratnog političkog zatvorenika broj jedan

(Objavljeno u beogradskoj "Borbi" od 17. do 19. ožujka 1990. g.)

Pre svega, nekoliko reči o delatnosti na liniji Kominforma kao subverzivnom prevratničkom ponašanju.

U prilazu ovom problemu treba razlikovati objektivnu komponentu od subjektivne. Gledano sa objektivne strane, takva aktivnost je nesumnjivo bila protivustavna, usmerena na rušenje pravnog poretka. Međutim, posmatrano sa subjektivnog stanovišta, takav kvalifikativ je, blago rečeno, sporan. Zašto? Većinu ibeovaca su sačinjavali komunisti koji su, u svom dugogodišnjem revolucionarnom radu i političkom oformljavanju i usmeravanju, do kraja zanemarili značaj nacionalnog, verskog i rasnog aspekta u bitisanju jedne državne zajednice, odnosno potpuno su podredili te životne realnosti klasnom i ideološkom opredelenju. Njihovi osnovni politički ciljevi bili su, dakle, znatno širi, prelazili su granice sopstvene države.

Shodno tome oni se nisu ni osećali izdajnicima, niti su smatrali da svojom aktivnošću na ugrožavanju i rušenju pravnog poretka čine subverziju. Razume se, ovo razlikovanje subjektivnog od objektivnog u konkretnom slučaju nema danas skoro nikakvog praktičnog značaja, a ni tada mu se nije mogla posvetiti odgovarajuća pažnja, zbog složenosti problema i, posebno, kratkoće vremena. To bi, ustvari, podrazumevalo angažovanje na njihovom političkom

preusmeravanju, ali pošto su u pitanju bili idejno formirani i zreli ljudi, bilo je iluzorno očekivati za relativno kratko vreme neke ozbiljnije korekcije u njihovom ideološkom biću.

Prema tome kako se objektivno radilo o prevratničkom ponašanju, bile su nužne i odgovarajuće izolacione mere, počev od hapšenja do kažnjavanja i osude. No ovim ni najmanje ne želim da branim zloupotrebe, neljudska ponašanja i fizičko zlostavljanje i maltretiranje zatvorenih, kažnjenih i osuđenih. Tu su zaista dolazili do izražaja najniži ljudski porivi i instinkti, paradirala su ljudska naličja, u tom vremenu su etika i humanost bile potpuno zaboravljene kao civilizacijske tekovine i vrednosti. O svemu tome više sam saznao tek 1953., a najviše 1954. godine (tada sam došao na Goli otok), i to, uglavnom od osuđenika.

Otkud nasilje

* Pokušaću ukratko da objasnim šta je najviše doprinelo da zaživi i razvije se nasilje kao metod ponašanja prema zatvorenim ibeovcima.

Prvo, u vezi sa sukobom Kominform - Jugoslavija, najbliža mi je ocena jednog sovjetskog teoretičara, koja se slobodnije interpretirana, svodi na mišljenje da je to bio staljinistički obračun u okviru staljinizma. I zaista, tada nije bilo ama baš nikakvih koncepcijskih razlika između Sovjeta i nas u pogledu temeljnih postavki državnog ustrojstva i idejno-političkih metoda i sredstava u izgradnji socijalističkog društva, pa čak ni na planu represivnih mera prema onima koji drukčije misle. Razlog Staljinovog akta na jugoslovensko rukovodstvo, prema tome, nije ni mogao biti ideološke prirode, ali to svoje mišljenje ne bih hteo sada da obrazlažem, isključivo zbog toga što bi to predstavljalo digresiju, udaljavanje od teme.

Još nešto o represivnim merama, posebno o njihovim najgrubljim vidovima. One da nisu začele u posleratnim uslovima, mnogi naši najviši partijski rukovodioci su ih uvek i kontinuirano primenjivali prema protivnicima iz vlastitih redova. To se dešavalo i pre i za vreme rata. Vodećim političkim protivnicima najčešće su letele glave. U tom pogledu je veoma ilustrativan i primer poznatog užičkog intelektualca i komunista Živojina Pavlovića, bivšeg šefa "kabineta" Milana Gorkića, koji je svirepo mučen i ubijen novembra 1941. godine, uz obrazloženje koje apsolutno nema nikakvog osnova. Bio je jedan od vodećih Titovih protivnika i osvedočeni antistaljinista.

Dakle oštre represivne mere prema ibeovcima nisu opredelenje datog trenutka, mada im je, doduše, tadašnje ukupno političko stanje pogodovalo, jer je bilo bremenito raznovrsnim enigmama, teškoćama i problemima, pri čemu je vremenski tesnac bio jedan od primarnih činilaca.

Strah i represalije

Drugo, represalije prema ibeovcima su u izvesnoj meri i posledica straha mnogih naših najviših rukovodilaca, posebno Tita, koji u tom pogledu nije imao nikakvih iluzija. Znali su šta ih čeka ako izgube bitku. Radilo se o borbi za opstanak, a u takvim situacijama obično nema dilema oko izbora metoda i sredstava obrane!

Treće, oštrijim kursom prema ibeovcima trebalo je izazvati i strah u narodu, tim pre, što se prvih dana sukoba nije pouzdano znalo ko je gde, ko je za koga opredeljen. Pod uticajem naše propagande, većina naroda je, ne znajući za strahote i bit staljinističkih čistki, prihvatila Staljina kao svog, kao najpravdoljubivijeg, nepogrešivog i svemogućeg. Do maksimalnih granica veličalo se i stanje u Sovjetskom Savezu. Titu se čak manje posvećivala pažnja, njegov kult još nije

bio zaživeo. I najjednom pojavom RIB-a, trebalo je sve okrenuti tumbе, usmeriti propagandnu aktivnost u dijametralno suprotnom pravcu, ali i bez zablude da se kontrapropagandni efekti mogu realizovati za relativno kratko vreme. Nije se moglo čekati, gorelo je pod nogama pouzdaniji učinci mogli su se ostvarivati samo strahom, koji se mogao postići jedino represalijama i torturom. I počelo je. Ljudi su hapšeni u tajnosti, bez obaveštenja njihovih porodica, nastajale su uzbune u familijama, među prijateljima. Radio i štampa su najviše prostora davali ibeovcima kao najtežim i najopasnijim neprijateljima i izdajnicima. I, naravno, strah je zavladao u narodu, postignuto je u punoj meri ono što se i očekivalo.

Četvrto, grubostima prema ibeovcima u to vreme dosta je doprinelo i ponašanje istočnoevropskih zemalja. Nije nam se samo pretilo i na granicama zveckalo oružjem. Počeli su ubacivati u našu zemlju, pored propagandnog materijala, diverzantsko-terorističke bande, sastavljene od prebeglih ibeovaca; streljati i vešati i vlastite građane i funkcionere kao titoiste (Koči Dzodze, Trajčo Kostov, Laslo Rajk i dr.). Ubili su i ranili mnogo naših graničara i pripadnika službi bezbednosti. Prema tome nije se mogao očekivati bolćiv odnos prema njihovim istomišljenicima u našoj zemlji.

Peto, u vezi sa oštrinom represivnih mera prema ibeovcima nije bez znaćaja ni kadrovska struktura, kako njihova, tako i pripadnika službi bezbednosti angažovanih na tim poslovima.

Ibeovski sastav karakterisalo je višestrano šarenilo. Gro su saćinjavali ratni kadrovi. Bilo je dosta i omladine, koja je stasavala i sazrevala u prvim posleratnim godinama. Dalje, pored idejno vezanih za drugu stranu bilo je i mnogo raćundžija i kalkulanata, koji su se, pogrešno procenivši konaćni ishod sukoba, opredelili za drugi tabor iz karijeristićkih razloga, očekujući više ćinove ili bolje poloćaje. Iz te grupacije je i regrutovan najveći broj batinaša

i mučitelja. Ponovo su pogrešili, opet su živeli u zabludi da će brzo izaći na slobodu i povratiti privilegije koje su imali pre hapšenja.

Među ibeovcima je bilo i onih koji o karakteru spora sa Kominformom nisu znali gotovo ništa, opredelili su se pod uticajem nekog autoriteta iz svog mesta, barjaktara plemena i sl. To je naročito bilo karakteristično za Crnogorce. Najzad, tu je bio i priličan broj nevinih ljudi, uhapšenih, pa čak i kažnjenih ili suđenih na bazi lažnih izjava.

Ginuli, su ali i ubijali

Inače, i tzv. revidiranje stavova i batinanje istomišljenika, bar kad je reč o početku, nije rezultat sopstvene ubeđenosti u zabludu niti stvarne njihove političke preorijentacije, te pojave su bile iznuđene teškim zatvorskim uslovima, a podsticane i odobravane od strane zatvorskih vlasti. To je, u stvari, bila bitka za opstanak, odnosno taktičko i privremeno prilagođavanje datim uslovima. U mnogim slučajevima revidiranje je bilo i posledica nastojanja da se, kako se to popularno kaže, sačuvaju kadrovi. Docnije, uvidevši da su ostali na brisanom prostoru, da su postali ničiji, veliki broj batinaša je i bez podsticanja sa strane produžio sa istom praksom, da bi i druge naterali na takvo ponašanje. Time su se odvajkada služili ljudi nečiste savesti, nije tek onako u davno vreme rečeno da je poturica gori od Turčina.

Pripadnici službi bezbednosti, koji su bili angažovani na ovim poslovima, takođe su uglavnom bili ratni kadrovi. I ne samo to. Oni su birani u OZN-u, ne samo po odanosti pokretu, nego i po spremnosti da obavljaju i najnezahvalnije zadatke u borbi sa neprijateljem, zadatke koji su, inače, normalni u ratnim uslovima. Za njih rat nije prestao ni posle oslobođenja. I dalje su ginuli, ali i ubijali u borbama sa odmetnicima, križarima i drugim neprijateljima nove vlasti.

Ni te bitke još nisu bile dovedene do kraja, a dolazi do RIB-a. Neprijatelj je neprijatelj, a iz svojih redova još teži i opasniji. Shodno tome, i odgovarajući odnos prema njemu. Osim toga, među najnižim zatvorskim osobljem bilo je dosta neprosvećenog i neškolovanog kadra.

Ni službe bezbednosti nisu bile imune od karijerizma, tako da je za mnoge njihove pripadnike pojava RIB-a bila jedinstvena šansa za avanzovanje. S obzirom na ukupne prilike, odanost zemlji se mogla iskazati i oštrijim odnosom prema neprijatelju, a takav nastup je tada bio i najjednostavniji i najzapaženiji. Isto tako, i u toj sredini je bilo straha, koji je, u svom krajnjem ishodu, nametnuo veliku opreznost, pa i distancu i nepoverenje, čak i u odnosu na najbliže kolege i prijatelje. Bolećivost i sentimentalnost prema "grešnicima" su bila osećanja koja se nisu smela iskazivati, posebno ne javno.

Govor u Domu Garde

Konačno, o oštirini represije prema ibeovcima presudnu ulogu je imao stav najvišeg državnog i partijskog rukovodstva, naročito Tita. Bez njega se, posebno kad je u pitanju bila problematika takvog značaja, nije moglo ništa preduzimati ni činiti. No, s obzirom da je to poznato, hteo bih ovde samo da podsetim na govor koji je tih dana održao elitnom sastavu OZN-e u Domu Garde u Topčideru. Pohvalio je njene pripadnike što imaju oštar stav prema ibeovcima kao i prema drugim neprijateljima zemlje. Uostalom, on će se znatno kasnije veoma surovo obračunati i sa jednom od tih službi i sa svojim najbližim i najodanijim saradnicima.

Pošto je ova retrospektiva vezana i za ličnost Vlada Dapčevića, hteo bih da ukažem i na još jedno pitanje.

Pojaava RIB-a bila je pogodan trenutak i za nastavak predratnih podela i obračuna. Na primer, Labud Kosovac je

i pre rata bio u opoziciji i prema Titu i staljinizmu. Ipak za razliku od mnogih drugih, uspeo je da se održi sve do 1948. godine. Malo je verovatno da se tada tako opredelio zbog ljubavi prema Staljinu, odabrao je u tom trenutku samo ono što mu je više odgovaralo, tj. da bude protiv Tita.

Vlado Dapčević je, takođe, pre rata bio Titov protivnik. Bio je lekićevac. Lekić ga je, koliko znam, primio i u Partiju. I za vreme rata je bio "nedisciplinovan" i zbog toga trpeo odgovarajuće partijske konzekvence i kazne. I da nije bilo RIB-a, mislim da bi se on opredelio za bilo kakvu socijalističku varijantu, ako bi se pojavila u zemlji, samo da ne bi bio zajedno sa Titom. Uz sve to, on je u izvesnoj meri, što se kaže, i rođeni opozicionar.

Inače, bez obzira na neke njegove izjave, ne verujem da bi se, da ima vlast, opredelio za grubost i surovost. Do krajnosti je dosledan. Tvrdoglavo se drži rečenog ili obećanog čak i u slučajevima kad lično uvidi da je pogrešio. Kao i većina gorštaka, izuzetno drži do svog ponosa i dostojanstva.

Slučaj supruge Sime Markovića, bivšeg generalnog sekretara CK KPJ, je u pogledu surovosti priča za sebe. Kao što je poznato, Sima je ubijen za vreme staljinističkih čistki, pa ipak, i ona se našla u zatvoru. I ne samo to, prema njoj se izuzetno nehumano postupalo. Njen slučaj je i u moralnom pogledu nonsens svoje vrste. Nije se morao uvažavati i ceniti Sima, već, ako ništa drugo, sama za sebe činjenica da je bio na najvišoj partijskoj funkciji.

Eto, najkraće rečeno, o tim problemima - toliko.

KRAJ

KĆI SVEMOĆNE UDBE, ISLEDNICA MARIJA ZELIĆ

Intervju dan Svetlani Lukić, urednici Radio Beograda

(Objavljeno u nastavcima u beogradskoj "Borbi" od 12. do 20. ožujka 1990. g.)

Ja nastavljam kurs i završavam kurs, a dogovor je da se kurs završi. Kako mi je drug Rolović rekao: "odmorite se mesec-dva... i 25. avgusta se javi Kadrovskoj upravi." Upravi za kadrove državne bezbednosti Saveznog sekretarijata. I 25. avgusta ja se javljam i vidim da nisam sama tu od kursista, jer mi to sada krijemo. On je meni rekao da nikom ništa o tome ne govorim. Ja vidim, sad je tu od nas petoro-šestoro kursista, od žena - drugarica Rada, koju je pominjala Jovanka Lebl nekog dana, koja je bila na Golom otoku, vrlo fina devojka, Bokeljka. Ona je bila prvoborac. Ja nisam bila prvoborac. Ostali su bili sve muškarci.

Ja sam došla već u Udbu, ali mi ne govorimo ništa što se već u međuvremenu desilo. Negde pri kraju kursa, odnosno nije negde, zna se tačno kad, 28. juna uveče, posle večere, mi kursisti sedimo u velikoj sali i, zna se, sluša se Radio-Beograd. I najednom spiker najavljuje da će biti pročitana Rezolucija Kominforma, koja je upravo objavljena. Jedan vrlo lep sonorani glas čita tu Rezoluciju i najednput, među nama nastaje jedno užasno komešanje. Muškarci počinju da se dižu sa stolica. Mi se zagledamo. Čudna psihoza među nama. Recimo, ja sam doživela čitanje Rezolucije, moja prva ideja je bila - mi smo bili u Kosovskoj ulici, vrlo blizu je i Radio-Beograd - moja prva ideja je bila: neko je upao u Radio-Beograd. Neprijatelj upao u radio-stanicu. Šta je ovo? Kakve su ovo optužbe? Ne shvatate. Rečenice teku, optužbe teku, ali vi uopšte ne shvatate o čemu se radi. Tek kad je Rezolucija pročitana, onda je nastao prvo jedan veliki muk.

onda smo mi počeli o tome da razgovaramo. Totalno zbunjeni. Svako je imao svoju verziju. Niko nije imao pravu verziju.

*** Vrlo indikativna je činjenica da ste Vi već bili na razgovoru kod Rolovića. Vi ste već angažovani za Udbu, a da ste bili zatečeni Rezolucijom.**

- Apsolutno zatečena. Drug Rolović, kada me je pozvao tog maja meseca, nikog više iz Udbe čula nisam, dok nisam otišla u Udbu 25. avgusta da se javim na dužnost. Nisam imala pojma. Ni ja, niti iko od mojih drugova kursista, a tu je bilo mnogo prvoboraca, pa i španskih boraca. Niko od nas nije znao da se odnosi između dve partije zaoštavaju, da već cirkulišu pisma i da preči sukob. Mi o tome pojma nismo imali.

*** Da li zamerate što vam nisu rekli?**

- Jako zameram. Mislim da bi daleko manje tragična uopšte 1948. godina bila. Ne samo što zameram što meni nisu rekli, što nama nisu rekli, nego zameram što je partijsko članstvo u celini bilo zatečeno. Jer, samo rukovodstvo je bilo upoznato sa tim. Pa i partijsko članstvo je bilo zatečeno. Bilo je obezglavljeno. To je bilo da nekom bombu bacaš na glavu. Šta je sad ovo? Sad pošto je Rezolucija objavljena, sad se organizuju preko komiteta. Sad komiteti stupaju u dejstvo. Sad se organizuju objašnjavanja, pa objašnjavanja. Ja se sećam samo da smo imali uskoro jedan zajednički partijski sastanak na kome smo se izjašnjavali za ili protiv Rezolucije. Sećam se da se prvi za reč javio - sećam mu se imena - Filipče - Fića. On je poznati infombiroovac bio tada. Ne znam da li je španski borac bio ili nije, ali svakako predratni komunista je bio. Poznati komunista iz Vojvodine i da je vrlo emotivno branio Rezoluciju Informbiroa, jer iza nje stoji SKP(b), Sovjetski Savez, bastion socijalizma i tako dalje.

** Da li ste Vi bili u dilemi tada kada je trebalo da se izjašnjavate?*

- Ni u kakvoj dilemi. Meni je bilo teško, meni je bilo strašno žao. Ali nijednog trenutka se nisam kolebala. Ni tu kolebanja za mene nije bilo. Ni momenta jednog. Ali je bio jedan užasan stres i bol. Bilo mi je strašno jer sam i Ruse jako volela. U to vreme, dotle, ja sam bila podjednako spremna da dam... Ali, verujte mi, danas ovo možda izgleda smešno... Ja pripadam toj generaciji entuzijasta ondašnjih. Podjednako bih dala život za Rusiju i za Jugoslaviju. Podjednako i za Staljina i za Tita. Dotle. E sad, izvinite druže Staljin, direktno nas napadate. Negirate nas. Osudili smo Rezoluciju Informbiroa i izjasnili smo se za Centralni komitet, izlazimo i skandiramo: "Tito - Staljin, Beograd - Moskva". I to ne samo mi. Srećemo masu organizacija koje se kao mi ponašaju. Znači mi još uvek ne verujemo, još uvek ne možemo da se pomirimo s tim da je to definitivni raskid. Sad mi mislimo možda nas je neko opanjkao, možda je neko bacio klipove među točkove, među odnose sovjetsko-jugoslavenske. Verovatno se radi o nekom poznavanju, verovatno se radi o nečijoj intrigi, neko je intrigu napravio. Nemoguće. Kako? Do juče naši su borci ginuli i sa imenom Staljina i sa imenom Tita podjednako. Pa pevalo se "Živeo nam Staljin, čaća". Pored ostalog, te "Staljin nam poručuje", te ne znam ni ja.

Dakle, ja sam raspoređena u odeljenje druga Rolovića. To je odeljenje bilo za borbu protiv unutrašnjih neprijatelja. Dogodilo se. Ja mislim da sam prvi operativac koji je otkrio neprijateljsku informbiroovsku grupu u Beogradu. Ja sam radila u Odeljenju za privredu. To je bilo Odeljenje druga Rolovića. Znači mi pokrивamo nekoliko direkcija. Ja sam analizirajući rad, ne rad, nego analizirajući sastav tih direkcija u kojima je bilo dosta stručnjaka iz stare garde, ja sam naišla - da li slučajno ili ne, ili sam dobro mrežu postavila - ja sam uglavnom naišla na informbiroovsku organizaciju.

Došla sam do informacije da se u jednoj direkciji formirala inform-biroovska grupa koja sprema, koja je obezbedila i prostorije za rasturanje informbiroovskog materijala i letke širi i agituje, vrbuje ljude itd.

**** Da li mislite da je to eventualno taj vaš početni uspeh bio preporuka da odete i da vam daju tako važan zadatak?***

- Jeste. U to sam sigurna. Ni ja nisam bila na sastanku na kome je rukovodilac naše grupe rekao, između ostalog, govoreći o potrebi budnosti prema Informbirou. Na kraju je rekao: "Marija je to najpravičnije shvatila". I ja sam verovatno zbog toga upućena za islednike - žene Informbiroa.

Logor je formiran avgusta 1949. godine. Međutim, pre nego što vam to kažem, da vam kažem gde je ta lokacija. Smatram veoma potrebnim da vam iznesem, da vam ukažem samo na dva momenta. Meni je odluku da prelazim na rad u logor, kako se to sad kaže, mi smo to zvali radilište, odluku mi je saopštio načelnik Uprave, pokojni general Voja Biljanović. On je mene jedan dan pozvao i rekao mi je da je u zatvorima već dosta informiroovaca bilo, bilo je dosta i mojih hapšenika u zatvorima Udbe. Ja sam radila u Udbi za Jugoslaviju. Svaka Udba je imala svoj zatvor. Ja sam znala da je tih hapšenika dosta, da je uhapšenih već dosta, znala sam čak kad su i prva hapšenja počela. On je meni rekao da znam da ima dosta uhapšenih, da ima dosta i žena. E, kaže mi smo odlučili da formiramo jedno radilište na koje će one biti upućene zbog prevaspitanja. "Ti znaš da su oni izdajnici Partije, ali Partija je odlučila da im pomogne da pokuša da ih vrati ponovo na svoje pozicije, tvoje će biti da radiš sa njima politički u cilju revidiranja njihovog stava. Pa da ih vratimo ponovo u stroj socijalističke izgradnje i graditelja socijalizma, a možda će neke biti vraćene i u Partiju." Dalje mi je rekao da je među njima mnogo mladih, pred kojima tek predstoji život, kojima tek predstoji materinstvo, dosta

studentkinja koje mogu biti dobri stručnjaci. "Ima mnogo zavedenih koje ne znaju zašto su krenule putem kojim su krenule ali naići ćemo i na okorele neprijatelje Partije". Sve ove njegove reči sam zapamtila. Rekao mi je kome da se obratim zbog ovih tehničkih stvari, koje će mi objasniti: gde će biti logor, kako će se on organizovati i tako dalje, kako će on funkcionisati. Meni ipak ostaje u glavi da Partija želi da tim ljudima pomogne, da ih vrati natrag, da ih vrati u svoje pozicije, pa eventualno i pod svoje okrilje. A ja sam ih do juče hapsila, i znam koliko među njima ima ogorčenosti u tom neprijateljstvu, kako vi kažete, ostrašćenosti u tom neprijateljstvu. Tu su već leci, tu su mase letaka, tu se organizacija za organizacijom formira, pokušaji bekstva... Meni je pobjegla jedna studentkinja, za četvrt sata mi je pobjegla. Iz Kragujevca prebegla u Bugarsku. Da sam četvrt sata ranije stigla u Kragujevac, uhapsila bih je. Posle je bila vrlo istaknuta informbiroovka u Bugarskoj. I sad najednom, znaš koliko su oštri ti informbiroovci, koliko su neprijateljski raspoloženi prema Partiji.

*** Da li ste Vi tada verovali da žene, koje su se izjasnile kao informbirovkinje, da je neophodno da budu smeštene u logor ili radilište. Da li je bilo potrebno izolovati ih?**

- Ne razumem pitanje. Da li je bilo potrebno hapsiti ih.

*** Ne, da li Vi smatrate da je bilo potrebno da se organizuje to radilište ili logor?**

- Do tog razgovora sa Vojom Biljanovićem, ja o tome uopšte nisam razmišljala. Ja, prosto, uopšte nisam imala vremena za to. Ja sam radila svoj posao. A šta će dalje biti nisam imala pojma. Ja sam verovatno pretpostavljala da će njima biti suđeno. Da će biti osuđene i ići na izdržavanje kazne. Šokirale su me reči Biljanovića. Zašto su me šokirale? Jer taj razgovor se vodio negde početkom 1949. godine, ali

samo nekoliko meseci pre toga, 13. maja 1949. godine, na godišnjicu Dana Državne bezbednosti, čini mi se čitavo rukovodstvo Jugoslavije, partijsko i državno, prisustvovalo je toj našoj proslavi i, između ostalog, prvo je drug Marko govorio o uspesima i likvidaciji zaostataka bande - da Aleksandar Ranković - mi smo ga zvali Marko - on je govorio o uspesima koje je Udba postigla i posle njega, znam, da je uzeo reč drug Tito koji je rekao: "Drug Marko je bio preskroman u iznošenju rezultata vašeg rada." Dalje šta je govorio ne znam, ali je poenta ovo. Kaže, međutim: "Drugovi, vi ste se sada sreli sa našim najopasnijim neprijateljem. Vidim da ste ozbiljno shvatili svu opasnost koja od njega preti, žestinom sa kojom ste ušli u okršaj sa njima, tom žestinom i nastavite borbu sa njima. Mislim da nikad niko taj Titov govor nije frenetičnije pozdravljen, nego tada u Domu garde. Muškarci, heroji, junaci iz rata, ovo je vrlo nezgodno što ja govorim, ali to možete na mnoga mesta čuti i pročitati da je vrlo pažljivo vršen odabir ljudi za Udbu. Govorilo se kao najbolji, najverniji, najodaniji, najčistiji komunisti bivaju upućeni na rad u Udbu. I sad najednom vidite tu masu muškaraca koji frenetično skandiraju. Ja znam da je tu bilo i polomljenih stolica, zašto su skakali na te stolice i onda se prolomilo: "Druže Tito, mi ti se kunemo". I sad od prvog razgovora sa Vojom Biljanovićem i meni stalno prisutno to Titovo - vi ste se sreli sa najžešćim neprijateljem, sa najopasnijim neprijateljem. S jedne strane, najopasniji neprijatelj, najžešći neprijatelj, a s druge strane, sad od tog neprijatelja treba ponovo da praviš prijatelje, da ga vraćaš na pozicije Partije, pa čak idealno zamišljeno da ga vratiš u Partiju. I znači ti tu sada tražiš humanost, pruži im ruku, pomози im da se izvuku iz blata i ja odlazim na posao.

Prva lokacija tog logora je bila Ramski rit. To je jedna ekonomija u blizini između Požarevca i Gradišta u samom graničnom pojasu. To je ekonomija koja je pripadala ženskom

požarevačkom kazneno-popravnom domu. Tu su danas napravljene barake, dole barake u žici, ograđene barake za žene. To je bio avgust mesec 1949. godine. U Upravi smo tada bile drugarica Zora Korać, to je jedna drugarica koja je isto iz Udbe za Jugoslaviju, međutim ona je radila negde u tehnici Udbe, ona je bila Ličanka, bila je prvoborac, ona je upravnik bila i ja kao islednik i vaspitač. Znači ja sam ta koja bi po rečima druga Voje Biljanovića od njih trebala nešto da napravim.

*** A njih je bilo koliko?**

- Ne znam. Mnogo je vremena prošlo. Učinilo mi se da je stravično mnogo bilo. Meni se takođe učinilo da kad je došlo pet fašista da me hapsi kao da ih je bilo trideset. Računam da ih nije moglo biti više od 300 do 400.

*** Vi ste dakle tada bili, kako kažete, i islednik i vaspitač. Kako ste Vi shvatili svoju ulogu. Šta je bio prevashodni vaš zadatak kad su one u pitanju?**

- Kad su one u pitanju moj prevashodni zadatak je bio da njima lepo objasnim da je put kojim su one krenule pogrešan, da ih razuverim da su one u pravu. Da ih ubedim da to što one čine nije nikakav doprinos međunarodnom internacionalnom revolucionarnom pokretu, da je to naprosto izdaja svoje zemlje i svoje Partije, da su one izdajnici i da im se pruža prilika da ih mi što smo ih dovele tu, da im pružamo priliku da se svog izdajništva rasterete. To je bio moj zadatak.

Praktično to je izgledalo ovako. Prvo sam ih sve okupila i održala im jedan govor: "Vi ste administrativno kažnjene društveno korisnim radom, vi ste ovde upućene da biste se prevaspitale, da bi revidirale svoj stav, mi to od vas očekujemo, da vi preispitate svoj stav. Mi ćemo vam u tome pomoći. Ovo što ste vi učinili to je izdaja. Izdaja u najtežem

momentu. Možda ne znate gde se nalazite. Možda se nalazite na strogo graničnom pojasu. Rumunija je tu pored nas, tu nekoliko kilometara dalje od nas rumunski su tenkovi. Na bugarskoj granici su bugarski tenkovi, na mađarskoj granici su mađarski tenkovi, i vi ste u tom momentu kad je Partija na vas najviše računala, vi ste bili ti koji ste Partiji zabili nož u leđa. To nije lepo, to je izdaja, i to morate shvatiti. I mi ćemo vam pokušati da pomognemo da se izvučete." Šta drugo da im kažete?

A konkretno kako to izgleda. Konkretno to su pojedinačni razgovori. Ja dobijem uz svaku kažnjenicu, kao što uz svakog bolesnika ide bolesnički karton, uz svaku kažnjenicu ide njen dosije. Iz tog njenog dosijea vidim zašto je hapšena, razloge iz kojih je hapšena, kako se u istrazi držala i koliko je u istrazi bila iskrena. Imam mišljenje njenog islednika. I sad kažem. Izjasnila se na sastanku jer je smatrala da smo trebali da idemo u Bukurešt, ili je smatrala ovako ili onako. One su se ponašale prema toj Rezoluciji kao da je to karta za snabdevanje, pa sad ovo hoću ono neću. Jedna se slaže sa tri tačke, druga se slaže sa druge tri tačke, neka se slaže sa čitavom Rezolucijom od početka do kraja, ali uglavnom mi ne hapsimo njih zato što su se one neslagale, one su zbog toga izbačene iz Partije, mi njih hapsimo zbog toga što su one posle pokušavale da formiraju neke svoje organizacije, da rasturaju neke letke, da vrbuju ljude za tu svoju delatnost, neke su pokušavale preko granice da beže. Ja dobijem ceo njen dosije i vidim s kim imam posla.

Iz tog perioda, prvih dana Ramskog rita, najlakše bi mi bilo da vam kažem s kim sam najlakše uspostavila kontakt, a gde to nisam uspela. Jer, masa njih je bilo neprijateljski raspoložena. Sećam se, recimo, među prvim sa kojima sam uspostavila lep ljudski kontakt, da je to bila Slobodanka Boba Đorđević. Na žalost, ona je umrla. Bila je predratni komunista, bila je intelektualka, bila je profesor, bila je vrlo obrazovana.

Ona je došla iz zatvora, ona je negde već u zatvoru shvatila šta je uradila i ja znam da sam s njom vrlo rado razgovarala i često puta posle podne kad osetim potrebu, da sam umorna, da ne mogu više, ja sam stalno ponavljala, meni je bilo vrlo važno da njima utuvim da su one izdajnici, da shvate, da ih nateram da misle na tu svoju izdaju, ja sam to stalno ponavljala: "Vi ste izdajnici Partije, vi ste izdale Partiju kad joj je najteže bilo, onda kad je trebalo da joj pomognete". I posle tih napornih razgovora u kojima je bilo žena koje su bile i bezobrazne, onda bih osetila potrebu i pozvala bih Slobodanku Bobu Đorđević da dođe na razgovor. Razgovarale smo, o svemu smo razgovarale. Nisam insistirala da sa njom razgovaram o Informbirou. Njen je zapisnik bio potpuno čist. Razgovarale smo o njenom radu u Beogradu pre rata, da mi priča o njenom mužu koji je bio slikar, o slikarstvu. Pričale smo o književnosti, o umetnosti. Meni je to bila prosto jedna rasonoda. Čujte, mi u Ramskom ritu nemamo sve, nemamo radija, tranzistori u to vreme još uvek ne postoje, preko dana da čitaš nemaš vremena, prema tome osećaš potrebu da negde sebi malo daš oduška. Sećam se nje.

*** Kad ste već kod nje, šta je bilo s njom posle rata?**

- Posle rata?

*** Odnosno ne posle rata, posle izlaska iz zatvora.**

- Ja mislim da je ona puštena u prvoj grupi. Posle je bila profesor i s njom sam održavala prosto prijateljski kontakt. Nikakve usluge ja od nje nisam tražila jer ona nije bila u poziciji da mi pruži usluge na poslu na kojem sam ja tada radila. Znam da mi je dolazila za Novu godinu, da mi je donela na poklon Jesenjinovu knjigu i jednog dana čujem da se Boba razbolela. Neko mi javi da se jako razbolela i da se nalazi na neuropsihijatrijskoj klinici pod Avalom. Posle

ne znam kojim povodom njena majka je kod mene dolazila. Mnogo mi je žao Bobe. Ona mi je bila prva prevaspitanica.

**** Rekli ste da su neke zatvorenice bile vrlo bezobrazne. Praktično, kako su se ponašale prema Vama? U čemu se to manifestovalo?***

- Pa, recimo, u početku ja njih zovem na razgovor, zovem jednu po jednu. Pitam je da se izjasnila za Informbiro. Zašto? Zato što smatram da su Rusi u pravu. Pa kako su u pravu. U pravu su. Pa gde su u pravu? Pa Tito treba da ide u Bukurešt. Pa ne treba valjda ti da odlučuješ da li Tito treba da ide u Bukurešt. Valjda Centralni komitet treba da odlučuje o tome. A one mi odgovore da je to kukavičluk sa Titove strane. I na kraju vidim da razgovor sa njom tako ne ide. Bezobrazna je, ona je još svoja. Onda ih pitam da li ćemo malo o zapisniku. Odgovarale bi da sve što su znale stoji u zapisniku. Neverovatno koliko su bile bezobrazne. Recimo Brana Marković. Žena Sime Markovića, prvog sekretara Partije. Kad je pozovem na razgovor pitam je da li želi da razgovaramo. Odgovarala bi da je bolje da ne razgovaraju. Nemamo mi šta da razgovaramo, rekla je. Pitam je da zapisnik malo popunimo. Rekla je da nema šta da kaže. Rođena je 1902 - 1903. Bila je najstarija među zatvorenicama. Čujem pre neki dan u toj emisiji da je ona imala 72 godine. Ne znam da li je imala 72 godine kad je umrla. Ne, 70 godina na Mermeru nije imala nikako. Vidite mi smo taj Goli otok zvali Mermer, jer je to bilo preduzeće za kopanje mermera. Po mom računu tada je mogla imati oko 50 godina. Ona neće da razgovara sa islednikom, ona neće da prekine razgovor, ako je islednik sretne napolju. Odbijala je svaki razgovor.

**** Gledali ste emisije u kojima je govorila Jovanka Lebl. Tamo se tvrdilo da je bilo represivnih mera u odnosu na zatvorenice.***

- Ja sam juče pročitala, slučajno sam slušala Jovanku Lebl, zbog nje sam uzela "TV novosti". Jovanka Lebl tvrdi da se u Ramskom ritu radilo od zvezde do zvezde. Znači čitav dan. Na Ramskom ritu se radilo osam sati. U Zabeli se radilo takođe osam sati. Na Svetom Grguru se radilo takođe osam sati. Čujte to su bili poljoprivredni poslovi... Znači šta je rit. Peščara jedna. Šta su one tu radile nemam pojma. Nešto su radile, čeprkale su nešto. U svakom slučaju to nisu bili teški poslovi. To su bili poslovi primereni ženskoj kondiciji. U Ramskom ritu ja ne znam o kakvim se torturama radilo. Za nikakve torture na Ramskom ritu ja ne znam.

*** Ona je tvrdila, koliko se ja sećam, da ste ih vi lično vezivali žicama. Ako se ne varam to je rečeno u toj emisiji.**

- Nikakvog vezivanja nije bilo. Nisam ja bravar, nisam ja hausbrant. Odakle meni žica. Nikakvom žicom njoj ruke nisu bile vezane. Ja samo znam da sam to veče od islednika tražila da nju lepo vrata u Beograd, jer čujte, prvi dan u tom mnoštvu u kojem nikakva diferencijacija nije počela, u kojem su one još mahom neprijateljski raspoložene, e pa ne možeš da dozvoliš da ona nama prvi dan nametne pečat, da ona nama deli kvalifikacije koje proističu iz Rezolucije Informbiroa. I one su vraćene. Ali nikakvih vezivanja žicom nije bilo.

Jednog dana dolazi grupa visokih oficira da obišu logor, s generalom Kapičićem na čelu, i dolazi naš upravnik Veselin Popović. Ja ga poznajem, doduše iz viđenja, jer on je radio u Istražnom odeljenju Udbe za Jugoslaviju. Pošto sam i ja sama neke istrage vodila nad svojim hapšenicama, tamo sam ga i sretala. Znači čoveka nekako ocenite, vidite ga prvi put, pa vam je nešto blizak. Ima ljudi koji vam ne znam zbog čega uopšte ne leže. Meni se taj čovek nikada nije dopadao. Da li sam ja raspolagala nekom informacijom o njemu? Ne znam. Ja mora da sam raspolagala informacijom da je on ženskaroš.

Izgleda da sam ja bila strašno zbunjena. Otkud on ovde, zašto on sada ovde? Međutim, pored funkcija, sad on. Osim funkcije koje je Zora Korać imala, ona sa prevaspitavanjem ništa nije imala, sa političkim radom ništa nije imala, a on kao upravnik, pored briga ovih u logoru, obezbeđenju, snabdevanju i finansiranju, on je istovremeno i islednik i vaspitač. Pazite, mi smo svega dva meseca bili na Ramskom ritu. Do prvih jesenjih jakih kiša. Jer to su barake. Vidite, koliko se vodilo računa o tim ženama. Čim su počele jake kiše, nas Uprava prebacuje u Zabelu. Zabela je muški kazneni dom i tu se oslobađa jedan paviljon, potpuno odvojen od ostalih muških paviljona, oslobađa se jedan paviljon za nas žene. Dok su u Ramskom ritu bile drvene barake, vidite ovo je divno, ovo je solidna zgrada sa vodom, sa tuševima, mislim da je bilo i kreveta. U Ramskom ritu su spavale na boksovima. Sasvim dugi, lepo uređen krug. Malo smo bili u tom Ramskom ritu i o nekoj jačoj diferencijaciji većih razmera, ja nisam Ramski rit po tome zapamtila. Ta diferencijacija počinje negde snažnije da se ispoljava... Odnosno, da se možda tek ispoljava u Zabeli.

**** Svi se čude, kako kažete Veselin Popović je bio ženskaroš, a s druge strane sumnjali ste u sve njegove političke motive.***

- U njegove političke motive sam počela da sumnjam u Zabeli. Ne samo da sam sumnjala ja u njegove političke motive. U njegove političke motive su na kraju posumnjale i same kažnjenice. I kažnjenice su posle, po njegovom bekstvu tvrdile kako su one od prvog dana znale da u Upravi postoje dve linije. Jedna linija to je linija Marija Zelić, to je linija Centralnog komiteta, i druga linija Veselin Popović, to je linija Kominforma. Kako sam ja njega osetila u Zabeli da on apsolutno nije na pozicijama Partije, da je on neprijatelj. To sam ja osetila po nekim njegovim istupima. Recimo

Jovanka Lebl kaže pre neki dan da je on govorio: "Šta ćete na slobodi. Bolje vam je ovde nego na slobodi". Ja sam to osetila prvo u odnosu njegovom prema vaspitnom radu. Za njega je bilo bitno da se formira folklorna grupa, da se formira hor, pa je onda formirao tamo neki zečarnik, neke kuniće, pa je uveče sa kažnjenicama provodio vreme, pa su gledali te kuniće, pa onda uveče sazove ih sve, skupi ih u jednu veliku salu. Pa se razbaškari, s jedne strane sale puši, a sve one druge dole kažnjenice da mu pevaju sevdalinke, da mu pevaju ljubavne pesme. Njima oči užegle, mlade oči, mlade žene. Mislim lišene slobode pre nekoliko meseci. Onda, ne insistira na zapisnicima, uopšte im se ne obraća politički, ne traži od njih da same nešto urade, da pokušaju da se oslobode, da što pre izađu iz zatvora, itd. Masa je tih njegovih istupa bilo, masa je tih sitnih istupa bilo, koji su mene naveli da je on sigurni informbiroovac.

*** Zašto to niste prijavili nadležnim vlastima?**

- Ja sam odlazila iz Ramskog rita, iz Zabele sam tri puta odlazila na referisanje u Beograd. Prvi put sam odlazila kad je trebalo da pustimo prvu grupu, a prvu grupu smo pustili za 29. novembar. Znači došle su avgusta, a 29. novembra je prva grupa puštena. Kolika je ta grupa bila. Bilo je jedno četrdeset, pedeset, sedamdeset žena. Uglavnom to je bila jedna grupa koju sam ja otpratila, ne znam zašto, do železničke stanice Beograd, valjda zbog nekih isprava ili ne znam zbog čega. Ali, ja sam išla na referisanje Voji Biljanoviću. Da mu referišem da je prva grupa stigla, da mu referišem nešto o logoru itd., ja sam tada već bila odlučila da postavim pitanje Veselina Popovića i njegovog moralnog lika i njegovog političkog opredelenja.

I sa tom namerom sam ušla u kancelariju. Nisam imala snage. Ponestalo mi je snage da o Veselinu Popoviću razgovaram. Jer sam razmišljala čime ću to da dokumen-

tujem. A radi se o oficiru. Major je bio. I ja se vratim neobavljena posla. Još dva puta sam išla u Beograd. Znam da sam išla u februaru mesecu kad smo trebali da pustimo jednu grupu. I mi se ne složimo. On predloži jednu kažnjenicu i ja se s tim ne slažem. Rekoh ne. Po mom mišljenju ona nije zrela za puštanje. A ta kažnjenica je vrlo često odlazila kod njega na raport, tako se zvao odlazak na razgovor kod upravnika, i ja sam osetila njegovu veliku bolećivost, i neku čudnu vezanost između njih dvoje. Znače šta, ja ću vama reći, ali ne bih ovde pominjala ime, možda je ona danas majka, ne bi bilo lepo da je pomenem. Osetila sam da tu nešto nije uredu. Apsolutno. Rekla sam Veselinu da se sa tim ne slažem. A primetila sam i još nešto da neki čudan odnos prema nekim ženama ima. Jedan odnos nenormalan. Mislim, neuobičajen odnos za odnos kažnjenik-upravnik. Inače one su njega obožavale. Postavile su dve linije. Kažnjenice su se diferencirale na te dve linije. Kod mene su na razgovor i na dopunu zapisnika dolazile žene koje su htele da promene svoj stav, koje su htele da se oslobode Informbiroa, koje su htele da dopune svoje zapisnike i koje su želele da izađu na slobodu. Želele su na slobodu i one druge, ali one druge koje su kod njega odlazile, njih su ove moje zvale bandom.

I tog dana februara, kad sam se vratila sa referisanja, Veselin Popović me je pitao da li može da ode kolima odnosno džipom kojim smo se mi služili, na Dunav, da malo prošetam, da će zadržati kola negde do mraka, jer meni ne trebaju do sedam sati i da li nemam ništa protiv. Naravno rekla sam zašto bih i imala. Zajedno smo ručali i razišli se i negde popodne ja sam se nešto motala po krugu i na samoj kapiji onog kruga sretnem ja njega. Reče mi da ide malo da se prošetam i da bih mogla i ja malo sa njim. Odbila sam izgovorom da sam umorna i da sam došla jutros iz Beograda. I on ode. I padne mrak, nema Veselina, i padne noć, nema Veselina i dođe jutro nema Veselina, i nema Veselina, i nema

Veselina. On je izgleda pobjegao. Odem u požarevačku Udbu i javim Udbi za Beograd da je Veselin juče popodne otišao na Dunav da lovi i da se nije vratio. Ja mislim da je on pobjegao. Uhvatio me užasan strah. A da, šofer se vratio. Šofer je njega čekao do ujutru. Reče mi da ga nema. Uhvatio me užasan strah. Kako da ja sada proglasim čoveka prebegom, međutim uveče dobijemo informaciju, tačnu, preciznu, od graničara, kako je on prešao Dunav i otišao u Rumuniju, pozajmio brod od svog prijatelja, upravnika Kazneno-popravnog doma, vozio ga je brodar koji je bio slobodnjak, znači čovek koji je imao pravo da se kreće van kruga, a pored njega je bio i milicionar. Milicionera je ošamutio. To smo posle doznali, lupio ga je nečim, pištoljem ili nečim drugim i milicionar je samo kao jedna vreća izbačen na rumunsku stranu. Međutim, posle se vratila i dereglija i milicionar, slobodnjak koji je trebalo još nekoliko godina robije da odsluži, nije hteo da ostane u Rumuniji, vratio se u Jugoslaviju, i oslobođen je odmah kazne.

**** Veselin Popović je dakle prebegao. Kratko samo njegovu biografiju. Zna li šta se dogodilo i da li se vratio u Jugoslaviju?***

- Veselin Popović se vratio u Jugoslaviju posle Brionskog plenuma 1966. godine i sada je advokat u Beogradu. Ja samo znam toliko i ništa više.

Međutim, po povratku sa Golog otoka, sa otoka Sveti Grgur (ja na Golom otoku nikad nisam bila), po povratku sa Grgura ja doznam istinu o Veselinu Popoviću. Odnosno doznam da je Veselin Popović (1948. godine njega je Rezolucija zatekla kao majora, majora Kontraobavještajne službe), da je on imao kolebljiv stav u odnosu na Rezoluciju Informbiroa i zbog toga ga se KOS oslobodio. Kako se on našao u Udbi za Jugoslaviju, ko je njega primio u Udbu za Jugoslaviju i postavio u Istražno odeljenje, da radi u

Istražnom odelenju, i još kao ženskaroš, i to za žensko odeljenje, za mene je i do danas to ostala tajna. Ja sam mnogo po tome čeprkala. Za mene je to tajna i danas. Tu tajnu samo on zna. A još jedna stvar kad o tome govorimo, ja o njoj ne bih govorila da Jovanka Lebl o njoj nije govorila. Ne bih govorila zbog mnogih poštenih žena, da ne bih kojim slučajem na njih sumnja pala. Stvarno je imao harem dole. On je kao upravnik imao, što je nedopustivo za moral jednog komuniste, oznovca, upravnika. Čujte, ako je ženskar bio, pa on je imao mogućnosti da svaki dan ode u Požarevac, da dođe u Beograd. Bio je na kažnjenice upućen. U tom haremu bilo je i žena pred kojima se on ispoljio kao informbiroovac. I upravo ona za koju smo se sporili da izađe ili da ne izađe. On je insistirao da izađe, rekoh da ja ne mislim. Ona je bila glavni povod moje sumnje da je on informbiroovac, on je njoj rekao tog dana dok sam ja bila na poslednjem referisanju u Beogradu: "Ja sad moram da bežim. Više nema čekanja. Marija je otišla u Beograd da me prijavi. Marija će me ovog puta sigurno prijaviti. Ja više nemam kud". Njoj je dao ta uputstva sa kim da se poveže. Veza na koju je on uputio je vanredno uticajan, vrlo poznat jugoslovenski komunista. Verovatno je hteo da nas obmane, i da će ona od njega dobiti instrukcije za dalji rad.

**** Da li ste vi posle njegovog bekstva u Rumuniju sprovele istragu među tim kažnjenicima?***

- To je bilo prvo.

**** Da li ste vi osećali, dok ste bili u Zabeli, da su vas se zatvorenice plašile, da su imale razloga da se plaše vas, prosto fizički. Po pričama, od Jovanke je krenulo pa nadalje, da ste prema njima (ne samo vi, kao islednik, nego i drugi) upotrebljavali represivne mere, koje su bile fizičke prirode.***

- Mene se kažnjenice nisu plašile. Plašile su me se ove koje nisu revidirale stav Ali, kad govorite o represivnim merama, da li su me se fizički plašile? Ja nikog nisam ošamarila, ja nikada ni prema jednoj fizičku meru nisam primenila. Ja sam vrlo strogo nastupala u odnosu na ove koje su bile uporne u nastojanju da ne revidiraju svoj stav. Ja sam njima vrlo jasno stavljala do znanja: "Dok ne revidirate svoj stav, na slobodu ne računajte". To je ružno što ću sada reći, ja sam njima na Golom otoku govorila: Ostavićete kosti, nećete izaći, nema izlaska na slobodu dok ne revidirate svoj stav. A da bi revidirale svoj stav dajte dopunite svoje zapisnike. Bez toga vam slobode nema."

*** Kako ste vi, na osnovu čega ste vi zaključivali da je neko revidirao stav, da li na osnovu verbalnog iskaza, recimo - ja sam sada za Tita nisam za Staljina? Kako ste vi zaključivali ko je definitivno po vašem mišljenju zreo da izađe na slobodu, a ko da ostane.**

- Ja sam to prvo zaključivala po zapisniku. To je bilo osnovno, to je bio prag. Dok ona ne raščisti sve svoje veze sa Informbiroom, dotle o revidiranju njenog stava nema govora. Na to njeno verbalno izjašnjavanje ne dajem nikakvu važnost. A onda, i njen odnos, znate. Znači, prvo dopuni zapisnik, pa onda odnos prema radu, odnos prema nama, pa onda odnos prema kolegincima. Masa je elemenata tu. Pa onda njeno druženje: s kim se ona druži, da li se druži sa revidirkama, ili se ona druži sa onima koje nisu revidirale. Ima tu i mutljivina i prelaska s jedne strane na drugu stranu, itd.

*** Relativno često pominjemo Jovanku Lebl, prosto zato što je ona najsvežija slušaocima i gledaocima, i na njenom primeru ćemo pokušati nešto da analiziramo. Ona je tvrdila da je osuđena kao informbiroovac na osnovu jednog vica koji je ispričala o Josipu Brozu.**

- Čujte, ja se predmeta Jovanke Lebl ne sećam. Ona je bila uhapšenik beogradskog odeljenja. Verujem da njen prestup nije bio veliki. Možda je bio i samo taj vic.

*** Recimo, da ste vi bili njen islednik u zatvoru, da li biste vi na osnovu tog vica smatrali da je potrebno nju izolovati? Šta bi vama govorio taj vic?**

- E, sad se moramo vratiti malo u 1948. godinu. Danas taj vic ne znači ništa. Danas je taj vic naivan. Međutim, 1948. godine, vic: odgojili smo ljubičicu belu od 100 kila za mene bi on odražavao odnos prema Titu. Nije Tito tada bio ličnost za viceve. Nije on bio podesna ličnost za viceve. To je onda bio sinonim borbe za slobodu, za nezavisnost, protiv vazalstva, za biti ili ne biti Jugoslavije. Ja, recimo, takav vic nikad ne bih ispričala. Za mene bi taj vic u to vreme već bio pokazatelj određenog političkog raspoloženja. Međutim, ni sad ne verujem da bih je hapsila zbog toga. Mada se zbog tog vica moglo otići u zatvor šest meseci. Samo, prema ovom njenom ponašanju u pravu je samo u jednoj stvari - što kaže da sam ja ostala još na Golom otoku, ona ne bi izašla. To je sigurno, ja je ne bih pustila. Nije bila zrela za puštanje. Apsolutno nije bila zrela.

*** Šta je promenilo u životu u logoru i šta je opredelilo dalju sudbinu tih zatvorenica i vašu sa stanovišta, tog bekstva Veselina Popovića.**

- Bitno se izmenilo. Prvo promenili smo lokaciju. Znači sa Zabele sad selimo na Grgur. To je otočić do Golog otoka. To je negde u bespuću onog Kvarnerskog zaliva, go otok, nešto malo manje nego Goli otok, kamen bez vode, opet bez svetlosti, opet bez radija, opet potpuno izolovani, ovde bar nekad možeš da odeš do Požarevca, pa prošetaš u one dve ulice, pa nešto, a ovde potpuno odvojeni od sveta. A osim toga, sad tek dolazi do strašno brze diferencijacije

raslojavanja tih informbiroovki i sukoba među njima. Dok je Veselin Popović bio u Zabeli on tu diferencijaciju nije dozvoljavao. Ona se vršila, ali se vršila nekako tiho, da je on baš mnogo i ne primeti.

*** Mislite li da Goli otok, odnosno Sveti Grgur i kamen, nije bio predviđen za žene.**

- Apsolutno. Za žene su bili predviđeni poljski radovi, lakši poljski radovi u Požarevcu. To je bilo za žene. Međutim, kad je upravnik pobegao, tu je verovatno uprava i drugovi u Udbi za Jugoslaviju, rekli: ne možeš ih dalje ovako pustiti, daj stavi ih pod neku čvršću kapu, pod neku čvršću upravu! I nas sad sele. Jer, čujte, mi smo stalno to krili, stalno se krilo mesto logora. Recimo, kad sam ja išla u Ramski rit, meni je drug Voja Biljanović rekao: "Slušaj, nikako nemoj da otkrivaš lokaciju gde ste". Dugo se krila lokacija i Golog otoka. Ja tvrdim da za žene Goli otok nije bio predviđen. Za žene je bio predviđen daleko lakši posao primeren fizičkoj kondiciji žene, sasvim bi im drukčija sudbina bila. Niti bi bilo kamena, niti bi bilo te užasno bolne diferencijacije koja je nastala posle Veselinovog bekstva.

Sad vi najednom imate jedno užasno haotično i nesređeno stanje: pobegao je upravnik a ostavio svoje veze, veze su mu ostale u zatvoru. Te veze treba otkriti, te veze treba rasčistiti, tim vezama se treba konfrontirati. Te veze su žilave, te veze su uporne. Te veze se nisu javljale nama pa da kažu: znate meni je Veselin to rekao, ja sam bila njegova ljubavnica. Sad nastaje teško vreme za žene, i možda ima istine, nisu one krive što je Veselin pobegao, ali ipak su one platile ceh što je Veselin pobegao. Platila sam ga i ja jer bih u februaru otišla kući i ne bih imala trauma golotočkih.

*** U čemu su se sastojale te traume, u čemu se sastojala ta surovost Golog otoka i kao lokacije i kao režima posebno u odnosu na zemlju?**

- Prvo, lokacija je stravična: go otok, go nenaseljen otok sa drvenim barakama, otok nema vodu, sunce koje žari, bura koja dere, koja prosto stvara u čoveku beznade. A s druge strane, jaka konfrontacija. Sad dolazi do snažne, u početku suzbijane konfrontacije, dolazi prvo do snažne diferencijacije koju je Veselin Popović kočio. Sad se ta diferencijacija razbuktala i dolazi do snažne konfrontacije između aktivistkinja i onih drugih koje nisu revidirale. E sad, pošto mi više nismo uprava za sebe, mi smo sad pod upravom Golog otoka, čija je uprava na muškom Golom otoku. I, verovatno, služeći se njihovim iskustvima, mi prihvatamo neke njihove organizacione šeme. Mi sad pokušavamo da tom aktivu žena revidiranih damo i nekakvu organizacionu formu. I mi formiramo centar od žena aktivistkinja koji rukovodi tim aktivom a koji je vezan za nas.

*** Vama podnose samo izveštaje?**

- S nama vrlo usko sarađuju, to je naša ispružena ruka, u stvari. One vode zapisnike, one primaju nove kažnjenice, pošto se odlično poznaju međusobno, one predlažu bojkot, ja se s njima konsultujem i koga da pustim na slobodu. Mnogo je ružno.

*** Pomenuli ste termin bojkot. Recite nam kako su izgledale najoštrije kazne koje su se primenjivale...?**

- Kod nas je postojao špalir, to je uvedeno tek na Svetom Grguru, mi špalira u Zabeli nismo imali. To je verovatno iskustvo sa muškog Golog otoka. Znači kad dolazi nova grupa kažnjenica onda aktivistkinje njih dočekuju, formiraju špalir jedan i kroz taj špalir sve kažnjenice treba da prođu. Oni im viču bando, bando, bando, bilo je predviđeno da ih malo išamaraju, neko je šamarao, neko nije, neko je bogami i dobro tukao, to niste mogli da regulišete, i to je bio taj špalir: To je način na koji aktivistkinje primaju kažnjenice koje

dolaze iz istražnih zatvora. A imali smo i bojkot. Bojkotovana je bila recimo Brana Marković. Znači s njom niko ne može da razgovara, mada je Brana tvrdila da nije ona bojkotovana. Eto i to je njen bezobrazluk isto bio, kaže: "Ne bojkotujete vi mene, bojkotujem ja vas, ja s vama neću da razgovaram..." itd. Bojkot znači: niko s njom ne razgovara. Jesu je vređali. Znam da je nosila neku tablu: "Ja sam izdajnik"... Ne znam čega... I ona je osuđena na teži rad. Te žene pod bojkotom i žene prema kojima su primenjivane najteže kazne, one su radile najteže poslove. To znači one su nosile kamenje. Međutim nije se samo tamo kamen nosio. Ipak smo mi tamo našli nekih malih vrtača, pa se po tim vrtućama nešto radilo, pa da bi se one zaposlile mi smo se selili sa jednog kraja otoka na drugi kraj otoka. Šta su one još radile? Pa ništa, radile su tu u uređivanju kruga. A ove kažnjene, ove okorele, one su radile na nošenju kamena. Mislim to je bilo jako teško, jako ružno. Teško mi je bilo da sretnem i Branu i ostale kažnjenice, i verujte mi da otuda, ne samo ja, svi mi nosimo traume otuda. Ali, u ono vreme drukčije se nije moglo. Danas govoriti o Golom otoku, sa ovih pozicija, a ne imati stalno u vidu okolnosti u kojima je taj Goli otok formiran, okolnosti u kojima su te mere primenjivane, to je stvarno smešno i bespredmetno. Mi smo stalno živeli u strahu od agresije spolja. Ja sam stalno žurila sa zapisnicima. Nisam ja žurila sa zapisnicima zbog toga što sam ja sadista ili što mene strašno interesuje koga je ona ostavila napolju, nego sam žurila, jer sam mislila: pa mi možemo biti napadnuti, a neprijatelj je napolju već ostao. Verujte, ja sam išla tako daleko sa ženama koje revidiraju svoj stav, pošto ona otkrije sve svoje veze s kim je radila, ja idem s njom i dalje. Danas s pozicija demokratije koja se zastupa i koja se zagovara, sa pravom danas izgleda apsurdno.

A ja, pošto je već uspostavljen neki kontakt između mene i nje, ja je pitam: šta misliš s kim si dolazila u dodir, da li

ima još neko ko je bio za Informbiro, ko je informbiroovski raspoložen? Ne da bi mi hapsili te ljude, nego da bi ovladali situacijom u zemlji, možda da bi registrovali te ljude, u slučaju ratne situacije da ga ne postavljaš na neko istureno mesto, a ne da bi ga hapsili. Mogu da vam kažem da ja i danas tvrdim da se nije sudilo mišljenju, sudilo se delatnosti. E, sad, različiti kriteriji pri hapšenju su bili. Ja sam imala slučaj jedne devojčice od 14 godina, Bosanka je bila. Ona je bila sestra jednog udbovca. Brat njen je molio drugove da je uhapse i da je pošalju u kazneno-popravni dom. Ja sam dobila jedno pismo. (Zašto je molio?) Molio je jer ga je bilo strah. Kaže, počela je da lupa, počela je njemu da predbacuje da kod nas nema diktature proletarijata da to nije ono zašto su se komunisti borili, pa onda je počela da lupa da ona hoće diktaturu proletarijata, onda je počela da govori kako kod nas ima crvene buržoazije. Ja nju pozovem na razgovor. Rekoh: pa šta je ovo, šta ćeš ti meni ovde sad, ti si tražila diktaturu proletarijata. A ona, ko lutkica, onako 14 godina, pa rumena, pa one okice njene plave, onako užagrene. Meni dođe da je pomilujem, dete jedno. Pa rekoh: tražila si diktaturu proletarijata? Jesam. Pa jel' ti voliš diktaturu? Volim. Rekoh: e sad imaš diktaturu proletarijata, pa jel' ti lepo ove sad? Pa nije. Šta misliš kako bi ti bilo u pravoj diktaturi proletarijata? Zar nije lepše biti slobodan nego biti pod diktaturom? - Pa jeste. Pa šta si još ovo pričala? Pričala si da se drugovi voze kolima? - Pa jesam, oni se voze kolima. Rekoh: pa šta bi trebalo, šta si htela, na magarcima da jašu.

Da se mi sad razumemo: bilo je kritika, bilo je kritika i opravdanih, zbog toga niko nije hapšen. Međutim, onaj čovek se prepao, grešnik, da ona ne ode, sestra mu je jedina, da ne ode negde sa informbiroovcima, i ko veli: ajde ti malo u zatvor, pa se vrati. Nemam pojma što je s njom dalje bilo. To su ovako neke, mislim, smešne stvari.

** Često se govori, u poslednje vreme pogotovu, da su mnogi koji su osuđeni kao informbiroovci, koji su otišli na Goli otok, misli se i na muškarce i na žene, da je ipak jedan bitan procenat jednostavno otišao zato što ga je neko denuncirao bez ikakvih razloga, i da su bili nevini na Golom otoku?*

- Ja sam neki dan pročitala u "Politici" i užasno sam se iznervirala, ne znam kako se zove autor tog članka, koji se zgražava, kaže da mu se kosa dizala na glavi kad je pratio ovu emisiju "Goli život" Danila Kiša, i kad je shvatio kako su jadne, velike žrtve stradale na Golom otoku, izložene nasilju monsturoznih, sadističkih, ne znam sve kakvih elemenata policijskih. Jer, stvarno, kad pogledate na osnovu jedne emisije, Jovanka Lebl je ispričala jedan vic... Dobro, ja mislim da se za taj vic onda moglo dobiti jedno šest meseci zatvora. Onda je valjda toliko bila administrativno i kažnjena na šest meseci, na godinu ona kaže da je kažnjena.

A ova druga žena je stvarno bila nedužna. I sad, na osnovu toga se stiče utisak da je Goli otok bio otok nedužno izolovanih i nedužno maltretiranih ljudi. Ja znam, mi u Udbi za Jugoslaviju smo hapsili zbog delovanja. Ne zbog izjašnjavanja, mi zbog izjašnjavanja hapsili nikoga nismo. Mi smo hapsili samo zbog organizovane informbiroovske delatnosti.

** Vi ste njih tretirali kao petu kolonu. Vi ste verovali tada da, ukoliko Sovjetski Savez napadne Jugoslaviju, da će oni biti peta kolona, to je bio vaš stav?*

- Ne samo da je to bio naš stav. Oni su bili, ukoliko, Sovjetski Savez, a stalno je bila prisutna kod nas bojazan da nas Sovjetski Savez ne napadne zajedno sa ostalim informbiroovskim zemljama... Čujte, stalno su na granici u to vreme bile njihove vojne snage. A oni su pozivali, u tome

je stvar, ne samo što bi oni bili peta kolona u slučaju da se izvrši agresija na Jugoslaviju, oni su čak mogli biti i začetnici, uzročnici agresije na Jugoslaviju. Jer kad je Staljin upućivao poziv zdravim snagama na rušenje jugoslovenskog režima, jugoslovenskog rukovodstva, to bi u onim uslovima apsolutno izazvalo metež u zemlji, građanski rat, i to bi bio direktni povod za upad trupa, kominformovskih zemalja u zemlju.

Svi se slažu da je izolacija i oni najrigidniji kritičari tih naših mera i Golog otoka, svi se slažu da je izolacija bila potrebna. Kažu: izolacija - da, represija - ne. Ne sa današnjeg stanovišta, sigurno takvih represija ne bi bilo.

**** Kad kažete represija koja je bila posledica te žurbe, šta kažete na optužbe nekih golotočanki da delimično neke represivne mere objašnjavaju i prosto vašom ličnom surovošću.***

- Pa sad, to je njihovo gledanje. Moja lična surovost - to je njihovo da ocene. Ja ne znam šta one smatraju pod mojom ličnom surovošću, ukoliko ne smatraju... Ja priznajem da sam bila vrlo kategorična, vrlo stroga u odnosu na njih. Naime, vrlo nepomirljiva sa njihovim stavom sam bila. A, inače, ne znam šta pod mojom surovošću smatraju, to one nek objasne šta je moja surovost. Možda je moja surovost što sam rekla: dok ne revidiraš stav, dok ne ispuniš zapisnik nema ti izlaska sa slobode, tu ćeš ostati pa gotovo, do kraja života - do kraja života, šta ti ja mogu.

U emisiji sa Jovankom Lebl mislim da je upotrebljena ta rečenica, otprilike, da je Marija ostala na Golom otoku niko živ ne bi napustio Goli otok?

Međutim, ja ne znam broja, ali dok je Marija bila tamo, masa žena je napustila Goli otok.

**** Da li je tamo bilo zatvorenika koji su dobijali frakturu lobanje, zatvorenika koji su završavali samoubistvom, koji su umirali da je bilo smrtnih slučajeva?***

- Jeste, bilo je jedno samoubistvo, ne sećam se zbog čega je to samoubistvo bilo, i bio je jedan slučaj dizenterije. Mislim da je jedna žena umrla u Zabeli (S obzirom na broj zatvorenica). Ne, to nije veliki broj, ali šteta je i to, svaki život je šteta.

Ja verujem da sam ja bila surovija od drugarica koje su posle mene došle, iz prostog razloga što sam ja radila u surovijim uslovima. Ja sam ušla u logor, ja sam njih prihvatila, za moje vreme je započeta i diferencijacija, i sukobi, i organizacija, ja sam bila u vreme najjačeg naleta Informbiroa na Jugoslaviju. Ja sam bila od perioda 1949. do 1951. godine. Što god je više vreme prolazilo sve više je taj proces Informbiroa jenjavao. I to je normalno da su sve druge mogle biti tolerantnije od mene, i da recimo drugarica koja je na kraju bila ostala sa njih 20 mogla da im preporuči da se i mažu, jer one skoro odlaze na slobodu, itd. Ja nisam mogla to da radim sa njih 500 koliko sam ih primila, od kojih sam samo sa jednom prvih dana mogla da razgovaram. Ja sam bila oštra, rigidna sam bila. Nisam drukčija mogla da budem.

*** Jednom kad smo razgovarali sa Tempom, još i drugi visoki političari su bili, tvrdili su da mnogi ljudi u visokom političkom rukovodstvu Jugoslavije nisu znali za Goli otok i za Sveti Grgur. Koliko je to čuvana tajna, da li je moguće da neko u Centralnom komitetu ili u vladi nije znao za Goli otok...?**

- Ja mislim da ste vi možda hteli drukčije pitanje da postavite. Za Goli otok su morali da znaju iz prostog razloga što je u "Borbi" objavljeno pismo, oni su morali da znaju da su informbiroovci negde izolovani. Oni su zato morali da znaju iz prostog razloga što je "Borba" objavila pismo u kojem se informbiroovci odriču Informbiroa. Znači oni su negde. Da li su oni znali lokaciju ja to ne znam. Isto kao što

su znali da su i žene izolovane. Ja mislim da se oni svi ograđuju od toga da nisu znali za metode koje su primenjivane na Golom otoku. Verovatno nisu, nisu bili na Golom otoku, ili se nisu interesovali, verovatno se o tome radi. Morali su da se pitaju gde su ti informbirovci koji su pohapšeni. Pa i oni su imali svojih poznanika, izvinite, bilo je ministara iz crnogorske vlade, poznatih ministara koji su nestali iz javnog života, pa bilo je funkcionera mnogo iz BiH, bilo je ministara iz Srbije, Federacije, pomoćnika ministara. Nije moguće da njih nije interesovalo gde su ti ljudi nestali. Prema tome znali su da su ti ljudi izolovani. E, sad za metode koje se tamo primenjuju to možda i nisu znali. Najjednostavnije je i najpopularnije uvek sve svaliti na policiju i gotovo. To je najpopularnije, udari po policiji i tačka.

**** Da je tada u vašoj porodici široj, među vašim bliskim prijateljima, imalo nekoga za koga ste sumnjali da je informbiroovac, da li mislite da biste ostali dosledni i čvrsti ili biste tu pravili kompromis?***

- Sad ću vam reći nešto što mi je jako bolno. Kad sam se vratila sa Informbiroa (?) moja mlađa sestra se zaljubi u jednog informbiroovca koji je bio pomoćnik ministra ne znam čega u Srbiji. Ona meni to saopšti. I ja decidirano njoj postavim pitanje: ili on, ili ja? I ona se bez dvoumljenja opredelila za mene, što izmeni potpuno njen život. Umrla je, ne zbog toga, ali umrla je. I izmeni njen život u pežorativnom smislu. To je jedno. Drugo, kad ste me u početku pitali, kako sam javila sestri, itd. Ja sam otišla kod svojih rođaka, i jedna od mojih rođaka mi ujutro kaže, kako me je dočekala, šta je ovo bilo? Ja sam došla zbog toga... E, bogami, nećemo tako - riba smrdi od glave! Drugim rečima - riba smrdi od Tita. Ja lepo sednem s njom i razgovaram, razgovaram - to je bilo 1948., tad nije bila član Partije, ja je lepo razuverim i ubedim.

*** Da je neko od vaših bio informbироovac, a vi bili u to uvereni, da li biste i njega poslali na Goli otok?**

- Pa, prvo, ja sam o tome mnogo razmišljala. Vrlo sam često razmišljala o tome kako se muž odriče žene kad je ona informbироovka ili obratno. Tad nisam bila udata. Posle kad sam bila udata, kad sam bila u braku sa Veljom, onda sam razmišljala: bože, eto, da je sad ovo Informbиро i da je Velja recimo, informbироovac, i tu meni odmah se misli prekidaju. Pa ne može Velja da bude informbироovac, pa ako bi Velja bio informbироovac, i ja bih onda bila informbироovac, oboje bi bili. Jer, ako si s nekim blizak ti se onda i prožimaš negde, tako da uopšte na tu temu ne mogu dalje ništa da elaboriram. Jer, meni se čini sve ono što je bilo oko mene, ono što je meni blisko, da su nam stavovi bili identični. Nikad nisam razmišljala o tome šta bi bilo, da li bih poslala na Goli otok, ja sam mislila da je to nemoguće, zašto pored mene, neko moj blizak, da ode u Informbиро. Zašto sam onda ja tu, kad sam ja ubeđeni antiinformbироovac. Pa kažem vam, evo slučaj sa sestrom.

Ponavljam: ja kad mislim o Golom otoku to je jedna moja velika trauma. Svi smo mi traumatizirani koji smo na Golom otoku bili, nismo mi sadisti bili, niko od nas nije bio sadista. Pominjem vam Branka Damjanovića. To je divan čovek, to je širok čovek, laf jedan. Veselin Bulatović - pa to je toliko nežan čovek, otac, suprug i drug. Htela sam da kažem - svi smo mi imali traume. Niko od nas nije bio sadista, niko od nas nije bio monstrum, svi smo bili psihički zdravi ljudi, i kao takvi smo i upućeni dole, vodilo se računa o tome da budemo i psihofizički zdravi. Ali, situacija je bila takva da je na nas ostavila traume. Kad govorimo o torturi, kad govorimo o mučenjima, kad govorimo o spalirima, kad govorimo o fizičkim obračunavanjima... Oni kažu da je to i naša perfidnost - ja

nikog ošamarila nisam, nikog, ni u istrazi, ni u zatvoru, niti sam ikome vezivala žice, niti sam naređivala da se žice vezuju, niti je tačno da sam rekla, neka banda crkne. Sve je laž - totalna laž.

**** Optužuju vas da je to neka vrsta perfidnosti, jer ste prevaspitane na neki način, indirektno, upućivali da budu surove?***

- Da. Kao niste to radili vi nego ste to prepuštali drugima. Mi smo u toj diferencijaciji, i u tom njihovom sukobljavanju pri diferencijaciji, mi smo postavljali određene granice do kojih se sme ići. Ali, često nam se dešavalo da nam se situacija izmiče iz ruku, i tu su se dešavale najgore stvari. Tu su se dešavala ta grozna batinanja, tuče, izobličenja da te majka ne pozna, itd. Izmakne nam se, mi planiramo jedno, a situacija nam se izmakne iz ruku. I to je kod nas stvaralo traume. Svi smo mi na neki način traumatizirani zbog toga.

**** Hoćete da kažete da ste i vi koji ste bili islednici, i zatvorenice, bili žrtva političkih okolnosti i vremena određenog?***

- Svakako, žrtve vremena i žrtve okolnosti.

**** Posle odlaska sa Golog otoka da li su vaši prijatelji, vaš muž normalno znao je, da li ste nekad s njim razgovarali, kako je on gledao na vaš rad na Golom otoku odnosno u Zabeli?***

- Pa ja ne znam kad sam ja o Golom otoku ovako razgovarala sa nekim, prosto nije bilo potrebe. Sa ljudima sa kojima sam bila na Golom otoku - šta ima sa njima o Golom otoku da razgovaram. Osim toga, ove druge nije ni interesovao Goli otok. Ni sa kim u porodici ja, ovako kao sa vama, nisam razgovarala. A moj muž bi mnogo više voleo da na Golom otoku nisam bila.

** On vam je to rekao?*

- Jeste.

** A je li obrazložio to?*

- Pa, zbog mene. "Zbog tvog mira, zbog tvog nervnog sistema, bolje bi bilo da na Golom otoku nisi bila". I da do kraja budem iskrena, ni on se sa merama represije na Golom otoku nije slagao. Govorio je: shvatam izolaciju, ali represivne mere, o kojima je on slušao, ne od mene nego od drugih, to je tamna mrlja u našoj Partiji. To je istina.

Mada mi je i taj raskid, rekla sam vam, bio težak i bio bolan. Ali 1966. godine Brionski plenum sam doživela daleko teže. Njega sam odbolovala. Meni se desilo da idem ulicom i zaplačem. Leto je bilo. Brionski plenum se održava i posle njega održavaju se neki republički plenumi, plenum Srbije. Ono leto, otvoreni prozori, televizori trešte sa svih strana: deformacije Udbe, prisluškivanja, pa još onda kad čujem ove Šiptare, te Veli Devu, te Džavida Nimanija, te Fadilja Hodžu, bože sačuvaj, grozno. A najgrozniji mi je bio napad na druga Marka, Aleksandra Rankovića. Jer, ja Rankovića i Tita nisam razdvajala. Meni se to činilo kao da su to dva tela jedna duša. I sad, najjednom, doživela sam napad na Rankovića kao klevete, kao laži i klevete. A mi koji smo u Udbi radili mi smo najbolje mogli da osetimo koliko je beskrajno veran i odan Ranković bio Titu. I sad najjednom se na njegovu glavu sručuje ta lavina kleveta. I to sam strašno bolno doživela. Ja sam zbog toga odmah tražila, posle nekoliko meseci, Mišković nam je bio ministar, tražila sam prijem kod njega. I rekla sam mu da tražim da se penzionišem, da tražim penziju zbog toga što želim da iz Udbe odem sa svojim jatom, misleći na druge koji su zbog navodnih deformacija Udbe morali iz Udbe da odu i od kojih su neki čak i hapšeni. Na to mi je on odgovorio: "Vi svoje jato niste imali; vi nikakvom jatuu niste pripadali." Rekoh: "Ja sam pripadala određenom krugu ljudi kojima sam

verovala i sa kojima želim da odem. To nije nikakav razlog. Drugo, meni je više dosta, umorna sam. Dovoljan je moj obor". On je odgovorio: "Nikad obor socijalizmu nije dovoljan".

A ono treće je bilo, rekla sam: "Čujte, ja nemam nikakvih želja da se ponovo sad dokazujem pred predsednikom Socijalističkog saveza Prilepa Samoniklovim koji je postavljen za šefa operative državne bezbednosti". To postavljanje Samoniklova za šefa, rukovodioca operative, to sam ja smatrala takvim šamarom, takvom diskvalifikacijom i službe i nas službenika, ja s tim nisam mogla da se pomirim. Međutim, na to mi on ništa nije odgovorio. Rekao je samo: "Uostalom, vi nemate uslova za penziju, penzija ne dolazi u obzir".

Ja sam nastavila da radim još tri godine. Međutim, jednog dana stvarno nisam više mogla da se borim sa sobom, sa nekim svojim unutaršnjim sukobima, dilemama, neslaganjima i saopštila sam načelniku odeljenja da ja više neću da radim. I nisam došla više na posao. Dobila sam plaketu bezbednosti. Inače sam odlikovana 1964. godine Ordenom rada sa zlatnim vencem i tu plaketu bezbednosti sam dobila.

**** Vi ste na osnovu ove priče koju ste mi ispričali, bili ne samo politički nego i emotivno vezani za Tita, pa bili ste emotivno i profesionalno vezani za Aleksandra Rankovića. Sada, posle smrti i jednog i drugog, da li odlazite na nečiji grob?***

- Odlazim, na Rankovićev, i uvek mi je tužno...

KRAJ

MILOVAN ĐILAS O GOLOM OTOKU

(Izvodi iz beogradske "Borbe" od 20. do 23. ožujka 1990. godine)

"Organizovanje logora na Golom otoku za "informbiroovce", "kominformovce", kako su nazvane pristaše Sovjetskog Saveza i prosovjetskih kompartija - tada su to bile sve partije bez izuzetka! - započeto je bez ikakve zakonske osnove. Najpre je počelo hapšenje i slanje "informbiroovaca" u logor, pa je tek potom donet "zakon" o prinudnom "društveno-korisnom radu" - kako je "čedno" označen i ozvaničen logor. Štaviše, ni najuži partijski forum, Politbiro, ni uže telo oko foruma, Sekretarijat (Tito, Kardelj, Ranković, Đilas) nisu doneli odluku o logoru. Odluku je doneo Tito i proveo je u život preko Rankovića, odnosno Rankoviću podređenog aparata državne bezbednosti".

"Tito je i u tome - kao i u mnogo čemu, ako nije bio siguran u jednodušnost, zaskočio forum i "svršio stvar" s nadležnim drugom - u ovakvim pitanjima skoro isključivo s Rankovićem. Iz toga ne treba zaključiti da bi on naišao u Politbiro ili Centralnom komitetu na protivljenje. Ne, on se jednostavno pribojavao da bi takvog protivljenja moglo biti, pa da bi to moglo stvoriti - s obzirom na legitimitet tek izabranog CK i Politbiroa - dodatne teškoće. Jer ako bi se neko ipak pobunio protiv te odluke izvan i mimo foruma, s njim se lakše bilo obračunati, s obzirom da nije istupio na forumu kao njegov punopravni član".

"Tito je jednostavno, kalkulisao ovako: Ako i ima neko da se ne slaže, taj će morati da se pričuti, a u svakom slučaju neće moći da istupi na forumu i time unosi veću zabunu i stiče legalnost."

"Ja sam - iako sam bio jedan od četvorice sekretara CK - za odluku o logoru doznao u Crnoj Gori, krajem leta 1948. godine. Obavestio me Andro Mugoša, član crnogorskog

partijskog vođstva. Naredba je došla preko unutrašnjih poslova, da se odmah počne s hapšenjem i skupljanjem onih koji su se izjasnili za Informburo radi njihovog upućivanja u logor. Baš u logor! Sećam se da me je saopštenje u prvi mah iznenadilo, kako zbog toga što nisam bio obavešten o njemu, iako sam pre par dana bio u Beogradu, tako i kao vrsta kažnjavanja, omražena i ozloglašena".

"Razmišljajući o tome - tada, pa i danas - uviđao sam da su se morale preduzeti radikalne, oštrije mere protiv prosovjetskih pristalica. Oni su se ne samo umnožili, nego su razvijali ilegalnu delatnost i javljali se gde ih niko nije očekivao. Tolerisanje prosovjetskih komunista i simpatizera - u jednopartijskom sistemu kakav je bio naš - izazvalo bi nestabilnost i nesigurnost. Jer to nije bio ni u čemu demokratski sistem, gde bi se suprotnosti izbalansirale i ublažile. Sloboda 'kominformovaca' u sveopštoj neslobodi ne bi mogla biti shvaćena drukčije nego kao popuštanje, kao kapitulacija pred Sovjetskim Savezom i legalizovanje prosovjetske opozicije kao jedine. A povrh svega, agresivnost sovjetske i prosovjetske propagande navješćivala je i mogućnost intervencije i podrške "zdravim snagama". U takvim okolnostima bi neodlučnost i mlakost bez sumnje urodile poraznim posledicama za nosioce politike, pa time i za politiku, samostalnost razvitka, odnosno državne i partijske nezavisnosti od Sovjetskog Saveza."

"Ukratko, u datoj strukturi s datim okolnostima, 'staljiniste', 'kominformovce', morali smo onemogućiti nekom radikalnom merom. U prvi mah možda i logorom, ako smo hteli da izbegnemo zabunu i slabljenje, i onemogućimo povezivanje eventualne spoljne intervencije s unutrašnjom, unutarpartijskom opozicijom. No, način postupanja s pohapšenima, s ulogorenim i njihovim porodicama - to je već nešto drugo! Tako postupati nismo morali. Takvo postupanje je poticalo iz naše ideološke isključivosti, iz naših

vlastitih lenjinističkih i staljinističkih struktura, a delom i iz naših nacionalnih, balkanskih odmazda"...

"Ali da je postupanje s logorašima bilo diskutovano - da diskusija nije bila onemogućena unapred Titovom svemoćnom samovoljom - javile bi se razlike, izbili na površinu i drukčiji, razboritiji i humaniji postupci. Jer bilo nas je koji smo bili svesni ne samo 'neizbežnosti', nego i užasnosti zasnivanja logora. Sećam se da sam - po povratku iz Crne Gore, posle saznanja o logoru - primetio Rankoviću, vozeći se s njim oko Dedinjske, odnosno Topčiderske zvezde: Mi sada postupamo sa Staljinovim pristalicama kao što je on postupao sa svojim protivnicima! - a da mi je on na to užasnut, uzvratio: Molim te ne govori sada o tome".

Postupano je loše i s porodicama: izbacivanje s posla, javna 'raskrinkavanja', isterivanje iz partije, pritisak na supruge - prečesto uspeo pritisak - da se razvedu od muževa 'izdajnika'.

"Mesto za logor - Goli otok, naspram Senja u severnom Jadranu - vrh državne bezbednosti je izabrao smišljeno, posle ispitivanja na licu mesta i iz nekoliko predloga".

"Goli otok je imao nekoliko prednosti - podesan za obezbeđenje, 'sibirski' usamljen i nenaseljen. Čuo sam da su ga odabrali šefovi bezbednosti Hrvatske. Bio je taj otok udaljen, nedokučiv eventualnoj sovjetskoj intervenciji. Pozitivne strane prevagnule su nad negativnim - nad bezvodnošću i ogoljenošću, nad jarom i burama. Jer svrha logora i nije bila 'letovanje' nego 'rad' i 'prevaspitanje'. Istina, ovo prvo - rad, razumni rad - bilo je teško ostvariti na Golom otoku, iako su se vrhovi državne bezbednosti trudili da i to postignu i da logoraši ne samo odrade troškove nego i 'korisno doprinesu'. A budući da je otok goli kamen, kamen je najpre i privukao službenike državne bezbednosti. Mislilo se da u tom kamenu ima i kvalitetnog mermera, pa je, kao ispitivač, na Goli otok vođen i skulptor Antun Augustinčić.

Nekakav mermer je i nađen, ali - na Augustinčićevu žalost - nepodesan za skulpture, jer je bio mahom razdrobljen, tako da se mogao upotrebiti jedino za pepeljare i slične sitne izrađevine. A kao na zanimljiv, bezmalo mistični detalj, visoki službenici državne bezbednosti su ukazivali, u neslužbenim, intimnim razgovorima, da se najviši vrh na kopnu prema Golom otoku zove Markovo brdo. Marko je pseudonim, tako reći drugo ime, Aleksandra - Leke Rankovića".

"Karakteristično je - za vreme i odnose u kojima se naš sukob sa Sovjetskim Savezom odvijao - držanje štampe, kako zapadne, tako i istočne, u pitanju logora na Golom otoku. Zapadna štampa, odnosno pretežan deo te štampe, nije ispoljio nikakvo interesovanje, pogotovu ne kritičko, prema logoru Goli otok. Isto to bi se moglo reći i za zapadnu diplomatiju. Kadgod bi se slučajno spomenuli progoni 'kominformovaca', zapadni diplomati, kao po dogovoru, pokazivali su prećutno, mada dvosmisleno razumevanje: nezavisnost i država su ugroženi kombinacijom spoljnog i unutrašnjeg pritiska. Ali je u tom držanju 'zapadnjaka' bilo i zlobnogradovanja: treba pustiti komuniste da se međusobno istrebljuju, jer se time najdrastičnije otkriva i sama priroda komunizma. Bio je i jedan pokušaj, neke antilogoraške organizacije iz Pariza, da poseti logor. Smatrao sam da to treba omogućiti, pa su se i vrhovi državne bezbednosti (Svetislav Stefanović) s tim preko volje saglasili. Držim da je do posete i došlo, 1951. ili 1952. godine, ali ne na Golom otoku, nego na nekom cestnom radilištu - svakako uz obavezna upozorenja logorašima kako da se drže i šta da govore."

"Istočna', kao i emigrantska 'kominformovska' propaganda je prećutkiivala logor na Golom otoku, iako je baš o Jugoslaviji najbesmislenijim i najbesramnijim izmišljotinama. Propaganda komunističkih partija - svih bez izuzetka, mehanički je - preko ustaljenih sovjetskih agentura

(na primer, Vidali u Trstu, 'Humanite' u Parizu, itd.) uvećavala i nametala klišetirane teze Moskve, uz obavezno i 'slobodno ocrnjivanje' jugoslovenskog vođstva i prilika u Jugoslaviji. 'Klasni' kontrarevolucionarni protivnici nisu ni usred građanskog rata na takav način - s toliko izopačene, lažljive i krvoločne maštovitosti - govorili i pisali protiv jugoslovenskog vođstva, svojih dojučerašnjih drugova, komunista, malo ili nimalo drukčijih nego što su i sami. Za 'klasne' neprijatelje, za kontrarevolucionare, mi komunisti smo bili 'banditi', sumanuti i odnarođeni bezbožnici koji svojim preuranjenim oružanim napadima izazivaju okupatore da istrebljuju narod. I, svakako, 'agenti Moskve' koji nameću zajedničke žene i zajedničke kazane. 'Klasni neprijatelj' je istrebljivao bez milosti i mere, komuniste - i sam se diveći njihovoj odvažnosti i njihovom žrtvovanju."

"A za Moskvu, za 'kominformovce' su se jugoslovenski komunistički vođi preobrazili, takoreći prekonoć, u bivše agente Gestapoa i Ovre, plaćenike Amerike, fašiste i potpaljivače rata. Sramočeno je četvorogodišnje žestoko, besprimerno ratovanje protivu okupatora, sramočena je jedna velika revolucija malog naroda - sramna, izdajnička smrt je namenjivana vođima i stotinama hiljada komunista i patriota. Neću reći da u jugoslovenskoj propagandi nije bilo preterivanja, uobraženosti, neodmerenosti i netačnosti - ta i mi smo bili od istog 'tkiva', 'naročitog kova'. Ali osnovni ton koji su davali vođi u svojim istupanjima, ostao je principijelan i dostojanstven."

"Naša kontrapropaganda i propaganda su ubrzo postale konkretne i kritičke. U tome su se naročito isticali novinari 'Borbe' koja je tada imala najveći tiraž i smatrana najpozvanijom i najodgovornijom. A među tim 'Borbinim' novinarima - Bogdan Pešić i Jaša Almuli, koji su pronašli i adekvatan, ironičan ton i adekvatnu, kratku i činjeničku

formu. Dejstvo njihovog pisanja - baš zbog toga što je odstupalo od šablona i bilo rasterećeno od teoretisanja - imalo je ogroman, živ i upečatljiv upliv."

"Čak su i 'kominformovski' emigranti u Moskvi (koji su, inače, uživali privilegovan položaj u odnosu na druge, na primer, španske emigrante) intimno bili zapanjeni što ne mogu objaviti brošuru u Golom otoku. Ali u 'nedoslednosti' Moskve ima logike: mada su jugoslovenski vođi najčešće okrivljavani za gadosti i zločine koji im nisu na um ni pali - jugoslovenski logor Goli otok, suviše je opominjao na sovjetski 'Arhipelag Gulag', a da ne bi bio prećutan..."
"Kominformovce" je Moskva - mi u vrhu smo to predviđali i znali - koristila samo onako i donde dok su njoj trebali."

"Goli otok je - po mom sudu - najmračnija i najsravnija pojava u jugoslovenskom komunizmu. Goli otok je i nešto više i užasnije: neslućeno posrtanje i neslućeno ponižavanje. Niko ko je boravio na Golom otoku nije se vratio 'čitav' - neogorčen ili neslomljen. Ne verujem ni da će oni koji su logorom na Golom otoku upravljali ikada biti spokojni. Oni neće moći da shvate i opravdaju sebe, uprkos zadacima koje su imali i uslovima u kojima su bili prisiljeni da deluju."

KRAJ

..

Iskrenost ili pokušaj umanjivanja vlastite odgovornosti?

Vidosav Zlatić sam je napisao članak, i time izbjegao da mu novinari postavljaju nezgodna pitanja. O svojoj osobnoj aktivnosti do dolaska na Goli otok ništa nije rekao. Po tome što je postao isljednik Vladi Dapčeviću, jednom od poznatijih golotočkih zatvorenika, možemo zaključiti da su ga u UDB-i smatrali već dovoljno provjerenim i podobnim.

On sam navodi da je o onome što se događalo na Golom saznao više tek 1953., a najviše nakon dolaska na Goli otok 1954. g., i to od samih osuđenika. Kao isljednik Vlade Dapčevića, Zlatić je mogao i samo od njega dovoljno saznati. Vjerujem da se Vlado nije ustručavao sve mu detaljno opisati bez ikakvog okolišanja.

Vladu Dapčevića upoznao sam u Bileći nakon njegovog puštanja iz "Petrove rupe". Ne sjećam se više da li je to bilo sredinom ili pri kraju 1953. godine. Bili smo u istoj brigadi, obojica "odloženi", što znači da smo imali status "bande" koja je na privremenom čekanju. Brigada je brojala približno 10 do 12 zatvorenika. Na čelu s brigadirom - aktivistom i još 3 - 4 revidirca. Ostali su bili "odloženi". Ne znam po kakvim smo kriterijima bili svrstani u istu brigadu, ali smo svakako bili šaroliko i zanimljivo društvo. Imena revidiraca sam zaboravio. Bolje se sjećam "odloženih". Osim mene, koji sam po nacionalnosti bio jedini Hrvat, tu su bili:

- Vlado Dapčević, Crnogorac; o kome je već dosta pisano u prethodnom tekstu. Najbolje sam zapamtio jedan dan kad smo na radilištu u Bileći zajedno nosili tragač. Radili smo umjerenim tempom i usput razgovarali. Pošto smo obojica bili "odloženi", Vlado je predložio, a ja prihvatio, da na prednjem kraju tragača budemo naizmjenično, jedanput ja, a drugi put on. To je značilo da se ponašamo kao ravnopravni drugovi. Po golotočkim pravilima "lijepog" ponašanja

trebalo je da se međusobno natjerujemo. Brzo smo uočeni i razdvojeni. Svakog od nas uzeo je u ruke po jedan revidirac, te smo ostatak dana obojica proveli na prednjem kraju tragača, ubrzanim tempom noseći teži dio tereta. Srećom drugih posljedica zbog toga nismo imali.

- Vasil Milošev, Bugarin iz Bosiljgrada, mladi poslijeratni potporučnik, uhapšen je u Vojno-geografskom institutu u Beogradu.

- Jošt Jože, Slovenac, uhapšen u Zoni "B" Slobodne teritorije Trsta, završio dva fakulteta, šumarski i biologiju, te četiri semestra strojarskog fakulteta. Zbog lošeg zdravlja bio je stalno na lakšim poslovima, pa ga je uprava koristila za neke neuobičajene poslove, kao što su dresura pasa, balzamiranje ptica i pogotovo za razmnožavanje riba u Trebišnjici. Kad se je saznalo da loše zdravlje održava pomoću neke biljke koju je pronalazio u kršu oko Bileće, pao je pod "bojkot". Otkrili su ga liječnici kad je jednoga dana uzeo nešto veću dozu i počeo buncati. Na traženje Ministarstva šumarstva Hrvatske pušten je na slobodu nakon šest mjeseci prije opće amnestije 29. studenog 1956. godine kada smo i mi ostali oslobođeni.

- Jedan stariji pravoslavni svećenik čijeg se imena ne sjećam, ruski emigrant, do Rezolucije IB-a živio je u Sarajevu. Osuđen je na dugogodišnji zatvor zbog špijunaže u korist Sovjetskog Saveza. Bio je tih i skroman čovjek. Radio je u kuhinji. S nama ostalima nije mnogo razgovarao, tek koliko je bilo neophodno. U SSSR-u je imao sina i kćer. Ubrzo nakon dolaska Hruščova u Jugoslaviju bio je oslobođen.

- Vili Župančič, Slovenac, navodno je nekada prije rata radio kao kurir za Kominternu. Bio je invalid s deformiranim kukovima, te je teško hodao. Po naravi poštenjačina, ali čudak. Radio je u WC-u kao klozetar, što se smatralo lakšim poslom. Iako ga nitko nije na to tjerao, on je u WC-u kroz čitavu svoju smjenu, noćnu ili dnevnu, bio stalno na koljenima i

krpom brisao pod, tako da se je sjajio od čistoće. Za vrijeme sobnih konferencija, ako nije bio dežurni u WC-u, on bi se zavukao ispod boksa i krpom tamo brisao prašinu. Smatrali su ga nenormalnim, pa se nitko na to nije obazirao. Mislim da je to radio namjerno, da bi izbjegao sudjelovati u onom što se je na konferencijama govorilo i radilo. U stroju za vrijeme raporta i na boksu za spavanje bilo mu je određeno mjesto do ruskog popa. Zbog toga je kao ortodoksni ateist negodovao i stalno gundao protiv popa. U potaji je pisao pjesme. Kad smo se jednom našli sami u WC-u, izvukao je odnekuda i pokazao mi je jednu bilježnicu punu slovenske poezije. Naišao je Vlado Dapčević, pa nam se Vili počeo žaliti kako ga svi zezaju. Ja sam mu na to odgovorio: "Vili, pa ja te ne zezam". Odmah se ispravio: "A ti ne!" Međutim, to nije htio priznati i Vladi, što je ovoga strašno uvrijedilo, te se bez riječi okrenuo i otišao, jer zaista se ni on nikad prema njemu nije ružno ponašao.

Koncem 1953. i još više 1954. godine atmosfera se na Golom otoku počela mijenjati na bolje. U skladu s politikom izvjesnog popuštanja, i neki su siroviji isljednici zamijenjeni obrazovanijim kadrovima. To ne znači da se sve odjednom prelomilo. Uhodana ponašanja i metode dugo su se još održavali s unutrašnje i vanjske strane logorske žice.

Vidosav Zlatić kaže da je na Goli otok došao 1954. godine. Poznato mi je da Vlado Dapčević u to vrijeme zaista nije bio maltretiran. Čak je prije mene primljen u kolektiv. Dobio je za golootočke prilike i "gospodski" posao. Na jednoj trafostanici je svakog dana dežurao i čitao knjige, sve do oslobođanja koncem 1956. godine. Vjerujem da, s obzirom na svoju reputaciju "okorjelog informburoovca", za takav tretman, osim općem popuštanju režima, Vlado može zahvaliti i svom isljedniku.

Izbjegavajući da govori o svojoj osobnoj aktivnosti, i ne ulazeći u pojedinosti, nakon što je oštro osudio i ogradio se od neljudskog ponašanja i zlostavljanja zatvorenika, Vidosav

Zlatić nam je na svoj način pokušao prikazati prilike onoga vremena, vodeći pri tom računa da smanji, koliko je više moguće, odgovornost svojih kolega za ono što se događalo. Iako je mnogo uvjerljiviji od Marije Zelić, neki njegovi argumenti ipak nisu prihvatljivi.

Smatram netočnom njegovu konstataciju da su većinu ibeovaca *sačinjavali komunisti koji su, u svom dugogodišnjem revolucionarnom radu i političkom oformljavanju i usmeravanju, do kraja zanemarili značaj nacionalnog, verskog i rasnog aspekta u bitisanju jedne državne zajednice*. Možda je netko bio i takav, ali sigurno se u tu kategoriju zatvorenih zbog IB-a ne bi mogao ubrojiti čak niti njegov "klijent" Vlado Dapčević, a kamo li većina "ibeovaca".

Masovna hapšenja i slanje ljudi u logore Zlatić nam pokušava objasniti strahom od agresije, događajima na granici i žurbom. Vrh države dobro je znao da ne postoji neposredna opasnost od agresije, ali ju je umjetno napuhavao da bi opravdao hapšenja zbog svojih drugih razloga. Žurba može biti objašnjenje da se greškom uhapsi i nevin čovjek, ali ne i za masovna hapšenja nevinih. Osim toga, kad onaj tko hapsi uvidi svoju grešku, trebao bi nevinoga osloboditi, a ne ga batinama prisiljavati na lažna priznanja i držati ga još godinama u zatvoru nakon što su sve opasnosti, uključujući i one napuhane, već odavno prošle.

Kod analize "ibeovskog sastava" Zlatić točno navodi da ga je karakteriziralo višestranost šarenilo. Međutim, kod nabiranja on na prvo mjesto stavlja one kategorije kojih je bilo najmanje - idejno vezane za drugu stranu i one koji su se *opredelili za drugi tabor iz karijerističkih razloga, očekujući više činoe ili bolje položaje*. Tek iza njih spominje one koji o karakteru spora s Kominformom nisu znali gotovo ništa, i na samom kraju priličan broj nevinih ljudi, pa čak i kažnjenih ili suđenih, na bazi lažnih izjava. Na temelju poznavanja mase zatvorenika uvjeren sam da je redosljed trebao da bude sasvim

obrnut, jer je nevino osuđenih bilo daleko najviše.

U potpunosti se slažem sa sljedećom konstatacijom Vidosava Zlatića; *Konačno, o oštirini represije prema ibeovcima presudnu ulogu je imao stav najvišeg državnog i partijskog rukovodstva, naročito Tita. Bez njega se, posebno kad je u pitanju bila problematika takvog značaja, nije moglo ništa preduzimati niti činiti. No, s obzirom da je to poznato, hteo bih ovde samo da podsetim na govor koji je tih dana održao elitnom sastavu OZN-e u Domu garde u Topčideru. Pohvalio je njene pripadnike što imaju oštar stav prema ibeovcima kao i prema drugim neprijateljima zemlje. Uostalom, on će se znatno kasnije veoma surovo obračunati i sa jednom od tih službi i sa svojim najbližim i najodanijim saradnicima.*

Marija Zelić bila je isljednik u ženskom logoru, prvo u Ramskom ritu (Zabela), a nakon njegovog preseljenja, zajedno s logorom prešla je na Goli otok, odnosno Sveti Grgur. Mnoge je bivše logorašice u svojim sjećanjima ističu kao izuzetno opaku i svirepu ženu. U razgovoru s novinarkom Radio Beograda ona nastoji opovrgnuti takvo mišljenje o sebi, ali pri tome upada u očite kontradikcije.

Tvrđi da nikad osobno nije udarila nijednu zatvorenicu. Njena tvrdnja može biti istinita, ali to nije dokaz da zatvorenice nisu u pravu. Poznato je da isljednici na Golom otoku u pravilu nisu sami tukli i mučili zatvorenike, već su to radili preko drugih zatvorenika, tzv. revidiraca. Na jednom mjestu to i sama potvrđuje. Govoreći o "špaliru" (smatrajući ga i danas normalnom pojavom) navodi kako je bilo predviđeno da se oni koji prolaze kroz špalir "malo išamaraju", ali "neko je bogami i dobro tukao, to niste mogli da regulišete"... Priznaje da im je situacija ponekad izmicala iz ruku, i da su se onda događala "ta grozna batinanja, tuče, izobličenja da te majka

ne pozna itd.", ali se ne osjeća radi toga odgovornom.

Tvrđnja Marije Zelić da je radno vrijeme u logoru bilo osam sati je neistinita. Možda je negdje na papiru i bilo tako zapisano, ali to nitko nije poštivao. Za poslijepodnevni odmor našlo se vremena jedino za održavanja sobnih konferencija, tj. kad je neki novajlija "iznosio stav", ili kad je netko bojkotiran, priman u kolektiv i sl. I za vrijeme sobne konferencije bojkotirani nisu sjedili, već su morali stajati u sagnutom položaju.

Na pitanje novinarke na osnovu čega je zaključivala da je netko revidirao stav ona odgovara da joj je osnovno mjerilo bilo popunjavanje zapisnika. Time je, zapravo, priznala da je i nakon presude, kroz čitavo vrijeme izdržavanja kazne nad "informbiroovcima" trajala permanentna istraga. Raščišćavanje, odnosno popunjavanje zapisnika u golotočkoj terminologiji značilo je napisati svom isljedniku sve o sebi i svim svojim bližnjima na slobodi do najbesmislenijih detalja. Dok to ne učini represija je bila neizbježna, a to je prema nahodanju isljednika moglo trajati neprekidno, moglo se prekinuti, pa ponovno obnoviti, itd. Upravo je to dovodilo ljude do ludila, samoubojstava, davanja lažnih izjava i sl. Isljednici su imali neograničena ovlaštenja. Mogli su uvijek pronalaziti nove sumnje, i mrcvariti čovjeka do iznemoglosti, a to su mnogi i radili. Među takvima očito je bila i Marija Zelić.

Marija Zelić naziva bezobraznicama zatvorenice koje su pokušavale dati otpor ponižavanjima kojima su bile izložene. Četrdesetak godina nakon likvidacije i sveopće osude golotočkog sustava, ona se čak usuđuje nesretne žene, izložene njenoj samovolji sumnjičiti da su neke od njih bile ljubavnice Veselina Popovića, upravnika ženskog logora u Ramskom ritu (Zabela). On je kasnije prebjegao u Rumunjsku. Svoj slučaj sam je u deset nastavaka detaljno opisao u beogradskoj "Borbi" od 21. ožujka do 1. travnja 1990. godine.

Kao major UDB-e postavljen je za upravnika ženskog logora Ramski rit, gdje je već od ranije u funkciji isljednika djelovala Marija Zelić. Stanje koje je zatekao prilikom dolaska ovako opisuje:

Tog dana ja sam se zadržao neko vreme u upravi, upoznao se sa ljudima, sa komandirima onih milicionera, milicionerki, popričao malo sa njima. Onda sam sa jednim komandrom otišao malo na radilište. E, tamo sam zatekao užas. Kriminal. Kad sam video te žene. Ispečene od sunca. Bilo je žena kojima se oči nisu videle, pune krasta. Kraste raspuknute. Još na sve to one nakazno obučene. Bila je tu jedna koja je pala u nesvest. Ležala je na zemlji ostavljena. Niko nije smeo da joj priđe. Odmah sam naredio da je dve zatvorenice uzmu i odnesu do barake. Naravno, u pratnji milicionerke.

A prljave. Možete zamisliti, ne znam tačno, dvadeset ili mesec dana su već tu bile. Rade u močvari, kopaju zemlju, blato, a ne kupaju se. Nisu imale vode ni da se umiju. Još izgorele na suncu, rane im se otvorile, propale od rada i slabe ishrane... I muškarci da su tu bili, teško da bi podneli te uslove, a kamoli žene, fizički slabe, nevične, malo je tu bilo seljanki...

Kad sam video šta se radi, došao sam na jednu ideju. Ali, moram prvo da kažem, da pre nego što sam došao u Ramski rit, nisam mogao ni da zamislim kako to izgleda i šta se tamo dešava, niti mi je iko o tome govorio. Znao sam da je gadno, ali baš toliko, ni u snu. I tog prvog mog radnog dana u Ramskom ritu, kad sam video kako to u stvarnosti izgleda, rešio sam da to ne ostavim tako, makar poginuo. I dođem na ideju, munjevit. Meni su uvek klikeri radili, zato sam i ostao živ. Kažem: ako ja to stanje budem prihvatio ovakvo kakvo jeste, pa ga onda postepeno popravljao, to će svima biti jasno da je to moja lična inicijativa, moj lični stav, i odmah ću biti prijavljen višim instancama, i napraviće se problem. Ali, ako ja to stanje promenim odjednom, za dvadeset četiri sata, svi

će članovi uprave, svi milicioneri, misliće da je takva direktiva. Tačno, kažem - izgledaće kao direktiva, a dok se Vlasi sete, ja sam posao završio..."

Odmah sam im posle toga zabranio da "dopunjuju zapisnike", da "revidiraju", da rade ovo, ono, da se raskritikuju, da pljuju jedna drugu, da pljuju same sebe. Sve suprotno sam zaveo...

Taj logor je od početka bio privremenog karaktera, dok se ne pripremi logor na Golom otoku. Tačnije, na Svetom Grguru, ali mi smo tada sve to zvali - Goli otok. O tome sam razgovarao sa šefom, Vojom Biljanovićem. Došla je jesen, kiše, nastao veliki glib, nije moglo da se radi, žene su po ceo dan sedele u barakama. I kaže mi Biljanović: "Evo, sad ćete vi na Goli otok!" A ja nisam voleo tamo da idem. Već sam mogao da čujem šta se tamo dešava. Pričalo se. Pa i sam Vojo Biljanović mi je rekao: "Na Golom se vrše razbojništva!" I rekao mi je da su tamo ubili Blaža Raičevića. Mogu vam reći da je bio jako ozlojeđen, onako, namrgođen... I ja sam iz toga shvatio da ja, u stvari, za ono što radim, imam u njemu glavnu potporu...

Da bi život u logoru postao normalniji Veselin Popović je u dogovoru s upravom Zabele organizirao štrikeraj za pletenje, izradu nekih kopči, farmu kunića i svinja, pravljenje staza po dvorištu Zabele i lijehe s cvijećem

I tako, izdvajao sam ih, jednu po jednu, one koje su starije, koje su slabije, određivao sam ih na te poslove... Ali, pored svega toga morala je da ostane jedna znatno velika grupa da radi u onoj jami, da radi stvarno teške fizičke poslove... Jer, kad šaljemo izveštaje direkciji, uvek je moralo da se naglasi da se rade i teški fizički poslovi, to je bio uslov. Težak fizički rad bio je jedna od obaveznih metoda takozvanog prevaspitavanja.

Hrana je bila odlična. Tamo je u kuhinji bila jedna Slovenka, jedna čestita žena, koja je njima kuvala. E, sad,

da bi im život tamo bio što podnošljiviji, gledao sam da organizujemo taj kulturno-zabavni život. Jer, one su stalno morale da "prorađuju" Đilasove članke... To je takođe bio jedan od vidova prevaspitavanja. Zamislite. Jedna čita Đilasov članak kao obrazac pravilne idejne orijentacije - kao čitanje misli i izreka Maocetunga u vreme kulturne revolucije u Kini - pa onda one treba posle čitanja da ustaju i da se posipaju pepelom, kako su se, tobož, pod uticajem Đilasovih misli preporodile i došle do ispravnih shvatanja... Znate, kako to izgleda, čitali ste. Treba da ustaju i da pljuju na sebe, na svoje tobož ranije zablude. I tako dalje. Da pljuju na svoje drugarice, na svoje poznanike, roditelje, braću, sestre, na svoje muževe koji su na Golom otoku.

Međutim, Marija Zelić počela je novog upravnika prijavljivati nadređenima. Kad je osjetio da mu prijeti opasnost pobjegao je brodom preko Dunava u Rumunjsku. Na jednom mjestu Veselin Popović napisao je i sljedeće: *A treba i ovo da vam kažem. Danas se misli da je svako ko je bio u toj Službi, svako ko je bio u upravi - bio zločinac. To nije tačno. Mene su mnogi ljudi podupirali i pomagali mi u ovome što sam radio. Nikako ja ne bih mogao sam, da su ostali bili sa mnom konfrontirani. U tom slučaju ja bih odmah pao. Napravio bi se slučaj, došli bi iz Beograda ljudi, otkrilo bi se kako se u Zabeli banda štiti. Naravno bilo je i u Beogradu ljudi koji su znali kako ja radim. Ali to nije bilo ništa javno obelodanjeno da bi služba morala zvanično da se razračunava. Hoću da kažem da mnogi ljudi nisu činili ta zverstva po logorima, zato što su želeli, zato što bi sami bili sadisti, nego zato što mu je to bio službeni zadatak. Kad ga ne bi ispunjavao, sam bi došao pod udar iste te represije. A svako se plašio za svoju kožu. I ovi moji u upravi logora. Možda je i bio poneko ko je verovao da je to kako mi radimo zvanična linija. Većina je svakako znala da nije, ali su se u duši slagali sa mnom, i radili su ćuteći, praveći se nevešti. Jer, sva je odgovornost*

bila na meni, ja sam bio šef. Međutim, ipak su ispali nesrećnici, jer, kad sam ja pobjegao, svi su odmah bili smenjeni. Sva je uprava bila smenjena, svi osim Marije. A ona je unapređena, dobila je moje mesto, postala je upravnica logora.

Zapletene, umetnute i nedovršene rečenice kojima je Marija Zelić odgovarala na pitanja novinarkе same za sebe govore o nivou njenog načina razmišljanja i zaključivanja. Iako joj to nije bila namjera, ona je svojim odgovorima potvrdila ono što je napisano u tekstu "Goli otok - najveći Titov koncentracioni logor". Ona nije bila nikakav izuzetak među isljednicima na Golom otoku. Ne svi, ali većina je razmišljala i postupala slično kao i ona. Bila je uočljivija prvenstveno radi toga što je djelovala u ženskom logoru koji je bio mnogo manji. Činjenica je da je ona mučila ljude. Manje su važni njeni motivi, da li je bila rođeni sadist, ili ih je mrzila samo radi toga što su politički drukčije od nje razmišljali.

Milovan Đilas je 1940. godine na V. konferenciji KPJ izabran u Politbiro Centralnog komiteta, i od tada kroz čitavo razdoblje NOR-a i poslije rata do 1954. g., zajedno s Rankovićem, Kardeljem i Titom, pripadao najužem vrhu Partije i države. Već prije rata, na robiji u Sremskoj Mitrovici, kao pripadnik frakcije Petka Miletića, isticao se svojim ekstremno boljševičkim stavovima i ljevičarenjem. Pod Đilasovim utjecajem ustanak u Crnoj Gori 1941. godine krenuo je isticanjem crvenih zastava i boljševičkih parola, te bio doveden gotovo do rasula. Radi toga je povučen iz Crne Gore, a njegovo avanturističko istrčavanje sa "socijalističkom revolucijom" drugi su morali ispravljati i svoditi u okvire narodnooslobodilačke borbe prihvatljive za široke slojeve crnogorskog naroda.

Olga Hebrang navodi Đilasa kao prvog na listi krivaca za tragediju njenog supruga. Publicist Šime Balen, nekadašnji

komesar XI. korpusa NOV-a i direktor Tanjuga, koji je Đilasa dobro upoznao još na robiji, na pitanje zbog čega je po njegovom mišljenju stradao Andrija Hebrang odgovorio je još izravnije: *Kratko i jasno rečeno Andrija Hebrang je, ne po mome mišljenju, nego na temelju činjenica, stradao kao žrtva zavjere grupe članova Politbiroa CK KPJ na čelu s Milovanom Đilasom... Najbolji putokaz do zaključka da je u pitanju bila zavjera jesu sami tekstovi Milovana Đilasa, iz kojih se jasno vidi da je on bio začetnik te zavjere, za koju je pridobio još neke članove Politbiroa, i tada poveo podmuklu rafiniranu borbu protiv Andrije Hebranga.*

Uzrok takvoj Đilasovoj mržnji prema Hebrangu Šime Balen vidi u bolesnoj zavisti, i to je detaljno objasnio. Hebrang je još na robiji u Sremskoj Mitrovici bio glavni kritičar zastranjivanja Petka Miletića, a time i Đilasovog ljevičarenja. Kad je poslije vlastitog neuspjeha u Crnoj Gori Đilas 1943. godine došao u Hrvatsku bio je iznenađen onim što je tamo zatekao. Na velikom oslobođenom teritoriju djelovala je solidno organizirana partizanska vlast u vidu mjesnih, općinskih, kotarskih, okružnih i oblasnih odbora sve do ZAVNOH-a. Sve je funkcioniralo: škole, radionice, pilane, tvornice, bolnice itd. Đilas je bio zaprepašten. Kod njega se rađala ljubomora i zavist, tim više što je na čelu svega toga kao prvi čovjek stajao Andrija Hebrang, kojeg se podsvjesno pribojavao zbog svojih sukoba s njim još iz Mitrovice. Đilas je svim silama nastojao pronaći neke negativnosti u Hebrangovom radu. "Pronašao" ih je u primjeni široke pučko frontaške linije kojom je Andrija Hebrang, kao njen sekretar, Partiju postavio tako da poziva i objeručke dočekuje sve moguće saveznike. Tako je postignuto da se uz srpske ustanike koji su se digli na ustanak radi obrane golih života, zajedno s njima dignu i Hrvati, komunisti, razni antifašisti, demokrati i ostali rodoljubi. Odmah su se priključili i hrvatski krajevi Dalmacija, Hrvatsko primorje i Gorski kotar, koje je

Pavelić predao Talijanima. Politika Andrije Hebranga uspjela je da ogroman broj HSS-ovskih dužnosnika i pristaša pređe na stranu NOB-a. Čak je osnovana i organizacija HSS-a, najprije na čelu s Božidarom Magovcem, a zatim s Franjom Gažijem. Balen se sjeća kako je Đilas iz toga počeo izvoditi neke svoje smicalice i konstrukcije, kako tobože taj silni priliv hrvatskih masa izaziva zategnutost i napetost kod nekih srpskih kadrova. Svojom dobro smišljenom, rafiniranom rabotom, služeći se čak tračevima, Đilas je vremenom protiv Hebranga usmjerio Kardelja, Rankovića i samoga Tita.

Na pitanje od kada su se poznavali i kakav je dojam Đilas ostavio na njega, Šime Balen odgovara: *Đilas i ja smo se poznavali s robije. Prema tome on nije mogao na mene ostavljati neke nove dojmove. Bio je bez sumnje vrlo inteligentan čovjek, naobražen, talentiran kao literat, ali i uobražen, mušičav, držao se visoko, gledao je, što bi rekli Zagrepčani "von oben herab" na ljude oko sebe. Takav je bio još na robiji, a sada kada je postao član CK KPJ, pa čak član Politbiroa CK i Vrhovnog štaba, možete misliti da je to bilo još naglašenije...* (P. Kalinić: "Andrija Hebrang - svjedoci govore", Narodne novine, Zagreb, 1996.).

Od Staljinovog obožavatelja Đilas se 1948. godine pretvorio u njegovog ogorčenog neprijatelja, i kritičara svih njegovih zločina, ali ne odričući se pri tome primjene staljinističkih metoda u obračunu sa svojim protivnicima. Poznavatelji kažu da je imao veliki utjecaj na Rankovića. Kao šef Agitpropa CK dirigirao je i imao pod svojom kontrolom sve pisane i druge medije u državi. Iako nije neposredno upravljao represivnim aparatom, sklon sam mišljenju da je svojim utjecajem na stvaranje javnog mnijenja zaslužan i za potpirivanje mržnje u glavama raznih primitivaca zaduženih za represiju nad "informbiroovcima". Krajnju nečovječnost pokazao je odnosom prema svom prijatelju i prvom suradniku Mitru Mitroviću, te njegovoj majci kad je od njega tražila

milost za sina i kćer, o čemu sam već pisao u prethodnim poglavljima.

Đilasovi članci "Savremene teme" i "Vrti li se Staljin u krugu" proučavani su na partijskim sastancima širom Jugoslavije kao vrhunsko dostignuće marksističke misli. Moj prijatelj P. A., po zanimanju stolar, rodom iz Gorskog kotara, pričao mi je jednom kasnije kad smo se sreli u Rijeci, kako je zbog tih Đilasovih članaka stigao na Goli otok. Bio je po činu kapetan, sa službom u Osijeku. Za vrućih ljetnih poslijepodneva bio je prisiljen da na političkim satovima sluša čitanje, za njega potpuno nezanimljivih Đilasovih "Savremenih tema", pa su mu misli za to vrijeme lutale plažom na Dravi krcatoj lijepih slavonskih djevojaka. Njegovu nepažnju primijetio je voditelj. Prozvao ga je i upitao da li je razumio ono što je pročitano. Iznenaden i zbunjen pitanjem odgovorio je: "Pa to ne razumije niti onaj tko je pisao". To je bilo dovoljno da kao "informbiroovac" bude osuđen na pet godina robije. Uzalud se kasnije branio da je zapravo samo želio naglasiti kako je to za njega složena i teška tema.

Đilas se tijekom 1953. godine još jednom preobrazio. Od rigidnog apologeta jugoslavenskog totalitarizma iznenada se pretvorio u demokrata. U "Borbi" je objavio niz članaka s liberalističkih pozicija. Došao je u sukob s Titom, pa je na Plenumu CK SKJ 1954. g. isključen iz CK, a poslije toga iz SKJ. Postao je veliki kritičar vladajućeg režima, te je 1957. godine osuđen na 9 godina zatvora. Pomilovan je 1966. godine.

U svojim kasnijim publicističkim radovima Milovan Đilas nastoji se prikazati kao čovjek koji je shvatio svoje zablude iz onog vremena. Da li je bio do kraja iskren i otvoren, teško je suditi. Moj je dojam da glavnu krivicu za ono što se događalo suviše prebacuje na druge oko sebe.

Olga Hebrang je u već navedenom intervjuu 1990. godine rekla: *Milovan Đilas, danas još jedini živi član Politbiroa*

KPJ, mnogo zna, a neće govoriti o najdelikatnijim temama iz tih dana. Svakako ima razloga za šutnju...

A već spomenuti Šime Balen je također 1990. godine rekao: *Ja bih se na svoj način obratio Đilasu kome uza sve greške što ih je počinio u ratu (a radio je tada strašne greške, o čemu i sam piše), kao i uza sve greške što ih je počinio poslije oslobođenja ipak odajem priznanje za sve što je pretrpio kao konvertit i apeliram na nj da metne točku na svoje preobrazbe i da javnosti do kraja objasni "slučaj Hebrang", jer mislim da nam je on jedan od rijetkih, danas živih ljudi, koji "slučaj" u detalje pozna, a posebno da nam otkrije kako je Hebrang završio i gdje mu leže posmrtni ostaci.*

Pitanje je, nažalost, do danas ostalo bez odgovora.

POGOVOR

Za razliku od drugih do sada objavljenih knjiga o Golom otoku, ja nisam pisao izravno o sebi, već sam nastojao sažeto prikazati cjelinu zbivanja oko sukoba sa Staljinom, masovna hapšenja, stvaranje golotočkog sustava, organizaciju logora, razne metode torture, posljedice i odgovornost za počinjene zločine, služeći se pri tome nizom svjedočanstava drugih političkih zatvorenika. Pošto mi je važno uporište bilo i vlastito iskustvo, mislim da će na kraju, za bolje razumijevanje onog što sam napisao, jedan kratki osvrt na moj put do Golog otoka ipak biti koristan.

Rođen sam 1922. g. u Korniću na otoku Krku. Djetinjstvo i prve godine mladosti proveo sam u rodnom selu s majkom, jer je otac, kako bi prehranio obitelj, kao i mnogi drugi otočani u ono vrijeme, prisiljen kao ekonomski emigrant potražiti posao u Kanadi. U međuvremenu ja sam rastao, išao u školu, najprije osnovnu, i zatim ne napuštajući selo, kao đak-pješak, nastavio pohađati realnu gimnaziju u Krku.

Kornić je bio poznat po svom mačekovskom opredjeljenju, pa su i mene kao seljačko dijete vrlo rano počele oduševljivati ideje braće Antuna i Stjepana Radića o seljačkim pravicama. Sa socijalističkim pokretom upoznao sam se prije svega zahvaljujući ocu. Kad se 1938. g. vratio kući nakon 15 godina provedenih u Kanadi, brzo se povezao s lijevo orijentiranim ljudima u Korniću, Krku i Puntu, pa sam se i ja našao u tom krugu. Čitao sam razne zabranjene knjige, družio se s omladinom sličnih nazora i osjećao se pripadnikom komunističkog i antifašističkog pokreta.

Noću 17. na 18. srpnja 1941. g. Talijani su uhapsili oca s još četvoricom drugih ljudi iz Kornića i internirali ih u jedan koncentracioni logor u srednjoj Italiji. Silom prilika postao sam glava kuće. Morao sam se boriti za preživljavanje, obrađivati zemlju i obavljati ostale, često vrlo tvrde težačke

poslove. To mi je iskustvo kasnije dobro došlo u kamenolomima Golog otoka, Svetog Grgura i Bileće.

U Narodnooslobodilačku vojsku stupio sam koncem kolovoza 1943. g., i to u 2. brigadu 13. Primorsko-goranske divizije. Bila je to ona partizanska jedinica koja je u veljači 1944. g., vraćajući se iz Like u Gorski kotar, doživjela poznatu tragediju na Matić Poljani kod Mrkoplja, gdje se smrznulo 26 partizana. Ja sam već prije toga, u prosincu 1943. g., zbog upale pluća i vrlo visoke temperature završio u partizanskoj bolnici Krbavica kod Korenice. Bolnica je bila bez lijekova i opreme. Visoku temperaturu su mi trenutno snizili zamatanjem u mokru platu, ali je za nekoliko dana ponovno porasla, navodno zbog paratifusa. Kad sam savladao i tu nevolju, dobio sam vodenu porebricu. Liječnici su bili bespomoćni, jer nisu imali igle za punktiranje kojom bi me mogli osloboditi vode u plućima. Moja temperatura je čitav tjedan nepopustljivo ostajala na 41 stupanj Celzija, dok se jedne noći nisam okupao u znoju. Kad je liječnik ujutro došao i veselo mi priopćio da je konačno pronašao iglu za punktiranje, iznenađeno je konstatirao da igla više nije potrebna, jer su same od sebe nestale i voda i visoka temperatura. Krajem travnja 1944. g. otpušten sam iz bolnice u kojoj sam ukupno proveo nešto više od četiri mjeseca.

Bolest me je spasila od Matić Poljane, ali i potpuno odvojila od primorskih partizanskih jedinica. Iz bolnice sam raspoređen u 2. bataljon 1. ličke brigade 35. divizije, koji se u to vrijeme nalazio na području Plitvičkih jezera.

U novoj jedinici prihvaćen sam kao pridošlica o kome ništa nisu znali. 1. lička brigada 35. divizije bila je u to vrijeme sastavljena uglavnom od ličkih Srba. Bio sam iznenađen velikim brojem nepismenih boraca, koji često nisu znali ni datum svoga rođenja. U Hrvatskom primorju je nepismenost već bila odavno iskorijenjena. Zahvaljujući nastojanjima krčkog biskupa Antuna Mahnića i glagoljaškog svećenstva

krajem devetnaestog stoljeća na otoku Krku svako je selo već imalo osnovnu školu i učitelja. Kad sam rekao da sam s otoka Krka, mnogima to ništa nije govorilo, jer nikad nisu ni čuli za to ime. Pojedinci bi me pogledali podozrivo kad bih na pitanje o nacionalnosti odgovorio da sam Hrvat. Medusobna rezerviranost trajala je samo kratko vrijeme. Vrlo brzo smo se zbližili i sprijateljili. U toj sam jedinici ostao do kraja rata. Za nju me vežu najvažnije ratne uspomene. Tamo mi se pružila prilika bolje upoznati Liku i njen narod. Jedinicu nisam mijenjao do kraja rata. Nakon bolesti koje sam prebolio, fizički sam bio vrlo slab, ali sam uspijevao izdržati sve ratne nedaće. Bolnica mi više nije zatrebala. Vjerujem da su mi u tome zajednički pomogli neprekidni marševi, čisti lički zrak i moja bodulska žilavost.

Po završetku rata 1945. g. 1. lička udarna brigada je rasformirana, a njen je oficirski kadar raspoređen u druge jedinice. Mene su poslali u 8. protuavionsku brigadu 4. armije koja je u to vrijeme bila u Mariboru, najprije kao cenzora vojne pošte, a uskoro zatim postavljen sam za blagajnika. Želio sam se čim prije demobilizirati i nastaviti školovanje. Umjesto toga prisilili su me da idem na financijski tečaj u Zemun. Nakon završenog tečaja koji je trajao otprilike jednu školsku godinu, u lipnju 1947. g. raspoređen sam u Novi Sad, u Financijsko odjeljenje Štaba 3. Armije na dužnost kontrolora.

U Novom Sadu me zateklo objavljivanje Rezolucije Informbiroa. Bio sam iznenađen kao i mnogi drugi oko mene. Pošto sam je ujutro pažljivo više puta pročitao, postalo mi je jasno, da Rezolucija predstavlja pokušaj Staljina da jugoslavensko državno i partijsko vodstvo na čelu s Titom podredi svojoj dominaciji i prisili na poslušnost. Bez ikakvog dvoumljenja zaključio sam da se takvom ponižavajućem odnosu prema našoj zemlji i njenom vodstvu treba oduprijeti.

Prvi sam glasno pred svima u uredu rekao: "Pravo imaju naši da se ne daju od Rusa izigravati."

Polovinom 1950. g. zbog spajanja Novosadske i Beogradske vojne oblasti premješten sam na sličnu dužnost u Komandu Prve vojne oblasti u Beogradu. Našao sam se u potpuno novom krugu ljudi. Prezauzet poslom nisam ni primijetio da se oko mene počela plesti mreža.

Uvjeren sam da je kapetan prve klase Mirko Janković, predratni oficir, koji je rat proveo u zarobljeništvu, i kao profesionalac poslije rata primljen u JNA, bio prva osoba koja je upozorila na opasnost koja od mene prijeti socijalizmu. Trenutno je bio na dužnosti blagajnika u Financijskoj sekciji Komande oblasti. Vjerujem da gospodin nije bio zadovoljan svojim statusom, a još manje njegova supruga, bivša dvorska dama na dvoru kralja Petra II. Karađorđevića. Prilikom našeg prvog susreta oštro smo se porječkali zbog nekog obračuna za koji sam smatrao da nije točan, a on me je povišenim tonom oficira koji na svojim epoletama ima jednu zvjezdicu više od mene, pokušao uvjeriti u suprotno. Pošto u finansijskim obračunima zvjezdice nisu mogle biti odlučujuće, bio je prisiljen na kraju sniziti ton i priznati da sam bio u pravu..

Nakon takvog upoznavanja, zbog istovrsnosti službe, kontaktirali smo u raznim prilikama. Na čestim savjetovanjima u Financijskom odjeljenju najdraže mu je bilo sjediti pored mene, i za vrijeme pauze zapodjenuti razgovor o nekoj aktualnoj političkoj temi. Djelovao mi je ulizivački i neiskreno, ali pošto nisam zlopamtilo, a savjest mi je bila čista, nisam se ustručavao razgovarati o bilo čemu. Zapravo, bio sam krajnje neiskusni i naivan, što je on dobro ocijenio i iskoristio. U to vrijeme još nisam shvaćao da živim u policijskoj državi u kojoj korištenje prava na slobodno razmišljanje može biti opasno.

Ujutro 14. lipnja 1951. g. pozvan sam na razgovor u Političku upravu. Dočekali su me jedan potpukovnik, kome se ne sjećam imena, i major Muhamed Đeldum. Nisam ih do

tada poznavao. Predstavili su mi se kao partijska komisija, i to potpukovnik kao sekretar Komiteta Komande oblasti, a major kao član Komiteta. Nisu mi rekli što sam skrivio, već su tražili od mene da se tobože pred Partijom sam kritiziram. Bila je to uobičajena nepoštena komedija pred hapšenje, s ciljem da čovjeka do kraja zbune i od njega još dodatno izvuku neku rečenicu koja će im kasnije poslužiti. Zapravo, moja sudbina je već bila zapečaćena. Iz Političke uprave više nisam izašao slobodan. Kad je igra s partijskom komisijom završena, major Đeldum se od partijskog funkcionara pretvorio u policajca, uhapsio me i odveo u vojno-istražni zatvor u Deligradsku ulicu. Više ga nikad nisam vidio. Bilo je jasno da je upravo on, na inicijativu Jankovića i uz pomoć njima sličnih, ispleo mrežu oko mene. Da mu se prohtjelo, mogao me je i osloboditi. Isljednik koji me je od njega preuzeo u istražnom zatvoru nije to više mogao učiniti, a da ne ugrozi svoju osobnu poziciju. Isto to vrijedi i za sudsko vijeće koje mi je sudilo. Njihov zadatak je bio samo da, bez ulaženja u bit problema, formalno-pravno, ne birajući sredstva, uobliče i provedu ono što je odlučila tobožnja partijska komisija u kojoj je glavnu riječ vodio oficir KOS-a, major Muhamed Đeldum.

Janković je jedini svjedok koji se osobno pojavio na suđenju. Svoj iskaz počeo je riječima da je već prilikom prvog razgovora sa mnom shvatio kako moji politički stavovi nisu ispravni.

Kao jedan od dokaza na suđenju je pročitana i pismena izjava starijeg vodnika Milojka Nikolića, daktilografa u odsjeku kojim sam rukovodio. Njegova izjava bila je puna raznih laži i izmišljotina, ali tako međusobno kontradiktorno povezanih, da je predsjednik sudskog vijeća sam prije kraja prekinuo čitanje. Taj Nikolić bio je aktivni podoficir u Kraljevini Jugoslaviji. Za vrijeme rata služio je u Nedićevoj Srpskoj straži, a nakon oslobođenja ponovno se kao profesionalac aktivirao u JNA.

Ono što sam već u istražnom zatvoru samo pretpostavljao, postalo mi je na sudu još jasnije. Oslanjajući se na "zdrave snage", dva vrlo doušnika, Partija, oličena u majoru KOS-a Muhamedu Đeldumu, razotkrila me je kao "neprijatelja" i očistila svoje redove, predajući me u ruke "socijalističke pravde". Na kazališnoj predstavi nazvanoj "sudenje" osuđen sam na 8 godina strogog zatvora i 2 godine gubitka građanskih prava (biračkog prava, prava na stjecanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima i prava javnog istupanja).

Najteža inkriminacija izvedena je iz mog negativnog komentara članka pod naslovom "Tito najmilije čedo naših naroda" koji je bio objavljen u nekim novinama (ne sjećam se više kojim) sa sladunjavim sadržajem, punim ulizivačkih fraza i hvalospjeva Titu. U jednom razgovoru rekao sam da je takvo pisanje o vrhovnom komandantu i šefu države neozbiljno i neukusno. U to vrijeme vjerovao sam da se takvo ulizivanje ne bi svidalo ni samom Titu. Tek mi je mnogo kasnije postalo jasno da se kult ličnosti Tita stvarao namjerno i planski uz njegov osobni blagoslov, te da su njemu godile i mnogo neumjerenije počasti i hvalospjevi od navedenog članka. Kult ličnosti bilo je dozvoljeno i poželjno kritizirati kod drugih, ali ne i kad je bio u pitanju Tito. Uzalud sam pokušavao objasniti da se moja kritika odnosila na članak, a ne na vrhovnog komandanta.

Druga inkriminacija bilo je moje pozitivno mišljenje o satiri književnika Branka Ćopića objavljenoj početkom 1951. g. u "Književnim novinama" pod naslovom "Jeretička priča". Pisac je u toj satiri izvrnuo podsmijehu ponašanje novopečenih moćnika, koji su se odvojili od naroda i osigurali sebi povlašteni položaj, opskrbu u diplomatskim magazinima, ljetovanja u zasebnim odmaralištima i druge privilegije, ne mareći što široki slojevi naroda grecaju u oskudici, i zaboravljajući zašto su se kao komunisti nekad borili.

Nekoliko dana kasnije osvanuo je u "Borbi" veliki članak pod naslovom "Junaštvo Branka Ćopića" u kome je Milovan Đilas napao autora satire. Branko Ćopić se godinama nakon toga nije pojavljivao u javnosti, a moje simpatije prema njegovoj satiri ocijenjene su kao teško krivično djelo.

Da bi presuda izgledala što uvjerljivije prilijepljene su mi još neke poluistine ili potpune laži, kao na primjer, o mojem stavu prema Korejskom ratu, osnivanju seljačkih radnih zadruga, otkupu i sl.

U obrazloženju presude bombastično je konstatirano: ...*da je opt. Kosić odmah po izlasku rezolucije IB-a stao na njene pozicije, odazvao se njenom pozivu na obaranje ustavnog uređenja FNRJ i u tom cilju uporno sprovodio kritiku na rad naše Partije, rukovodstva i vlasti, tako da je od demoralisanog čoveka u početku, kasnije postao neprijatelj svoje zemlje, koji traži pristalice jedno mišljenike u svom kontrarevolucionarnom radu, nastojeći da razbije jedinstvo naše Armije i masa"...* "Po tom on veliča SSSR, Kinu i njihovu agresiju u Koreji, kritikuje mere Narodnih vlasti u pogledu rada i otkupa, slaže se 'Jeretičkom pričom' Ćopića, napada našu štampu i spoljnu politiku sa određenim kontra-revolucionarnim umišljajem. Sve ovo optuženi čini u vremenu kada naši narodi pod rukovodstvom KPJ i druga Tita ulažu sve napore za izgradnju socijalizma u našoj zemlji i u spoljnoj politici za poštene i ravnopravne odnose među narodima, što je optuženome sve moralo biti poznato, te je kao oficir JA bio prvi pozvan da sledi put svoga naroda, a ne izdajnika međunarodnog radničkog pokreta i neprijatelja naše zemlje, čime je optuženi izvršio krivično delo kontrarevolucionarnog napada na državno i društveno uređenje iz čl. 100 KZ, te ga je sud za ovo delo oglasio krivim i na osnovu navedenog propisa primenom čl. 4, 7, 24, 33 KZ odmerio mu kaznu kao u dispozitivu ove presude, nalazeći da odmerena kazna odgovara stepenu krivične odgovornosti i stepenu društvene

opasnosti optuženoga i da će odmerena biti dovoljna mera da se optuženi u buduće kloni vršenja ovakvih i sličnih dela.

Kasnije sam doznao da je upravo Janković došao na moje upražnjeno mjesto, što znači da je za svoje doušničke usluge nagrađen povećanjem plaće za pet platnih razreda, koliko je iznosila razlika između plaće na njegovom i mojem radnom mjestu. Vjerojatno je na neki način nagrađen i stariji vodnik Miloško Nikolić, ali o tome ništa ne znam.

Nekoliko godina nakon izlaska iz zatvora pročitao sam u novinama članak sa slikom posvećen smrti pukovnika Muhameda Đelduma. Iz članka sam saznao da je bio tri godine mlađi od mene. Visoki čin do kojeg je u međuvremenu došao i brojna odlikovanja na prsima bili su očiti dokaz da se i njemu Partija "pošteno" odužila za usluge koje joj je učinio hapseći "neprijatelje naroda" slične meni.

Nakon suđenja, po već uhodanom ceremonijalu, slijedilo je upućivanje na Sveti Grgur, zatim na otok Ugljan, pa u Bileće, i na kraju na Goli otok. Godine robije proživio sam slično kao i većina mojih drugova. O tome sam već dovoljno pisao. Oslobođen sam daljnjeg izdržavanja kazne početkom prosinca 1956. g. s glavninom preostalih političkih zatvorenika koji su tada još bili na Golom otoku. Ukupno sam proveo u zatvoru pet i pol godina.

Zahvaljujući svojim predratnim prijateljima zaposlio sam se relativno brzo u Rijeci. S napunjenih 35 godina započeo sam život ispočetka, kao da sam tek izašao iz škole. Iskustvo stečeno na financijskim poslovima u Armiji olakšalo mi je snalaženje u privredi. U Rijeci sam uz posao izvanredno studirao na Ekonomskom fakultetu - financijsko računovodstveni smjer i završio prvi stupanj. Nakon što sam u prvih nekoliko godina promijenio nekoliko radnih mjesta, konačno sam se stabilizirao u soboslikarskom, ličilačkom i pismoslikarskom poduzeću "Ličilac" (kasniji "Rijekakolor") na radnom mjestu rukovoditelja računovodstva. Tamo sam

proveo punih sedam godina, dobio sam stan i osjećao se uistinu dobro u svakom pogledu. Međutim, polovinom 1969. g. ponuđeno mi je mjesto u Hotelsko-trgovačkom poduzeću Krk (današnji "Zlatni otok"). Poduzeće se pripremalo za veliku investicijsku izgradnju. Pošto putem oglasa nisu mogli pronaći odgovarajućeg rukovoditelja financijsko - računovodstvenih poslova, netko ih je upozorio na mene. Nostalgija, ali i izazov da pridonesem razvoju rodnog otoka, naveli su me da prihvatim ponudu i vratim se na Krk. Polovinom 1975. g. tadašnji direktor novoformirane Poslovne jedinice Riječke banke u Krku ponudio mi je odgovarajuće radno mjesto u Poslovnoj jedinici i osjetno veću plaću. U Banci sam ostao punih osam godina, odnosno do umirovljenja 1983. godine.

Kad se osvrnem unatrag na svoj životni put, nameće mi se zaključak da su me naizmjenično pratile sreća i nesreća, lijepe uspomene kojih se rado sjećam, ali i ružne koje bi najbolje bilo zaboraviti, no to uvijek ne uspijeva. Vrijeme od pet i pol godina provedenih na robiji najružnija je uspomena u mojem životu. To je moglo biti najljepše i najkreativnije razdoblje, ali su ga nitkovi uništili. Ne mogu, niti bih im se želio osvećivati, ali niti im opraštam.

Vrijeme prolazi, uspomene blijede, a ljudi koji su iskusili golotočki pakao jedan za drugim nestaju. U vrijeme turističke sezone na krčkoj obali svakodnevno se reklamiraju izleti za Goli otok i Sveti Grgur. Rastužilo me kad sam slušao razvodnjene i izopačene priče nekih brodara i organizatora tih izleta, ali i ponukalo me da se prihvatim pisanja o toj temi. Ona se ne tiče samo onih koji su robijali, nego je prije svega važan dio povijesti naše domovine. Poznavanje istine o Golom otoku potrebno je da bi nove generacije znale kako se blagovremeno obraniti od pokušaja uvođenja sličnih institucija u budućnosti.

Osjećam dužnost da se na kraju zahvalim svojim supatnicima i prijateljima, književniku g. Anti Zemljaru iz Zagreba i profesoru g. Vladimiru Bobincu iz Krka, koji su mi svojim savjetima i fotografijama nesebično pomogli kod pisanju o Golom otoku.

Ivan Kosić

U Krku 6. ožujka 2003.

LITERATURA

Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije - Glavni procesi*, Školske knjige, Zagreb, 1978.

Draganja, Željko, *Bez nebosklona*, Laus, Split, 1996.

Grlić, Eva, *Sjećanja*, Durieux, Zagreb, 1997.

Horvat, Mihovil, *Goli otok - stratište duha*, Orion Stella, Zagreb, 1996.

IBEOVCI, beogradska "Borba", od 15. 1. do 21. 9. 1990.

Kalinić, Pavle, *Andrija Hebrang - svjedoci govore*, Narodne novine, Zagreb, 1996.

Lončarić, Vilim, *Bando, sagni glavu*, Trgo-Rast, Zagreb, 1997.

Šuvar, Mira, *Vladimir Velebit - svjedok historije*, Razlog, Zagreb, 2001.

Zemljar, Ante, *Pakao nade*, Trgo-Rast, Zagreb, 1997.

Zemljar, Ante, Palčić, Ivo, *Večernji razgovori*, Adamić, Rijeka, 2001.

Ivan Kosić
GOLI OTOK
NAJVEĆI TITOV KONCLOGOR

Izdavač
"Adamić" d.o.o. Rijeka
Zvonimirova 20a
tel. 051/650-145
www.adamic.hr

Za izdavača
Franjo Butorac

Lektura
Sanja Grakalić

Slog
Karin Hofbauer

Naklada
1000 primjeraka

Tisak
Grafocentar, Zagreb
P. Hatza 23

Tiskanje dovršeno u srpnju 2003.

PRINTED IN CROATIA
July 2003

Z

Gradska knjižnica Krk

886.2-4

KOSIĆ

g

001018422 / 18.422

ISBN 953-219-126-7

9 789532 191264

Supruzi Jelisavi - Slavici